

QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI

ILMIY-ELEKTRON JURNALI
7-SON

**KOKAND UNIVERSITY
HERALD**

2023
VOLUME №7

**QO‘QON
UNIVERSITETI
XABARNOMASI
7-SON**

**KOKAND
UNIVERSITY
HERALD
VOLUME 7**

**ВЕСТНИК
КОКАНДСКОГО
УНИВЕРСИТЕТ
ВЫПУСК 7**

7/2023

QO'QON UNIVERSITETI

XABARNOMASI

Ilmiy-elektron jurnali

Tahrir kengashi raisi:

G'.E.Zaxidov

Bosh muharrir:

Sh.R.Ruziyev

Tahrir kengashi mas'ul kotibi:

A.A.Yusupov

Tahririyat hay'ati:

1. I.f.d., prof., S. G'ulomov (O'z.R. Fanlar Akademiyasi)
2. DSc., prof., Sh. I. Mustafakulov
3. DSc., Mark Rozenbaum (AQSH)
4. PhD., I. Bobojonov (IAMO, Germaniya)
5. PhD., N. Djanibekov (IAMO, Germaniya)
6. PhD., K. Akramov (IFPRI, AQSH)
7. PhD., N. Yusupov (Woosong University, J.Koreya)
8. DSc., D. Xosilova (University of Wyoming, AQSH)
9. I.f.d., prof., B. Salimov (TDIU)
10. I.f.d., prof., K. Axmedjanov (KIUT)
11. I.f.d., prof., N. Maxmudov (TDIU)
12. PhD., Sh. Aktamov (Singapur universiteti)
13. I.f.d., prof., U. Gafurov (TDIU)
14. I.f.d., prof., X. Qurbonov (TDIU)
15. F.f.n., dotsent D. Xodjayeva (QDPI)
16. I.f.n., dotsent, N. Urmonov (TDIU)
17. F.f.d., prof., Sh. Shaxobidinova (ADU)
18. F.f.d., prof., M. Umarxodjayev (ADU)
19. I.f.n., dotsent, J. Qambarov (FarPI)
20. PhD, dotsent, D. Rustamov (ADU)
21. I.f.n., dotsent, A. Islamov (Qo'qon universiteti)
22. PhD., M.Najmiddinov (Qo'qon universiteti)

Qo'qon universiteti xabarnomasi

("Вестник Кокандского университета – Kokand University Herald") ilmiy-elektron jurnali Qo'qon universiteti Kengashining qaroriga asosan tashkil etilib, 2020-yil 10- oktabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan №1138 raqami bilan ro'yxatidan o'tkazilgan, shuningdek davlatlararo standartlar talabi asosida O'zbekiston Milliy kutubxonasidan jurnal uchun 2181-1695 ISSN-raqami olingan.

© "Kokand University" – 2022

Tahririyat manzili:

150100, Farg'ona viloyati, Qo'qon shahri, Turkiston ko'chasi, 28 a-uy, 1-xonadon

Mundarija:/Outline:

Iqtisodiyot / Economy			
1.	S. Kurbonov	Digital enterprise management in cyberspace	3-6
2.	M. Бугабоев	Большие данные (big data) как главный ресурс цифровой экономики	7-10
3.	O. Isaev .	Исламский лизинг – перспективы для банковско-финансовой сферы в узбекистане	11-15
4.	K. Mo'minova	Learning E-Commerce	16-18
5.	A. Umarov Sh. Musabekov	The role of digital finance and technological innovation in the growth of the green economy	19-22
6.	R. Toxirov B. Rajabboyev	Mamlakatimizdagi yalpi ichki mahsulotga sanoat hajmining ta'sir darajasi	23-27
7.	B. Xursanaliyev	Kichik va yirik biznesni boshqarishning ilg'or xorijiy tajribalari	28-30
8.	D. Murodova	Tijorat banklarining faoliyatini tartibga solishda xorij tajribasi va uning amaliy ahamiyati	31-37
9.	M. Karimov	Oliy ta'lim tizimida innovatsion boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi mazmuni va mohiyati	38-42
10.	M. Karimov	Oliy ta'lim tizimida to'lov-kontrakt shartnomalarini innovatsion optimallashtirishning amaliy yo'llari	43-45
11.	A. Yusupov	Kichik biznes subyektlari faoliyatida inson resurslaridan foydalanishning metodologik asoslari	46-48
12.	S. Gadoyev	Kredit mexanizmining elementlari o'rtasidagi aloqadorlikni ta'minlash yo'llari	48-50
13.	F. Bayboboyeva	Iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlar tahlili	51-54
14.	X. Ochilova	Прогнозирование потребностей в квалифицированных кадрах в индустрии туризма	55-59
15.	O. Akhmadjonov	Malayziyada islomiy moliya, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar va iqtisodiy rivojlanish o'rtasidagi munosabatlarning ekonometrik tahlili asosida o'zbekiston uchun tavsiyalar	60-64
16.	A. Umarov A. Abdullayev	Chatgptning iqtisodiyotga ta'siri: sun'iy intellektning kasbiy mehnat bozoriga ta'siri	65-71
17.	A. Radjiyev	Raqamli iqtisodiyot shakllanib borish sharoitida milliy statistika tizimini rivojlantirib borish istiqbollari	72-77
Lingvistika / Linguistics			
18.	N. Aliyeva N. Otakhonova	Unveiling the labyrinth of internet phraseology: navigating the linguistic landscape of the digital era	78-81
Pedagogika / Pedagogy			
19.	M. Temirova	O'zbekistonda radioning shakllanishi va rivojlanishi (1927-1991-yillar)	82-85
20.	N. Usmonova Sh. Ilyosjonov	Ta'lim tarbiyaviy jarayonda maktabgacha yoshdagi bolalarda psixologik o'yinlarni o'rni va roli	86-91
21.	S. Tuychiyeva M. Salayeva	Bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning kasbiy mobilligini shakllantirish	92-95

DIGITAL ENTERPRISE MANAGEMENT IN CYBERSPACE

Kurbonov Said Akbarovich

Independent researcher of the Higher School of Business and Entrepreneurship

MAQOLA HAQIDA

ANNOTATION

Qabul qilindi: 24-iyun2023-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2023-yil

Jurnal soni: 7

Maqola raqami: 1

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v7i7.767>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Management, digital management, social cybernetics, mutual display technology, cyberspace, digital economy, intellectual management.

The article describes the results of a study of cybernetic enterprise management based on the model and technology of digital twin and the concept of IEM (intelligent enterprise managing) system. The digital twin model is a meta-model of a real enterprise and a digital enterprise, that exchange information and informationally interact with each other. Cybernetic management is a stage in the development of digital management. The article formalizes the basic principles of cybernetic management. It is shown, that the "mirroring" technology, borrowed from their theory of database replication, is based on the double enterprise model. This mirroring allows to reflect all real processes in cyberspace. In cyberspace, based on a system of standardized management and standardization rules, optimal production processes are modeled and transferred to a real enterprise. The article describes a virtual conveyor model, that is built as an analogue of value chains. It is shown, that the set of virtual conveyors forms a kind of artificial neural network.

INTRODUCTION: The widespread use of the technology of Internet of things and the cyber-physical system led to the formation of a direction in management, called social cybernetics. Digital technologies led to the emergence of digital management and digital business transformation.¹ Digital control has a wide application in the technologies of the Internet of things and cyber-physical systems. The ideas of cyberphysical systems led to cybernetic management. Using the ideas of replication from database theory, the theory of enterprise virtualization and the possibilities of the Internet of things led to the formation of Mutual mapping technology ("technology of mutual display") which creates a digital twin of a real enterprise in cyberspace.² The digital twin in cyberspace is an analogue of the "mirror" from the theory of database replication.³ However, unlike the passive mirror in the field of databases or in the data space, the digital twin of the enterprise is an active model in cyberspace and activates all the actions, that take place in the real space of the enterprise. At the same time, two-way "mirroring" is carried out. It consists in the fact, that information from the real space of the enterprise is transferred to the twin cyberspace and vice versa, information from cyberspace is transferred to the real space of the enterprise. The cybernetic twin of the enterprise and its original are equal.⁴ The duality of mirroring is that not only the reflection changes synchronously with the original, but the managed company copies the changes in the digital twin online.⁵ This is reflected by the term "mutual display". A study of Mutual mapping technology and its associated IEM system concept opens additional possibilities for management and production. Issues of social cybernetics are currently studied insufficiently. This article fills in this gap.

LITERATURE REVIEW: Digital enterprise management refers to the use of digital technologies to manage various aspects of business operations, including marketing, sales, customer service, supply chain management, and finance. It involves the integration of digital technologies such as cloud computing, big data analytics, artificial intelligence, and the internet of things (IoT) into business processes to enhance efficiency, productivity, and profitability. Digital enterprise management is critical for businesses operating in cyberspace, as it enables them to leverage the power of digital technologies to reach a wider audience, reduce costs, and improve customer experience.(Mulaydinov, F., & Nishonqulov, S. 2021)

Cyberspace refers to the virtual space where digital activities take place. It includes the internet, social media platforms, e-commerce websites, and other digital platforms. Cyberspace is a global network

that connects people and businesses from all over the world. It provides businesses with access to a vast market of potential customers, but it also presents several challenges such as cybersecurity threats, data privacy concerns, and regulatory compliance issues. (Farkhod, M. 2020).

Trends in Digital Enterprise Management in Cyberspace One of the key trends in digital enterprise management in cyberspace is the adoption of cloud computing. Cloud computing enables businesses to store and access data and applications over the internet, eliminating the need for on-premise infrastructure. This reduces costs and enables businesses to scale up or down their operations quickly.(TURSUN, S., TUYCHIEVICH, B. M., & MUROTOVICH, M. F).

Another trend is the use of big data analytics to gain insights into customer behavior and preferences. This enables businesses to personalize their marketing and sales efforts and improve customer experience.(Solidjonov, D., & Nishonqulov, S. 2021).

Challenges in Digital Enterprise Management in Cyberspace One of the main challenges in digital enterprise management in cyberspace is cybersecurity. Businesses operating in cyberspace are vulnerable to cyber attacks, which can result in data breaches, financial losses, and reputational damage.(Nishonqulov, S., Rajabboyev, B., & Solidjonov, D. 2021).

Opportunities in Digital Enterprise Management in Cyberspace Digital enterprise management in cyberspace presents several opportunities for businesses. One of the main opportunities is the ability to reach a wider audience. Businesses can use digital platforms to market and sell their products and services to customers from all over the world.(Sulaymonov, J. B. O., Nishonqulov, S. F. O., & Gofurov, M. R. 2021).

METHODS OF RESEARCH: The basis of the study is cybernetic analysis, structural analysis, comparative analysis and qualitative analysis. Publications in the field of social cybernetics and digital enterprise management, as well as materials on the technologies of the Internet of things were used as materials.

The basis of management is IEM – the intelligent operating systems of the enterprise, which replaced ERP – resource planning systems. IEM abbreviation means intelligent enterprise managing. Literally, this means intelligent enterprise management . In a broad sense, this concept is interpreted as a set of theorems of social cybernetics, which model the evolution of a real system and are focused on maximizing the profit of an organization in a free market environment. The main components of IEM are shown in fig. 1. They are orderliness, integrity, symmetry, completeness, universality.

¹ Mulaydinov, F. (2021). Digital Economy Is A Guarantee Of Government And Society Development. *Ilkogretim Online*, 20(3), 1474-1479.

² Mulaydinov, F. M. (2019). Econometric Modelling of the Innovation Process in Uzbekistan. *Форум молодых ученых*, (3), 35-43.

³ TURSUN, S., TUYCHIEVICH, B. M., & MUROTOVICH, M. F. Effects of the Global Crisis on the Economy of Uzbekistan During the Coronavirus Pandemia and Measures to Ease It. *JournalNX*, 6(05), 277-280.

⁴ Mulaydinov, F., & Nishonqulov, S. (2021). The role of information technologies in the development of the digital economy. *The role of information technologies in the development of the digital economy*.

⁵ Mulaydinov, F. M. (2021). CROWDFUND OPPORTUNITIES IN SMALL BUSINESS AND ENTREPRENEURSHIP. *Academic research in educational sciences*, 2, 23-32.

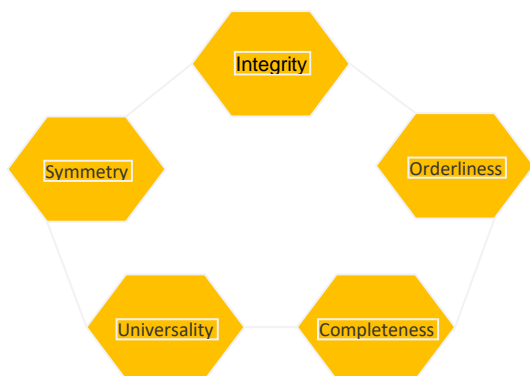

Figure 1 IEM components

Integrity is also interpreted as solidity. The solidity of the IEM system guarantees the reliability of the system data. Reliability in the mathematical sense means that either (D) all the data contained in the IEM datacontainer is reliable, or they are unreliable (D) all together. Intermediate states are impossible. This principle is formally reflected in expression (1).⁶

$$D \vee \neg D = 1 \quad (1)$$

Completeness means the closeness and security of the IEM system data warehouse – All information is placed in a tightly closed container, inside which the enterprise operates. The IEM System encapsulates all interpreted information about the execution of a company's business processes. If we denote the data of the enterprise as D, and external effects as E, then the principle of completeness can be written in the form of expression (2).⁷

$$D \cap E = \emptyset \quad (2)$$

Orderliness. The imperative of orderliness of IEM forces to the standardization of all business processes, introduced into the system loop. In the correct introduction methodology – all the value chains of the enterprise. The simultaneous arrangement of all value chains is the crystallization of an enterprise from a state of vague uncertainty into a transparently formalized manageability. If there is a management language Lc, including a standard alphabet, standardized operations and rules for the formation of operations, then many value chains (VC) belong to this language. This principle is formally reflected in expression (3)

$$\Pi C \subseteq Lc \quad (3)$$

Symmetry means a dynamic, symmetrical model of a real and digital enterprise system. IEM System implements a symmetric digital model, a one-for-one cybernetic reflection of a managed enterprise. A real RME enterprise model is created in the real RP parameters space. The DME digital enterprise model is created in the DP digital parameter space.⁸ Between them, from the standpoint of information I, there is an informational correspondence, shown in expression (4).

$$I(RME) = I(DME) \quad (4)$$

Expression (4) describes the informational state. From the standpoint of logic [], the models of real and digital enterprises are equivalent, as shown in expression (5) R⁹

$$ME(RP) = DME(DP) \quad (5)$$

Expression (5) describes the informational and logical state. The parameters of the virtual IEM model evolve synchronously with the changes of a living business. This dynamic process is shown in expression (6).

$$\Delta S(RME) \rightarrow \Delta RP \quad (6)$$

Expression (6) means, that a change of the state of a real enterprise $\Delta S(RME)$ in real space entails a change of the parameters ΔRP of a real enterprise. This change in ΔRP entails a change of parameters ΔDP in the virtual digital space. This cause-and-effect process is reflected by the expression (7).¹⁰

$$\Delta RP \rightarrow \Delta DP \quad (7)$$

Change of the parameters ΔDP of a digital enterprise entails a change of the state $\Delta S(DME)$ of the digital enterprise in virtual space. This management process is reproduced by the expression (8).

$$\Delta DP \rightarrow \Delta S(DME) \quad (8)$$

A change in the state of a digital enterprise when reflected in a multitude of management languages (management rules) produces management effects on the digital enterprise. This management process is reproduced by the expression (9).

$$\Delta S(DME) \cap Lc \rightarrow Cd(DME) \quad (9)$$

Management effects on a digital enterprise are replicated to the space of a real enterprise and create management effects on a real enterprise.

¹¹This management process is reproduced by the expression (10).

$$Cd(DME) \rightarrow Cd(RME) \quad (10)$$

The management effects on the real enterprise transfer it into a new state S*. This management process is reproduced by the expression (11).

$$Cd(RME) \rightarrow S*(RME) \quad (11)$$

the new state S* corresponds to the target state St. This informational process is reflected by expression (12).

$$S*(RME) = S_{II}(RME) \quad (12)$$

Thus, the real enterprise is managed, during which the following is used: cause-and-effect relationship, state models, equivalence rules and management processes. The set of expressions (4) – (12) reflects the management chain of managing a real enterprise using a digital twin. Universality.¹² Universality reveals the quality content of the management language. This language is not arbitrary, but includes management standards, standardized management rules, acceptable optimality criteria. It should be emphasized once again, that this language is not a language of descriptive description, but the language of cybernetic management, which includes rules, regulations and rules for constructing new rules.

The cybernetics of the IEM system models an arbitrary enterprise in not only the parameter space, but also in the space of technological chains (production rules). In fact, it models the “value chains” (VC value chains). And that makes cybernetic management, according to the IEM's “cyber optically optimal management theorem”, the best possible management. The ability to optimally model arbitrary business processes naturally leads to universal functionality. In the digital space DME any logically consistent functional can be implemented. Thus, a unified IEM system a) replaces any private-functional ABC-systems (ERP, CRM, WMS, MES, BPM, PAS, ...) – all at once and at the same time, b) by providing their functional with a previously unattainable quality level, as well as to universal industry applicability (in essence, the equivalent of the previous one): in the business of any industry, the scale and complexity of operations. The set of models of the “value chain” (VC) is actually a model of an artificial neural network. It set the universal functional of management decisions. This provides high intellectual quality of enterprise management. At the same time, the quality of the functional, provided by the IEM system, will be higher than any highly specialized solution. This is due to the fact, that the management language of the system includes all possible management situations and action rules in these situations. As a result, the IEM system guarantees the highest possible efficiency in solving any formalized task in the field of business process management of an arbitrary organization.

Principles of construction of a digital twin

Figure 2 shows the principles of construction of a digital twin An enterprise in real space and a digital twin in cyberspace form a meta-system.

⁶ Nishonqulov, S. F. O., Rajabboyev, B. O. O., & Mamasoliyev, J. O. O. (2021). Iqtisodiyot va uning tarmoqlarini raqamlashtirish. iqtisodiyot sohasiga raqamli texnologiyalarni olib kirilishi. *Scientific progress*, 2(3), 825-831.

⁷ Sulaymonov, J. B. O. G. L., Yuldashev, A. E. O. G. L., & Nishonqulov, S. F. O. G. L. (2021). Gidrologik modellashirish bilan Geografik axborot tizimlari (GIS) integratsiya. *Science and Education*, 2(6), 239-246.

⁸ Sulaymonov, J. B. O., Nishonqulov, S. F. O., & Gofurov, M. R. (2021). Geografik axborot tizimlari va amaliy iqtisodiyot: potensial arizalar va hissalarni dastlabki muhokamalari. *Scientific progress*, 2(2), 1371-1377.

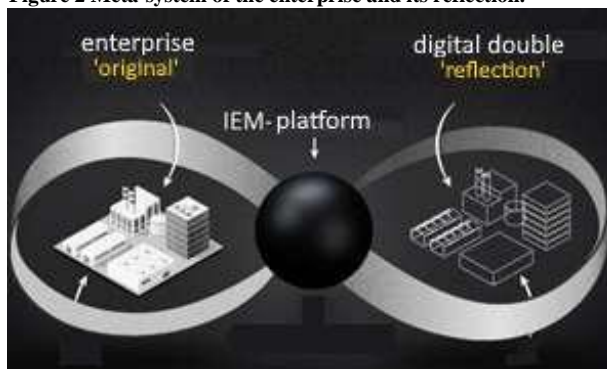
⁹ Yoldashev, A. E. O., Nishonqulov, S. F. O., & Yoldasheva, M. R. Q. (2021). TA'LIMDAGI AXBOROT TEXNOLOGIYALARI. *Scientific progress*, 2(3), 806-813.

¹⁰ Mulaydinov, F., & Nishonqulov, S. (2021). Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishda axborot texnologiyalarining orni-The role of information technologies in the development of the digital economy.

¹¹ Solidjonov, D., & Nishonqulov, S. (2021). Ta'lim biznesida yangi innovatsion texnologiyalarning qo'llanishi journal of innovations in scientific and educational research volume-1. *ISSUE-3 (Part-1, 18-JUNE)*, 1, 195-199.

¹² Farkhod, M. (2020). Econometric Modelling of the Innovation Process in Uzbekistan. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(02).

Figure 2 Meta-system of the enterprise and its reflection.

A meta-system consists of two equivalent opposing systems, one of which is (A) a real managed organization. Digital system (B) is the managing. The state of a managed enterprise changes over time under the influence of a large number of external and internal factors – consumers, competitors, suppliers, employees, automatic computer services and self-managed production and logistics equipment. All changes of the original (ΔA) are replicated to the digital twin (B) online.¹³

$$\Delta A \rightarrow \Delta B; \rightarrow \Delta B = \Delta A \rightarrow Lc \wedge B \quad (13)^{14}$$

$$Lc \wedge B \rightarrow \Delta B * \quad (14)$$

$$\Delta B * \rightarrow \Delta A * \quad (15)$$

$$S(\Delta A *) = S(G) \quad (16)$$

The mechanism of information interaction of the original (A) and digital twin (B) is given in expressions (13) - (16). Expression (13) describes the informational situation, in which a change of the parameters and state of a real enterprise ΔA is replicated to a change of the parameters of a twin ΔB . In this case, there is a complete equivalence of the parameters of the original and the twin $\Delta B = \Delta A$. Changes to the parameters of the twin are replicated to the set of standardized rules of the management language Lc . As a result of the information interaction of the made changes, management changes $\Delta B *$ in the twin are generated, which is shown in expression. Then, the reverse process of transformation of the changes of the twin $\Delta B *$ into changes of the parameters of the original $\Delta A *$ takes place. These changes perform management functions and transfer the state of the original enterprise $S(\Delta A *)$ into the target state $S(G)$, as shown in expression.¹⁵ At the same time and synchronously, all the events of the evolution of the digital twin (for example, the consequences of the automatic execution of business logic algorithms) are reflected in material reality – either through the actions of company employees (managed by the IEM system), or through equipment and services, direct managed by the robots of the digital twin – websites, industrial robots, conveyors, CNC machines, automatic cash registers, warehouse loaders and other. In the case of directly managed equipment, the replication of the “digital twin \rightarrow reality” changes is not difficult: for example, the stacker-truck receives the command “take the pallet from cell 12335R6 and leave it in the delivery area in cell E23456F3”.¹⁶ This command is promptly executed. It should be noted, that personnel, involved in the direct execution of business processes, are often the cause of errors in the executive system. Because of this, to control the actions of employees, the visual interfaces of both the desktop console and various specialized applications for arbitrary software platforms, in particular mobile devices, are used. Replication of the “digital twin \rightarrow enterprise” changes with the participation of personnel in the general case consists in waiting for the IEM operating system to transfer to a state, that will allow the execution of this business process to continue.

Virtual conveyors are one of the new technologies, acceptable only in the digital enterprise twin. It can also be considered as a dynamic digital model. Virtual enterprise conveyors can be considered as a multi-agent system. Traditionally, a conveyor is a mechanism for sequencing material production processes. The enterprise’s IEM operating system

totally synchronizes business processes of any industry, of any complexity, of any scale. In a digital enterprise, a conveyor is modeled as a value chain (VC). Virtual conveyors include stages, that are tightly coupled and each sharply follows the other. Any business and any organized human activity can be modeled on value chains (conveyors). There can be many models of VC at the enterprise, but in real practice, only a few value chains work within a single company at a time. An employee can be a link of the VC. In the presence of a digital twin, its activities are controlled and it is cautioned against errors. Wearing of bracelets by high-speed train drivers can be an example. The bracelet controls its psychophysical state and, if the driver has abnormalities, the bracelet, as a digital control device, signals this to the control room and limits some actions of the driver, that the digital system considers inadequate, using the technology of cyber-physical management. The day-to-day operations of the company under the management of the IEM operating system do not require management intervention. Cybernetic management through its virtual conveyors (cybernetic reflections of real VCs) pushes semi-finished products on their own - from start to finish.¹⁷ Dispensation is required only in case of force majeure (the car broke down, the electricity turned off, etc.). Exceptional situations of the operational level (for example, find the goods in the warehouse was not found) are also standardized and processed automatically by the system.

The regular conveyor has three weak points.

- territorial – can work only locally, in the perimeter of this production site
- functional – applicable only to tangible goods
- lack of flexibility (rigidity) - unfinished goods move along a tightly fixed path, and only in one direction.

Thus, any contingency situation requires either to stop the conveyor at all, or to remove semi-finished products from it for subsequent manual processing. Changeover (for example, to change the type of output products) is a very expensive process. The set of restrictions leads to the fact, that the classic conveyor is cost-effective only in large-scale (mass) production of tangible goods.¹⁸ Virtual conveyors of the IEM operating system are free from all the limitations of a mechanical predecessor. They guarantee the conveyor order in business operations of any type, while the physical executors of neighboring parts of the value chain can work on different continents. A virtual conveyor can have any level of variety of connections between the stages of the VC. For example, not only a unidirectional chain (vector), as Ford had, but also cycling rings with retrograde motion (for example, successive “test-return to revision” cycles). For some types of “products” (of any kind - including intangible services), some stages may be excluded. Other types of products may fall onto the conveyor from the middle. The number of simultaneously “product” variants, advancing along the conveyors, is unlimited – while the system guarantees the use of adequate business logic for each “product”. There can be a lot of virtual conveyors themselves for each assortment group, down to a single “product”. At the same time, a digital enterprise can simultaneously manage a large number of VCs of any complexity level. Thus, an enterprise, equipped with an IEM system, receives a sequencing tool, that combines all the advantages of mass and small-scale production without their significant disadvantages.¹⁹ Value chains, intersecting in a business management center, have cyber symmetry in the living world in the form of multi-agent systems.

DISCUSSING THE RESULTS: There are a number of limitations to the use of this technology. For example, the statement “a digital enterprise can simultaneously manage a large number of VCs of any complexity level” is conditional. It considers by default, that computing resources are enough for processing. Also, the statement “of any scale and any complexity” is conditional. Currently, large scales and high complexity create a big data problem, which is an informational barrier to management. Therefore, the statement “of any scale and any complexity” is applied only to medium-sized, small enterprises. It is also not applicable to enterprises with significant territorial distribution, since this violates the condition of integrity (solidity). Informational flows and significant delay times are characteristic for

¹³ Nishonqulov, S. F. O., Rajabboyev, B. O. O., & Mamasoliyev, J. O. O. (2021). Digitalization of the economy and its networks. *Introduction of digital technologies to the sector of the economy. Scientific progress*, 2(3), 825-831.

¹⁴ Мулайдинов, Ф. М. (2021). Кичик бизнес ва тадбиркорликда краудфандинг имкониятлари. *Academic research in educational sciences*, 2(Special Issue 4), 23-32.

¹⁵ Nishonqulov, S. F. O., Rajabboyev, B. O. O., & Mamasoliyev, J. O. O. (2021). Economic guide in higher education institutions: a review of the constant” lecture and law” method. *Scientific progress*, 2(3), 814-824.

¹⁶ Solidjonov, D., & Nishonqulov, S. (2021). Application of new innovative technologies in educational business journal of innovations in scientific and educational research volume-1. *ISSUE-3 (Part-1, 18-JUNE)*, 1, 195-199.

¹⁷ Akhmadjonov, O., Nishonqulov, S., Rajabboyev, B., Nazirov, A., & Meliboyev, A. (2021). Islom banki va O'zbekiston. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(9), 766-775.

¹⁸ Nishonqulov, S. F. O., Rajabboyev, B. O. O., & Mamasoliyev, J. O. O. (2021). Oliy o'quv yurtlarida iqtisod bo'yicha qo'llanma: “O'zgarmas ma'ruza va bo'r” usulini ko'rib chiqish. *Scientific progress*, 2(3), 814-824.

¹⁹ Nishonqulov, S., Rajabboyev, B., & Solidjonov, D. (2021). Bank tizimini innovatsion ishlov qilish sharoitida tijorat banklarini transformatsiyalashning ilmiy-amaliy asoslari.

distributed enterprises. Subsidiary enterprises, which are analogues of natural multiagent systems, are more promising. The multi-agent mechanism is inherent in this model and this is its advantage.

CONCLUSIONS: Cybernetic management is a new step in the development of digital production and management technologies. The digital twin model allows to create a digital cyberspace, that controls material production due to manageability. This work shows the basic formal principles of the functioning of the meta-system of twin enterprises. The theorem of "cybernetically optimal management" remained outside the framework of the discussion. However, the

References:

1. Mulaydinov, F. (2021). Digital Economy Is A Guarantee Of National And Society Development. *Ilkogretim Online*, 20(3), 1474-1479.
2. Mulaydinov, F. M. (2019). Econometric Modelling of the Innovation Process in Uzbekistan. *Форум молодых ученых*, (3), 35-43.
3. Mulaydinov, F., & Nishonqulov, S. (2021). Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishda axborot texnologiyalarining orni-The role of information technologies in the development of the digital economy.
4. Mulaydinov, F., & Nishonqulov, S. (2021). The role of information technologies in the development of the digital economy. The role of information technologies in the development of the digital economy.
5. Mulaydinov, F. M. (2021). Crowfund opportunities in small business and entrepreneurship. *Academic research in educational sciences*, 2, 23-32.
6. Butaboyev, M., Urinov, A., Mulaydinov, F., & Tojimatov, I. Digital economy.
7. Farkhod, M. (2020). Econometric Modelling of the Innovation Process in Uzbekistan. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(02).
8. Mulaydinov, F. M. (2021). Kichik biznes va tadbirkorlikda kraudfanding imkoniyatlari. *Academic research in educational sciences*, 2(Special Issue 4), 23-32.
9. Tursun, S., Tuychiyevich, B. M., & Murorovich, M. F. Effects of the Global Crisis on the Economy of Uzbekistan During the Coronavirus Pandemia and Measures to Ease IT. *JournalNX*, 6(05), 277-280.
10. Nishonqulov, S. F. O., Rajabboyev, B. O. O., & Mamasoliyev, J. O. O. (2021). Oliy o'quv yurtlarida iqtisod bo'yicha qo'llanma: O'zgarimas "Ma'ruza va bo'r" usulini ko'rib chiqish. *Scientific progress*, 2(3), 814-824.
11. Nishonqulov, S. F. O., Rajabboyev, B. O. O., & Mamasoliyev, J. O. O. (2021). Iqtisodiyot va uning tarmoqlarini raqamlashtirish. Iqtisodiyot sohasiga raqamli texnologiyalarni olib kirilishi. *Scientific progress*, 2(3), 825-831.
12. Sulaymonov, J. B. O. G. L., Yuldashev, A. E. O. G. L., & Nishonqulov, S. F. O. G. L. (2021). Hidrologik modellashtirish bilan Geografik axborot tizimlari (GIS) integratsiya. *Science and Education*, 2(6), 239-246.
13. Sulaymonov, J. B. O., Nishonqulov, S. F. O., & Gofurov, M. R. (2021). Geografik axborot tizimlari va amaliy iqtisodiyot: potensial arizalar va hissalarini dastlabki muhokamalari. *Scientific progress*, 2(2), 1371-1377.
14. Yoldashev, A. E. O., Nishonqulov, S. F. O., & Yoldasheva, M. R. Q. (2021). Ta'limdagi axborot texnologiyalari. *Scientific progress*, 2(3), 806-813.
15. Solidjonov, D., & Nishonqulov, S. (2021). Ta'lim biznesida yangi innovatsion texnologiyalarning qo'llanishi *journal of innovations in scientific and educational research volume-1. ISSUE-3 (Part-1, 18-JUNE)*, 1, 195-199.
16. Nishonqulov, S. F. O., Rajabboyev, B. O. O., & Mamasoliyev, J. O. O. (2021). Digitalization of the economy and its networks. introduction of digital technologies to the sector of the economy. *Scientific progress*, 2(3), 825-831.
17. Nishonqulov, S. F. O., Rajabboyev, B. O. O., & Mamasoliyev, J. O. O. (2021). Economic guide in higher education institutions: a review of the constant" lecture and law" method. *Scientific progress*, 2(3), 814-824.
18. Solidjonov, D., & Nishonqulov, S. (2021). Application of new innovative technologies in educational business *journal of innovations in scientific and educational research volume-1. ISSUE-3 (Part-1, 18-JUNE)*, 1, 195-199.
19. Akhmadjonov, O., Nishonqulov, S., Rajabboyev, B., Nazirov, A., & Meliboyev, A. (2021). Islom banki va O'zbekiston. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(9), 766-775.
20. Nishonqulov, S., Rajabboyev, B., & Solidjonov, D. (2021). Bank tizimini innovatsion isloh qilish sharoitida tijorat banklarini transformatsiyalashning ilmiy-amaliy asoslari.

БОЛЬШИЕ ДАННЫЕ (BIG DATA) КАК ГЛАВНЫЙ РЕСУРС ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

М.Т.Бутабоев

Фергана, Узбекистан,
Ферганский Политехнический институт, Д.Э.Н. профессор

MAQOLA HAQIDA

АННОТАЦИЯ

Qabul qilindi: 24-iyun 2023-yil
Tasdiqlandi: 26-iyun 2023-yil
Jurnal soni: 7
Maqola raqami: 2
DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v7i7.768>

В данной статье мы рассматриваем стремительно развивающуюся отрасль цифровой экономики – большие данные, которые в современном мире позволяют правительствам, бизнесу и социальным структурам превращать тонны гетерогенной информации в структурированное знание. Обсуждается опыт развития науки о больших данных в лидирующих странах мира и на их примере рассматривается возможность применения больших данных в Узбекистане.

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/
keywords

цифровая экономика, цифровизация, Big Data, полу структурированные и неструктурированные данные, блокчейн, поставщик инфраструктуры, датамайнер, системный интегратор, разработчик готовых сервисов, облака.

Введение: Эпоха информационной революции затронула все сферы бизнеса и каждого человека на земле. Огромные потоки данных и информации создают больше экономической ценности, чем мировая торговля товарами. Бизнес идеи, построенные на данных, рожают новые возможности для экономического роста и решения проблем общества.

Каждый этап развития характеризовался определенным ресурсом, так основным ресурсом в эпоху сельскохозяйственной цивилизации была земля, а в эпоху индустриальной цивилизации – сырье, топливо.

В эпоху цифровой экономики основным ресурсом стали данные и профессиональная компетенция человека. Клайв Хамби, британский математик и архитектор карточки Clubcard компании Tesco одним из первых сравнил данные с новой нефтью. Нефть ценна, но в нерафинированном виде ее нельзя использовать. Как нефть нужно превратить в газ, пластик, химикаты и т.д., чтобы создать ценное вещество, способствующее прибыльной деятельности; так и данные нужно разложить на части, проанализировать, чтобы они имели ценность". [3]

Один из авторитетных онлайн-ресурсов Wired также сравнил информацию и ее анализ с нефтью. В XVIII веке не все понимали потенциальную прибыльность добычи нефти, однако те, кто понял, сумели сделать на этом состоянии. То же нас ждет и с информацией. [4]

Генеральный секретарь КНР Си Цзиньпин во время своего визита в Китайскую академию наук в 2013 году отметил: «Большие данные – это «бесплатный» ресурс в индустриальном обществе. Тот, кто контролирует данные, получит преимущество».

Сущность Big Data

Чтобы оставаться конкурентоспособными, компаниям необходимо извлекать информацию из огромных и разнообразных массивов данных. Тем компаниям, которые научились анализировать и использовать большие данные, обещано светлое будущее.

Исследования цифровой экономики начинаются с больших данных (Big data). Клиффорд Линч в своей статье «Как ваши данные растут?» [5] отмечал, что происходит взрывной рост мировых объемов информации и бизнесу необходимо воспользоваться возможностями, которые предоставляют большие массивы данных. Это значит, что необходимо постоянно собирать, изучать, упорядочивать, трансформировать, хранить данные с целью выявления полезных сведений, выводов, выдвижения свежих идей, обоснования новых решений.

Большие данные – это сочетание опробованных и вновь внедряемых технологий, которое позволяет компаниям извлекать из имеющихся данных информацию для

использования их в деятельности. Большие данные можно определить, как способность управлять большими объемами разнородных данных со скоростью, достаточной для анализа таких данных в реальном времени и своевременного реагирования. [6][7]

Источниками больших данных являются социальные сети, события, связанные с действиями пользователей в различных приложениях, потоки транзакций банковских платежей, данные из мира «Интернета вещей». Все это многообразие данных можно разделить на структурированные, полуструктурированные и неструктурированные данные. 20% от общего объема данных составляют структурированные данные, которые имеют определенную длину и формат. Это числа, даты или комбинации слов и чисел, например, как имя и адрес клиента. Неструктурированные данные составляют 80% от общего объема данных и не имеют определенного формата. К ним можно отнести записи в соцсетях, фото, наполнение веб-сайтов, спутниковые снимки, записи с камер наблюдения и видеорегистраторов.

Необходимость хранить и обрабатывать постоянно возрастающие объемы больших данных с целью извлечения из них полезной информации привела к появлению новых технологий хранения и методов аналитики больших данных. Такие инновационные технологии как Map Reduce, Hadoop и BigTable послужили толчком к появлению нового поколения систем управления данными и направлены на быстрое обнаружение новых знаний в данных и определение действий, продуктов и услуг, которые можно извлечь из добытых знаний.

Совокупность методов обнаружения в данных неочевидных, объективных, практически полезных и доступных для понимания человеком закономерностей, для принятия решений - это глубокий анализ (Data Mining).

Технология Text Mining охватывает новые методы для выполнения семантического анализа текстов, информационного поиска и управления, в том числе исследования тональности. Может использоваться для анализа больших и сверхбольших массивов неструктурированной информации.

Технология Call Mining объединяет в себя распознавание речи, ее анализ и Data Mining. Ее цель – упрощение поиска в аудио-архивах, содержащих записи переговоров между операторами и клиентами.

Технология Web Mining охватывает методы, которые способны на основе данных сайта обнаружить новые, ранее неизвестные знания и которые в дальнейшем можно будет использовать на практике. Технология Web Mining применяет технологию Data Mining для анализа неструктурированной,

неоднородной, распределенной и значительной по объему информации, содержащейся в Web-узлах.

Согласно характеристикам, которые компания Meta Group определила для больших данных, они имеют следующие особенности:

- объем (volume) - от 150 Гб в сутки;
- скорость (velocity) - непрерывное создание большого объема данных предъявляет высокие требования к скорости их обработки;
- разнообразие (variety) - современные технические средства позволяют анализировать любую структурированную и неструктурированную информацию;
- достоверность (veracity) - достоверность данных и результатов их анализа;
- изменчивость (variability) - не всегда потоки данных бывают стабильными, изменчивый поток данных сложнее поддается анализу;

- ценность (value) - ценность и значимость информации. Большие данные могут быть простыми (посты в соцсетях) или сложными для восприятия и анализа (банковские транзакции).

Отчеты об исследовании рынка показали, что объем данных растет с невероятной скоростью. По данным компании IBM к 2003 году мир накопил 5 эксабайтов данных, к 2008 году этот объем возрос до 0,18 зеттабайта, в 2013 году показатель составил 4,4 зеттабайтов. По данным Statista, объем возрос до 64,2 зеттабайт в 2020 году и 79 зеттабайт в 2021 году, до 2025 года прогнозируется рост более чем до 180 зеттабайт. В 2035 году он будет расти в геометрической прогрессии до более чем 2100 зеттабайт.

Рис. 1 Динамика роста объема данных.

Достижение объема созданных и синтезированных данных в 2020 году до нового максимума было вызвано увеличением спроса в связи с пандемией COVID-19. Кризис, вызванный распространением нового коронавируса, активизировал переход от работы в режиме офлайн к постоянному онлайн, т.е. все больше людей работали и учились из дома и чаще пользовались домашними развлечениями.

Эффективное и грамотное использование Big Data дает огромные преимущества. Обработка больших данных позволяет сделать анализ предсказательным и предложить бизнесу рекомендации на будущее. Сегодня Big Data используется в государственном управлении, промышленности, медицине, торговле, сельском хозяйстве, рынке недвижимости, спорте, туризме, транспорте, строительстве. Анализ больших данных в государственном управлении помогает принимать решения, касающиеся занятости населения, экономического регулирования, обеспечения безопасности. В медицине обработка собранных массивов данных позволяет выявлять эпидемии, оперативно принимать решения в экстренных случаях, ставить точные диагнозы, находить новые лекарства. В промышленности внедрять систему предиктивного производства для прогнозирования более точного спроса на продукцию. В сельском хозяйстве, например, используя метод точного земледелия обрабатывать информацию, собранную с сенсоров специальных метеостанций, которые стоят в полях, строить высокоточный почасовой прогноз погоды. Девелоперы, работающие на рынке недвижимости с помощью технологий Big Data анализируют потоки информации и предоставляют клиентам наиболее интересные для них варианты. Таким образом покупатель может познакомиться с понравившимся ему домом уже без продавца. В спорте обработка больших данных позволяет отбирать самых перспективных спортсменов и разрабатывать эффективные стратегии как для спортсменов, так и для каждого противника. В бизнесе Big Data предоставляет такие преимущества как упрощение процесса

планирования, увеличение скорости запуска и востребованности новых проектов, оптимизация интеграции в цепи поставок, рост целевой аудитории, повышение качества клиентского сервиса, что в свою очередь приводит к лояльности текущих клиентов.

BARC, сообщает, что организации пожинают плоды использования Больших Данных - 69% вероятность принятия лучших стратегических решений, 54% вероятность улучшения контроля операционных процессов, 52% для лучшего понимания потребителей, а также 47% для эффективного снижения затрат. Организации, которые пользуются преимуществами Больших Данных, сообщают о среднем увеличении доходов на 8% при сокращении расходов на 10%.

Структура Больших данных.

Система Big Data включает в себя поставщиков инфраструктуры, датамайнеров, системных интеграторов, потребителей и разработчиков готовых сервисов. Рассмотрим каждый элемент данной системы.

Поставщики инфраструктуры. Одной из проблем, связанных с большими данными, является их хранение. Поставщики инфраструктуры решают задачи хранения и преобразования данных. Существует три основных способа хранения данных: традиционный, в публичных облаках и в частных облаках.

При традиционном («хранение у себя») способе информация записывается на диски, ленты или локальные хранилища. При этом способе данные всегда рядом, поэтому это привычно и спокойнее, к локальным носителям можно легко и быстро подключиться и по цене это обычно приемлемо. Но они ненадежны, так как диски и серверы из-за физического износа могут выйти из строя, к ним нельзя получить доступ, если ты находишься вдалеке, и возможности носителей ограничены (нужно покупать новые носители и где-то их размещать).

Хранение данных за определенную плату, зависящую от объема данных и сопутствующих услуг, предоставляют публичные облака. В пятерку стран, предоставляющих

облачные технологии входят США, Китай, Великобритания, Германия и Япония (рис.2). Одной из первых компаний, которая стала зарабатывать совершенно новым образом, предоставляя свои неиспользуемые вычислительные ресурсы была Amazon. Сегодня крупнейшими облачными провайдерами являются Amazon Web Services (AWS), Microsoft Azure, Google Cloud, IBM Bluemix, Oracle. Лидером на мировом

рынке хранения больших данных является компания Amazon. Китайские компании быстро догоняют зарубежных конкурентов в гонке облачных услуг. Лидерами на рынке облачных услуг Китая являются Alibaba (Alibaba Cloud), Tencent (Tencent Cloud), Huawei (Huawei Cloud) Baidu (Baidu Cloud).

Рис.2 Доходы стран лидеров, предоставляющих облачные технологии. [8]

Если говорить о преимуществах публичных облаков, можно выделить следующие параметры:

- удобство (компаниям нет необходимости в покупке и обслуживании физических серверов, что максимально упрощает базовые сценарии работы);
- относительная безопасность (большинство провайдеров предоставляют защиту данных собственными алгоритмами шифрования);
- приемлемые цены (цены колебались на уровне 5-10 центов за гигабайт в месяц, а в настоящее время идет тенденция к их снижению);
- относительная надежность (в случае утери есть возможность реплицирования данных);

- новые возможности в будущем.

К недостаткам публичных облаков можно отнести психологический фактор (ощущение того, что к вашим данным имеет доступ еще кто-то), скорость доступа (скорость доступа в интернет измеряется мегабайтами в секунду, что в десятки раз медленнее доступа в локальные хранилища), цены (облачное хранение дороже локального).

Частные облака – это хранилища, которые являются частью инфраструктуры компаний и используются только ее сотрудниками. Эти хранилища используются корпоративным сектором.

В настоящее время скандинавские компании лидируют по внедрению корпоративных облачных услуг в Европе (рис.3)

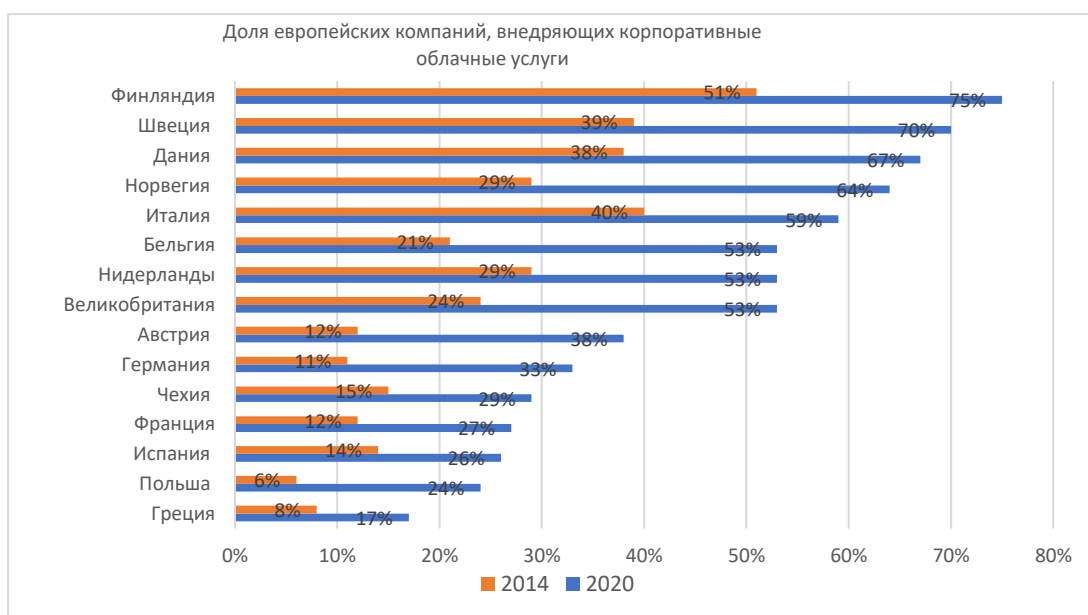

Рис. 3. Доля компаний, внедряющих корпоративные облачные услуги в отдельных европейских странах [8].

Системные интеграторы – это компании или физические лица, которые предлагают решения для автоматизации бизнес-процессов. На основе разработанного проекта они связывают автоматизированные системы друг с другом, что обеспечивает эффективную работу команды или всей организации в целом.

Согласно глоссарию компании [Gartner](#) работа системного интегратора заключается в наведении порядка в системах, поставляемых разрозненными поставщиками. В частности, компании — системные интеграторы занимаются: внедрением, планированием, координацией, составлением графиков, тестированием, улучшением, обслуживанием информационных систем.

Датамайнеры – специалисты, занимающиеся поиском, интеллектуальным и глубинным анализом данных. На основе анализа можно получить представление о зависимости данных, а на основе этих связей выдвинуть предположения для построения нейросетевых моделей. Например, анализ поведения покупателей магазинов бытовой техники может показать, что холодильники люди предпочитают покупать в кредит, покупая компьютер клиенты приобретают и принтеры. Такие зависимости в дальнейшем помогают принять более эффективные управленческие решения и увеличить уровень продаж.

Разработчики готовых сервисов разрабатывают готовые решения на основе доступа к большим данным. Например, приложение Value Arpr предлагает предпринимателям готовую к использованию экономически эффективную платформу для создания приложений и веб-решений, которая обеспечит цифровую трансформацию их бизнеса. Например, платформа предлагает разработку приложений для различных видов бизнеса, таких как доставка на заказ (еды, продуктов, лекарств), бытовые услуги (ремонтные работы, косметические процедуры на дому, мойка машин, выгул собак), онлайн консультации (врача, диетолога, преподавателей, фитнес тренеров), онлайн магазины (ювелирные изделия, одежда, книги, подарки), которая разработана с учетом требований различных бизнес-вертикалей. Предпринимателю предоставляется высоконадежное решение для привлечения клиентов, максимизации прибыли и опережения конкурентов в выбранной сфере.

Перспективы развития Big Data в Узбекистане

Вклад цифровой экономики в валовой внутренний продукт США составляет 10,9%, в Китае - 21%, в Индии - 5,5%. В Узбекистане этот показатель не превышает 2 процентов.

2020 год в Узбекистане был объявлен Годом развития науки, просвещения и цифровой экономики. В целях формирования и развития цифровой экономики нашего государства в 2020 году была утверждена стратегия «Цифровой Узбекистан - 2030». Стратегия предусматривает проведение прорывных мероприятий по таким приоритетным направлениям как цифровая инфраструктура, электронное правительство, цифровая экономика, национальный рынок цифровых технологий, подготовка специалистов в сфере информационных технологий. На 2020-2022 годы намечены мероприятия, направленные на повышение уровня охвата подключения населенных пунктов к сети Интернет, прокладка 20 тысяч километров оптоволоконных связей, внедрение более 400 информационных систем для социально-экономического развития регионов, внедрение свыше 280 информационных систем для автоматизации процессов управления, реализация программы

Использованная литература

1. Ш.Мирзиёв. Янги Ўзбекистон стратегияси// Т: «Ўқитувчи», – 2021, – 657 с.
2. Бутабоев М., Мулайдинов Ф., Захидов Г., Саттарова Х. Рақамли иқтисодиёт// Т: «Инновацион ривожланиш нашриёт матбаа уйи», - 2021, - 598 с.
3. [Michael Haupt](#). “Data is the New Oil” – A Ludicrous Proposition. [электронный ресурс] - <https://medium.com/project-2030/data-is-the-new-oil-a-ludicrous-proposition-1d91bba4f294>
4. Денис Ламехов. Почему для ритейлеров информация – это новая нефть. - [электронный ресурс] - <https://www.be-in.ru/news/35044-data-is-the-new-oil/>.

«Один миллион программистов», в рамках которой запланировано обучение 500 тысяч юношей и девушек основам компьютерного программирования, реализация проекта «Цифровое ведомство».

Внедрение системы «Электронного правительства», через которую налажено оказание 178 наименований услуг через единый портал интерактивных государственных услуг обеспечивает открытость, прозрачность, экономит время и снижает расходы населения.

В рамках стратегии «Цифровой Узбекистан – 2030» были определены 13 образцовых городов и районов, в которых на основе разработанных «дорожных карт» в течение трех лет будут проводиться работы по цифровой трансформации. В течение 2020-2021 годов в соответствии с «Дорожными картами» будут реализованы 172 проекта по расширению цифровой инфраструктуры, 54 проекта по внедрению цифровых технологий в государственное управление, 190 проектов в социальной сфере, 45 – в жилищно-коммунальном хозяйстве, 51 - в сельском хозяйстве, 17 в промышленности, 58 проектов направлены на обучение руководителей и сотрудников.

Государственный налоговый комитет республики был одним из первых, запустивших крупный проект, предусматривающий усовершенствование действующего комплекса информационных систем налоговых органов с учетом реинжиниринга бизнес-процессов налогового администрирования. Проект стал основой для автоматизированной системы контроля за уплатой НДС, целью которого стал мониторинг уплаты НДС в режиме реального времени.

В стратегии развития нового Узбекистана, предложенной Президентом Республики Ш.Мирзиёвым одним из ключевых моментов развития нового Узбекистана является развитие цифровой экономики в таких сферах как связь и телекоммуникации, информационная безопасность, образование, здравоохранение, финансовое и банковское дело, строительство, сельское и водное хозяйство, энергетика, транспорт, машиностроение и др. Узбекистан уже упускает финансово-экономическую выгоду в 5-7% по отношению к ВВП страны ежегодно. Внедрение таких технологий как блокчейн, бигдата, облачных вычислений, искусственного интеллекта приведет к росту ВВП на 30% и росту реальных доходов населения до 45 млн.сум в год к 2030 году, долгосрочной перспективе данные показатели могут вырасти до 50% к ВВП и 50 млн.сум в год в 2040-2050 годах.

Заключение: Big Data, стремительно развивающиеся отрасль цифровой экономики в ответ на реактивное увеличение объёма разнородной информации в мире, превратились в один из самых мощных инструментов прогнозирования, регулирования и реагирования в глобальном масштабе. Эффективное управление большими данными становится крайне ценным в получении прибыли больших информационных компаний и стран, уделяющим этому особое внимание. Зачатки для использования больших данных в Узбекистане уже созданы, совершенствование же этой технологии может стать сильнейшим толчком для развития цифровой экономики в государстве, которая в свою очередь имеет потенциал увеличить ВВП страны до десяти процентных пункта.

5. Lynch C. How do your data grow? //Nature. – 2008. – Т. 455. – №. 7209. – С. 28-29.
6. Соколова А. Мир bigdata в 8 терминах / (Электронный ресурс) Режим доступа: <https://rb.ru/howto/big-data-in-8-terms/>;
7. Соколова А. Как устроен рынок bigdata в России/ (Электронный ресурс) Режим доступа: <https://rb.ru/howto/big-data-in-russia/>
8. Digital economy compass 2021 [Электронный ресурс]. <https://www.statista.com/study/105653/digital-economy-compass>

ИСЛАМСКИЙ ЛИЗИНГ - ПЕРСПЕКТИВЫ ДЛЯ БАНКОВСКО-ФИНАНСОВОЙ СФЕРЫ В УЗБЕКИСТАНЕ

Исаев Ойбек Бахрамович

Независимый соискатель на степень PhD по экономике, Секретарь Совета

Банковско-финансовой академии Республики Узбекистан,

Тел: 71-2375385

oybisa@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

АННОТАЦИЯ

Qabul qilindi: 24-iyun 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2023-yil

Jurnal soni: 7

Maqola raqami: 3

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v7i7.769>

KALIT SO‘ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

Исламские лизинг, ижара, финансовый лизинг, риба, исламский банк, аренда, лизингодатель, лизингополучатель, объект лизинга.

В данной статье раскрывается важность внедрения исламского лизинга в банковско-финансовой сфере. Эта сфера как и все остальные услуги исламского финансирования имеет большой потенциальный спрос в Узбекистане.

Введение. Сегодня отчетливо видна экономическая и социальная значимость широкого внедрения услуг исламского финансирования, в том числе исламского лизинга для развития банковско-финансовой сферы в Узбекистане. 94% населения Узбекистана являются мусульманами. Согласно опросу 20 проведенному среди 2235 представителей бизнеса и 5000 физических лиц с целью узнать мнение населения о создании исламских финансов, отмечено, что в результате прямых и онлайн опросов, 38% субъектов предпринимательства и 56% физических лиц заявили, что не пользуются традиционными финансовыми услугами, 61 и 75 процентов участников соответственно заявили, что готовы выбрать исламские финансовые институты, если они начнут работать в Узбекистане или если будут предлагаться исламские финансовые услуги.

Несомненно существует огромная необходимость широкого использования всех видов исламских финансовых услуг, в том числе исламского лизинга как самого легкого вида для внедрения в традиционных лизинговых компаниях.

К концу 2022 года объем новых лизинговых операций в Узбекистане составил 3,1 млрд долларов сум, а общий портфель лизинговых операций составил 6,18 трлн.сумов. При этом на лизинговые компании приходится 88 процентов всего портфеля лизинговых операций, а на банки - остальные 12

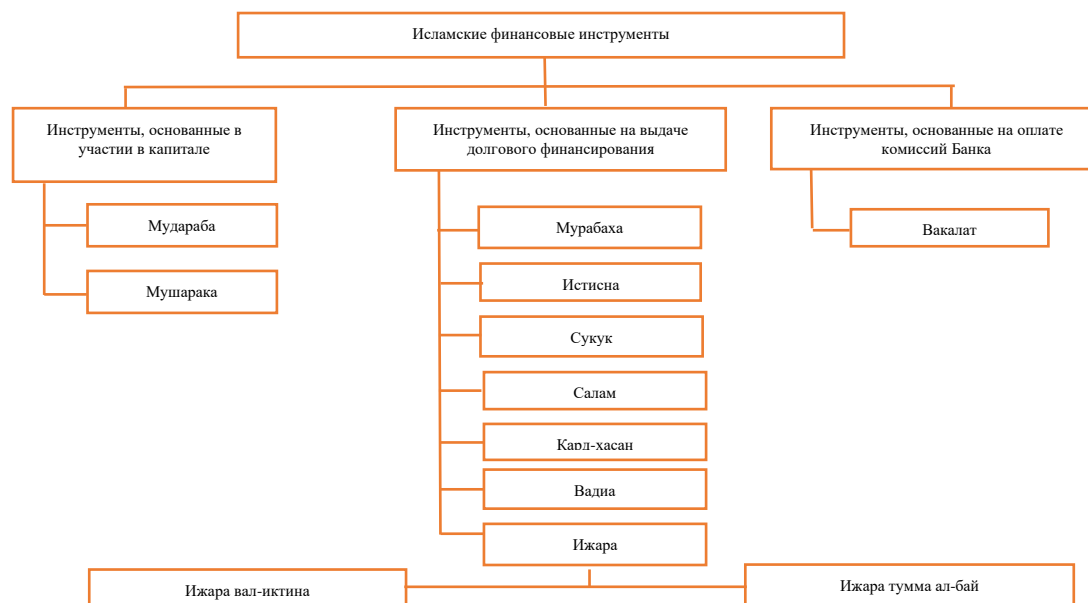
процентов. На конец 2022 года размер лизингового портфеля составил 6,182 трлн сумов, что на 6% больше, чем на конец 2021 года. По итогам 2022 года объем новых лизинговых договоров увеличился на 20,1% или 522,3 млрд сумов по сравнению с аналогичным периодом прошлого года и составил 3,1 трлн сумов²¹.

Исламский лизинг предоставляет новые финансовые инструменты для банков и других финансовых организаций, и он основан на том, что он служит для решения важнейших задач по развитию тех субъектов малого и среднего бизнеса, которые по тем или иным причинам (в основном из своих принципов и убеждений) не хотят обращаться в традиционные банки и финансовые учреждения (лизинговые компании).

Результаты. Деятельность лизинговых компаний и исламских окон коммерческих банков, оказывающих услуги исламского лизинга, или внедряющих услуги исламского лизинга (и прочих исламских услуг финансирования) должна быть приведена в соответствие с исламскими правилами финансирования.

Также были представлены научные выводы и предложения по широкому внедрению исламского лизинга в Узбекистане, в том числе в части частичного изменения законодательства республики.

Для начала необходимо уточнить про виды исламских финансовых инструментов в целом.

1-рисунок. Виды Исламских финансовых инструментов²².

20 Аналитический отчет по результатам исследования внедрения и использования исламских финансовых продуктов в Узбекистане. Дж. Имамназаров, 2020.

21 Аналитические данные согласно отчета Ассоциации лизингодателей Узбекистана за 2022 год
22 Е.А. Байдаulet «Основы этических (исламских) финансов: учебное пособие»

Также есть возможность использования услуг исламского лизинга в лизинговых компаниях Узбекистана совместно с традиционными лизинговыми услугами (дуалистик), что успешно используется ведущими странами мира. Некоторые крупные лизинговые компании как “Узбеклизинг Интернешнл А.О.”

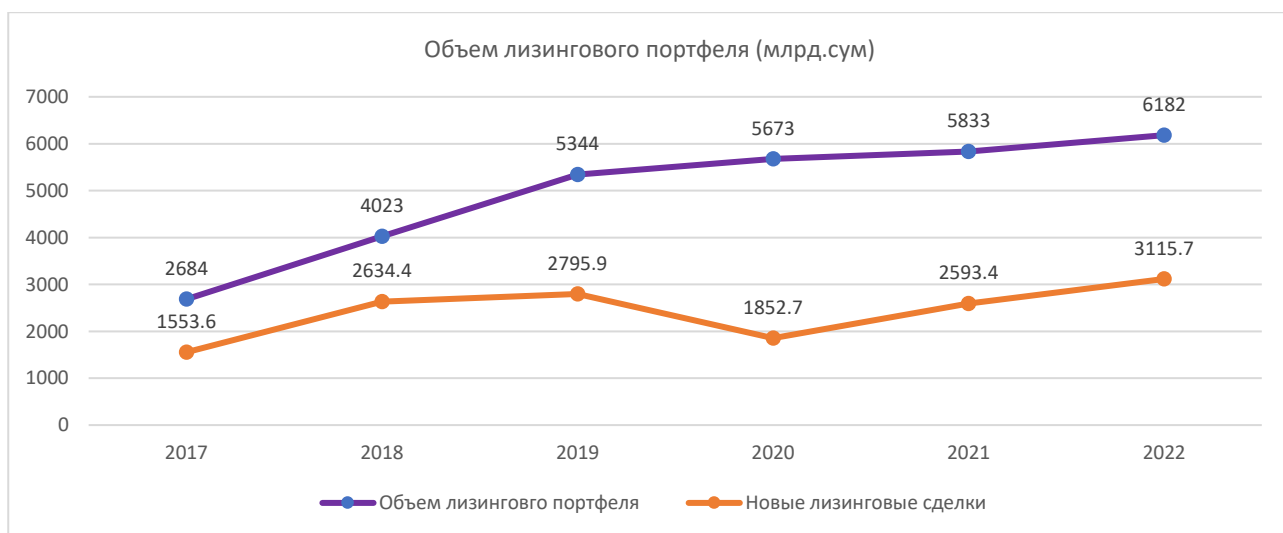
открывают «исламские окна («Islamic window»)). Президент нашей страны в обращении к Парламенту в конце 2020 года заявил о необходимости введения исламских финансовых услуг в Узбекистане²³.

2-рисунок. Объем услуг аренды и лизинга в Узбекистане²⁴.

Так, в апреле 2022 года издан Закон Республики Узбекистан «О небанковских кредитных организациях и микрофинансовой деятельности», благодаря которому в Узбекистане впервые на уровне Закона было использовано понятие «исламское финансирование». Согласно данному Закону микрофинансовые учреждения имеют право предоставлять услуги исламского финансирования. Кроме этого, некоторые банки республики, такие как “Траст Банк” уже открыли свои специальные подразделения (ООО “Траст муомалат” как отдельное юридическое лицо, оказывает услуги исламского лизинга). Помимо этого, такие лизинговые компании как “Таиба лизинг”²⁵ (является 100% дочерним предприятием Исламской корпорации по развитию

частного сектора -ИКРЧС), АО “Узбеклизинг Интернешнл”²⁶ (НБУ, Узбекско-Оманская инвестиционная компания, Малайан Бэнкинг Берхад), АО “Агро финанс лизинг” уже оказывают услуги по исламскому лизингу (ижара). Также необходимо отметить, что по исламскому страхованию (такафул) услуги оказываются такими страховыми компаниями как «Арех takaful»²⁷ и «Uzaro»²⁸. Исламское страхование тоже считается важным, так как услуги лизинга непосредственно связаны со страхованием объекта лизинга. Объем лизингового портфеля и количество новых лизинговых сделок в Узбекистане с каждым годом растет (за исключением пандемии в 2020 году).

3-рисунок. Объем лизингового портфеля в Узбекистане²⁹.

Следует отметить, что в Республике Узбекистан за последние 5-6 лет коммерческими банками и лизинговыми компаниями проводится ряд работ по внедрению исламского лизинга, частные финансовые организации, в том числе финтех компании также предлагают услуги на условиях продажи по принципам ислама.

Согласно законодательству Узбекистана существуют три вида лизинга: операционный лизинг, финансовый лизинг и возвратный лизинг. Стоит отметить, что все три вида лизинга имеют аналог в исламских лизинговых услугах, т.е. все три вида лизинга, указанных в Законе “О лизинге” можно использовать также как услуги

²³ <https://president.uz/ru/lists/view/4057>

²⁴ Аналитические данные согласно отчета Ассоциации лизингодателей Узбекистана за 2022 год

²⁵ <https://taibaleasing.com>

²⁶ <https://uzbekleasing.uz/ru>

²⁷ <https://apextakaful.uz/en>

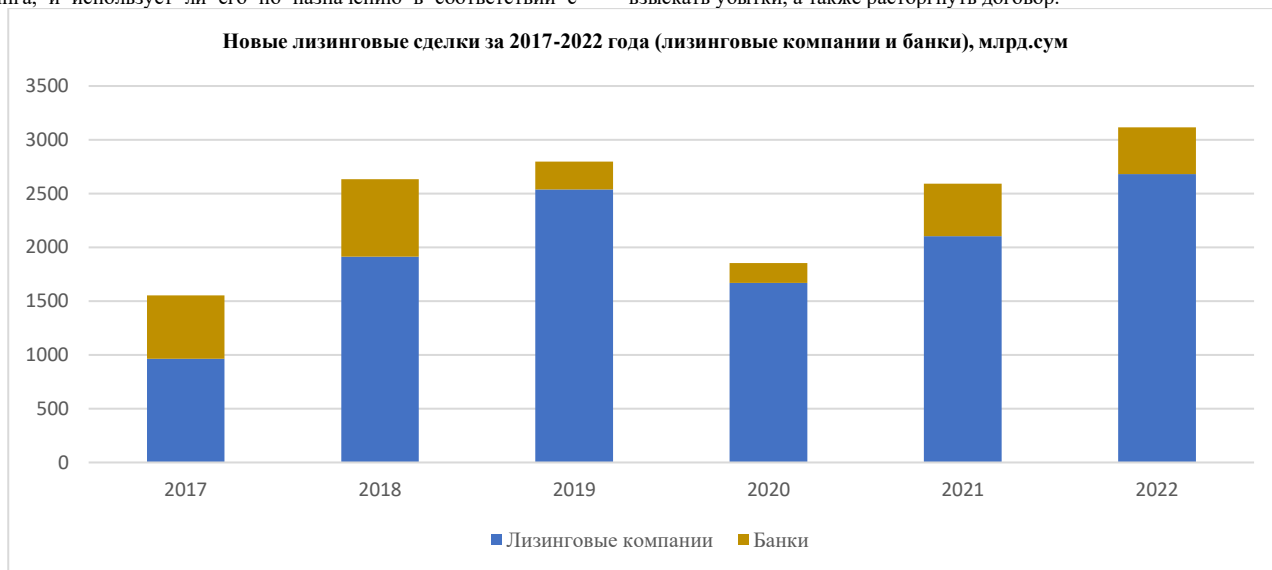
²⁸ <https://uzaro.uz/>

²⁹ Аналитические данные согласно отчета Ассоциации лизингодателей Узбекистана за 2022 год

исламского финансирования, только с учетом некоторых требований.

Необходимо отметить некоторые важные аспекты взаимоотношений в лизинговых сделках (также по исламскому лизингу). Так по условиям, Лизингодатель имеет право на контроль условий, на которых Лизингополучатель пользуется объектом лизинга, и использует ли его по назначению в соответствии с

договором лизинга и требованиями, предусмотренными законом, выбирать объект лизинга и компанию-продавца объекта лизинга с согласия Лизингополучателя, истребовать объект лизинга у лизингополучателя в случаях и порядке, предусмотренных законом или договором лизинга, если были грубые нарушения обязательств со стороны Лизингополучателя, взыскать залоговое обеспечение и взыскать убытки, а также расторгнуть договор.

4-рисунок. Объем лизингового портфеля в Узбекистане³⁰.

Лизингодатель должен взять на себя определенные обязательства, в том числе: приобрести объект лизинга и предоставить его Лизингополучателю в собственность и пользование; уведомлять Продавца о том, что данное имущество будет передано в лизинг; обязан своевременно и в полном объеме исполнять свои обязательства перед Лизингополучателем по содержанию, капитальному ремонту и техническому обслуживанию объекта лизинга, если такие условия предусмотрены договором.

В свою очередь Лизингополучатель должен самостоятельно определить предмет лизинга и может сам выбрать продавца; требовать от лизингодателя возмещения убытков, причиненных неисполнением или неполным исполнением договора лизинга; предъявлять к продавцу требования, вытекающие из договора купли-продажи объекта лизинга, в том числе качество и комплектность, точные сроки поставки, гарантийный ремонт и т.п.; если объект лизинга не сдан, сдан не в полном объеме, просрочен к сдаче или качество не соответствует требуемому уровню, если в договоре не предусмотрено иных условий, лизингополучатель имеет право отсрочить арендные платежи, и/или потребовать расторжения договора лизинга; при досрочном расторжении договора лизинга он вправе требовать возврата уплаченных им авансом денежных средств за вычетом прибыли, полученной от использования арендованного имущества.

Лизингополучатель обязан принять на себя следующие обязательства: принять объект лизинга и использовать его по назначению, содержать его в соответствии с условиями договора; своевременно уплачивать лизинговые платежи, производить за свой счет текущий ремонт объекта лизинга на основании условий договора лизинга, а также производить иные расходы, связанные с его содержанием.

Согласно традиционному лизинговому праву, договор купли-продажи объекта лизинга может быть заключен до или после вступления договора лизинга в силу, в зависимости от пожеланий сторон. По правилам исламского лизинга договор купли-продажи объекта лизинга должен быть заключен до вступления в силу договора лизинга.

Согласно статье 15 Закона Республики Узбекистан «О лизинге», «Право собственности на переданное в лизинг имущество принадлежит Лизингодателю до момента его приобретения Лизингополучателем», то есть данное положение полностью соответствует правилам исламского лизинга.

В период до изменения, внесенного в Законодательство Республики Узбекистан от 13 декабря 2002 года, право собственности на лизинговое имущество было следующим: « При финансовом лизинге право собственности на объект лизинга может перейти к лизингополучателю до истечения срока действия договора лизинга при условии уплаты всех лизинговых платежей, если иное не предусмотрено договором лизинга». Однако после 13 декабря 2002 г. это правило было немного изменено и в настоящее время действует другое правило, а именно «Право собственности на объект лизинга может перейти к лизингополучателю до истечения срока действия договора лизинга при условии уплаты всех лизинговых платежей за вычетом дохода лизингодателя за оставшийся период до истечения срока договора лизинга, если иное не предусмотрено договором лизинга». Согласно правилам исламского лизинга, полная сумма должна быть выплачена даже в том случае, если Лизингополучателем досрочно произведен оставшийся платеж за лизинговое имущество. Однако в исламских финансах есть одно правило, то есть Лизингодатель может по своему усмотрению вычесть определенную сумму из оставшегося платежа в целях облегчения, но не обязан это делать³¹. Из этого следует, что в законодательстве целесообразно указать, что скидка может быть предоставлена на основании решения Лизингодателя.

В случае причинения вреда, повреждения или конфискации всего имущества Лизингополучателя, лизинговое имущество выделяется из общего имущества Лизингополучателя и возвращается лизингодателю, который может распоряжаться этим имуществом по своему усмотрению. Порядок возмещения лизингодателю убытков определяется законом.

Лизингодатель может полностью или частично отказаться от своих прав по договору лизинга в пользу третьих лиц, уведомив об этом лизингополучателя. Лизингополучатель, в свою очередь, с разрешения лизингодателя может полностью или частично отказаться от своих прав по договору лизинга в пользу третьих лиц. В случае перехода права на лизинговое имущество от лизингодателя к третьему лицу договор лизинга, заключенный с лизингополучателем, сохраняет силу для нового собственника. Это правило закона полностью совместимо с принципами исламского лизинга³².

Страхование лизингового имущества от любого возможного ущерба, связанного с риском гибели, утраты, кражи, повреждения, уничтожения и преждевременного износа, осуществляется на основании соглашения сторон. При отсутствии такой взаимной

³⁰ Аналитические данные согласно отчета Ассоциации лизингодателей Узбекистана за 2022 год

³¹ муфти Мухаммада Таки Усмани «Основы исламских финансов» (Ислом молияси асослари), 2019

³² муфти Мухаммада Таки Усмани «Основы исламских финансов» (Ислом молияси асослари), 2019

договоренности по действующему законодательству лизингополучатель несет ответственность за страхование лизингового имущества. Необходимо отметить, что данное правило противоречит исламским финансам, т.е. риски должен нести лизингодатель.

Согласно законодательству все риски, связанные с лизинговым имуществом, включая его случайную потерю (гибель) или случайное повреждение, а также риски хищения, преждевременного износа и повреждения, переходят к лизингополучателю в порядке, предусмотренном договором лизинга. С переходом риска на лизингополучателя несет ответственность за любую возможную утрату или повреждение лизингового имущества в течение срока действия договора лизинга. Если точное время перехода рисков от лизингодателя к лизингополучателю не указано в договоре лизинга, риски принимаются лизингополучателем с момента получения им лизингового имущества. Данный вопрос, указанный в статье 20 Закона "О лизинге" противоречит правилам исламского лизинга, так как по исламским правилам все риски должен нести лизингодатель до момента передачи лизингового имущества лизингополучателю в конце срока лизинга. В этом проявляется принцип справедливости исламских финансов. Риски всегда справедливо распределяются между сторонами. Исходя из этого, при широком внедрении исламского лизинга потребуются некоторые изменения данного правового положения.

Также согласно действующему законодательству в качестве обеспечения (залога, поручительства) по договору лизинга лизингодатель может потребовать предоставления обеспечения (поручительства, банковской гарантии или поручительства третьего лица) от лизингополучателя, чтобы гарантировать возврат денежных средств, затраченных в связи с договором лизинга. По правилам исламского лизинга в качестве залога может быть предоставлено лизинговое имущество или сторонний поручитель, но банковские гарантии не предусмотрены.

Как было сообщено на заседании МВФ и групп Всемирного банка, по данным проведенных опросов 38 процентов хозяйствующих субъектов и 56 процентов физических лиц не обращаются в традиционные финансовые учреждения и банки, так как опираются на исламские правила и не желают пользоваться процентами, кредитами и подобными банковскими услугами. Внедрение исламских финансов и в частности исламского лизинга станет большим толчком для дальнейшего роста экономики Узбекистана и полного использования внутренних инвестиционных возможностей которые еще не используются полностью. Лизинговые компании, внедряющие механизмы исламского лизинга, должны действовать на основе определенных правил исламских финансов, но данные услуги должны быть предельно удобны и понятны в использовании.

В организации исламского лизинга в Узбекистане также существует ряд проблем, и наиболее важными из них являются некоторые противоречия в законодательстве. Согласно НСБУ Республики Узбекистан «Учет аренды», предмет лизинга учитывается на балансе Арендатора. При введении правил исламского лизинга целесообразно рассмотреть вопрос об изменении этого правила и наличии имущества на балансе Лизингодателя до окончания срока аренды. При этом пункт 2 статьи 7 Закона Республики Узбекистан «О Лизинге» от 14 апреля 1999 года гласит, что «Объекты лизинга, подлежащие регистрации в государственных органах, регистрируются на имя Лизингодателя или Лизингополучателя в установленном законодательством порядке». Отсюда следует, что если традиционная лизинговая компания захочет начать оказывать услуги исламского лизинга в своей деятельности, ей придется использовать первый из этих двух вариантов, то есть она должна будет зарегистрировать предмет лизинга в государственных органах «на свое имя», то есть на имя лизинговой компании. Например, при оформлении кадастровых документов на недвижимость или постановке на учет автотранспортных средств в Государственной службе безопасности дорожного движения МВД Республики Узбекистан в качестве собственника имущества (до окончания срока аренды) должна быть указана Лизинговая компания. Согласно вышеуказанному законодательству о лизинге, по желанию сторон договор купли-продажи предмета лизинга может быть заключен до или после вступления в силу договора аренды. По правилам исламского лизинга договор купли-продажи предмета лизинга должен быть заключен до вступления договора лизинга в силу.

Услуги исламского лизинга предлагает также Хамкорбанк, один из крупнейших частных банков в нашей стране 33. По поручению лизингополучателя Банк выкупает имущество (предмет лизинга), указанное в договоре лизинга, у третьего лица (продавца) в качестве объекта лизинга и передает его лизингополучателю в собственность и пользование за плату на условиях, указанных в договоре (на условиях исламского финансирования) на срок более двенадцати месяцев. Исламский лизинг предоставляется на следующих условиях:

Объекты лизинга: Оборудование, используемое для хозяйственной деятельности, легковые и грузовые автомобили;

Запрещенные виды финансирования: (1) Казино, тотализатор, лотерея и т.п.; (2) Производство и продажа опьяняющих напитков и веществ; (3) Обстоятельства, применимые к организации продажи свинины и субпродуктов.

Срок аренды: 13-60 месяцев;

Заемщики и их требования: Финансово устойчивые хозяйствующие субъекты со статусом юридического лица;

Сумма лизинга: от 300 млн сумов до эквивалента 300 млрд сумов;

Тип валюты: Национальная и иностранная валюта;

Порядок использования продукта: Денежным переводом;

Льготный период: Льготный период не предоставляется;

Доход от исламского лизинга (премия): от 23,99% в национальной валюте, от 10% в иностранной валюте, по отношению к сумме предмета лизинга;

Разовое банковское обслуживание: Недоступно;

Исламский метод погашения лизинга: Ежемесячно в простой или аннуитетной форме, в зависимости от проекта, в других формах;

Формирование графика: При подписании договора лизинга в системе формируется график платежей по исламскому лизингу. Этот график остается неизменным в течение срока аренды;

Доля клиента в проекте: не менее 30%;

Страхование предмета лизинга (Такафул): Страхование предмета лизинга осуществляется в соответствии с принципами исламского финансирования по соглашению сторон (такафул). В этом случае расходы на страхование несет Лизингодатель; (Исламский лизинг осуществляется по такафул страхованию. Такафул - вид страхования, который осуществляется на основе исламских условий. В настоящее время осуществляется страховыми компаниями ООО "APEX INSURANCE" и UZARO).

Последовательность оформления договоров между банком-партнером, арендатором и продавцом:

- Предварительный договор между банком и лизингополучателем;

- Договор купли-продажи предмета лизинга между банком и продавцом;

- документ о приемке-сдаче предмета лизинга;

- Договор аренды между банком и лизингополучателем.

Пени начисляются Банком в соответствии с договором лизинга в случае несвоевременной уплаты лизинговых платежей. Начисленные Банком штрафы пойдут на благотворительность.

Обеспечение: Не менее 30% доли клиента в проекте оплачивается клиентом в качестве аванса. При неуплате аванса суммы лизинга предоставляется гарантия не менее 30% от суммы лизинга. В качестве залога может быть предоставлено следующее имущество: залог имущества, гарантийное письмо или поручительство третьего лица.

Расходы, связанные с доставкой и предъявлением предмета лизинга клиенту, несет Лизингодатель.

Объект лизинга выбирается лизингополучателем в качестве представителя Лизингополучателя и организует подписание договора.

С клиентом заключаются следующие договоры:

1. Сначала составляется договор обещания о передаче и сдаче в лизинг предмета лизинга (договор обещания заключается в том, что Лизингодатель обещает передать предмет лизинга указанному в договоре Лизингополучателю, а лизингополучатель обещает передать предмет лизинга на основании договора обещания);

2. После передачи объекта лизинга клиенту заключается договор исламского лизинга.

Еще одним важным моментом здесь является то, что может возникнуть вопрос, из каких источников средств Банк будет предоставлять данную услугу исламского лизинга. В процессе своей деятельности Хамкорбанк осуществляет исламский лизинг за

³³ <https://hamkorbank.uz/uz/business/islomiy-lizing/>

счет средств прибыли, полученных от его халяльного дохода по шариаату.

Исходя из опыта зарубежных стран, успешно внедривших исламский лизинг, в Узбекистане необходимо применить их опыт и привести законодательство в соответствие с данными правилами или по возможности принять отдельный закон об исламских финансах, при этом самой удобной системой для нашей страны является дуальная система, при которой будет существовать и традиционный лизинг и исламских лизинг.

Материалы и методы. В процессе научного изучения, анализа и исследования темы использовались такие методы, как систематический анализ и статистический анализ.

В статье проведена работа по исламскому лизингу, на основе зарубежного опыта, рассмотрены необходимые аспекты соблюдения исламских принципов при широком внедрении услуг исламского лизинга в Узбекистане.

При этом с официальных источников и статистических данных и веб-сайтов получены все необходимые данные для проведения анализа и вывода определенных заключений и предложений.

Использовались изучение существующих научных исследований по внедрению исламских финансов, сравнение разного опыта, изучение статистических данных и экономическое сравнение и анализ, логическое мышление, научная абстракция, методы группировки информации.

Обсуждение (Discussions)

Некоторые проблемы, связанные с исламским финансированием, в частности исламский лизинг (аренда), обсуждались М.Т.Усмани, М.Кабир Хассан, Махмуд А. Эль-Гамаль, Мавлана Самадани, Абдулатеф Вале, Сайеда Фахмида Хабиб, Брайан Кеттель, Мухаммад Аюб, Бернардо Вискайно, Омар Ф. Могул, Ибрагим Вард, Викари Дауд Абдулла, Кеон Чи, Др. Мохуммед Имран Ашраф Усмани, Яхия Абдул-Рахман, Бекин Р.И., Байдаулет Э.А., Мухаммад Таки Усмани, Журавлев А. Ю., Нагимова А. З., имам Абу Юсуф Якуб ибн Ибрагим Куфи, Абдулманнон Абдуллах, Эхан Шеноджак, Нодирбек Набиджан сои, Р. Абдуллаев, С. Дусанов и многие другие ученые в той или иной степени изучали. Информация об исламском лизинге (аренде) представлена в «Рынок и связанные с ним вопросы», «Долг и связанные с ним вопросы» и в 3-й части сборников «Кифоя»,

Список литературы (References):

1. Закон Республики Узбекистан «О лизинге». Национальная база правовых документов: № 21.03.683/0375. 21.04.2021

2. Закон Республики Узбекистан «О небанковских кредитных организациях и микрофинансовой деятельности». //Национальная база правовых документов: № 03/22/765/0332. 21.04.2022

3. Mahmoud A. El-Gamal. "Islamic Finance: Law, Economics, and Practice", 2010.

4. ICD Refinitiv Islamic Finance Development Report, 2022

5. M. Kabir Hassan "Islamic Finance: Principles and Practice".

6. «Основы исламских финансов (Ислом молияси асослари)», книга муфти Мухаммада Таки Усмани, Ташкент, 2023.

7. Основы этических (исламских) финансов: учебное пособие / под редакцией Е.А. Байдаулет, – Павлодар, 2014. – 325 с. ISBN 978-601-7205-96-6. В ...323стр.

8. Беккин Р.И., "Исламские финансы в современном мире: экономические и правовые аспекты", 2004.

написанных одним из ученых Узбекистана шейхом Мухаммадом Садыком Мухаммадом Юсуфом. Также исследования Х.Нусратужаева, Х.Хасанова, Т.Бобокулова содержат информацию об исламской экономике и банковской системе, А.Турсунова «Направления развития исламских банковских услуг в коммерческих банках» и «Пути развития деятельности благотворительный общественный фонд «Вақф в исламском микрофинансировании». С.Аброров провел исследование на тему «Перспективы внедрения сукук-исламских ценных бумаг в Узбекистане».

Муфти Мухаммед Таки Усмани, заявил, что некоторая часть услуг исламского финансирования в мире не соответствует основному принципу исламского финансирования, и аменно вместо использования долевого участия финансовые учреждения больше прибегают к услугам долевого участия в капитале, когда купленное имущество в конце продается субъекту бизнеса, в то время как в истинном исламе больше приветствуется партнерство и деление прибылей и убытков, а также равное деление рисков между участниками бизнеса³⁴.

Заключение. Осуществление лизинговой деятельности коммерческими банками и лизинговыми компаниями основывается на Законе Республики Узбекистан "О лизинге" и им необходимо обратить внимание на следующее (в том числе для внедрения исламского лизинга):

Для увеличения объема услуг по лизингу и привлечения некоторых субъектов предпринимательства (которые не хотят обращаться в традиционные лизинговые компании из-за своих принципов и убеждений), необходимо внедрить услуги исламского лизинга, в лизинговых компаниях открыть подразделения "исламского лизинга".

Необходимо использовать все правила исламского финансирования, в том числе стандарт "Ижара и Ижара Мунтахия Биттамлик" (исламский лизинг), который утвержден организацией ААОIFI, для финансовых организаций, желающих использовать услуги исламского лизинга (риски, страхование, обязанности лизингодателя и лизингополучателя и прочие правила).

Необходимо через Ассоциацию лизингдатель Узбекистана внести в Парламент Узбекистана предложения по внесению изменений в законодательство Узбекистана по вопросам лизинга и исламского лизинга.

9. Байдаулет Е.А. «Основы исламского (этического) финансирования», 2010.

10. Bernardo Vizcaino "Uzbekistan to develop Islamic finance in bid to tap foreign markets", 2018.

11. Журавлев А. Ю., "Исламский банкинг", 2020.

12. Жахонгир Имамназаров "Ислом молия махсулотларини Ўзбекистонда татбиқ қилиш ва қўллаш юзасидан ўтказилган тадқиқот натижалари бўйича таҳлилий хисобот", 2020.

13. islommoliyasi.uz официальный сайт исламских финансов

14. hamkorbank.uz - официальный сайт «Хамкорбанк»;

15. ula.uz - сайт Ассоциации Арендодателей Узбекистана.

16. taibaleasing.com - официальный сайт компании "Таиба лизинг";

17. uzbekleasing.uz - официальный сайт АО "Узбек Лизинг Интернэшнл";

18. kun.uz - официальный новостной сайт "Kun.uz".

³⁴ https://ru.wikipedia.org/wiki/Исламский_банкинг

LEARNING E-COMMERCE

Mo'minova Kanizaxon Yo'ldashali qizi

Lecturer of Kokand University

esonaliyevakaniza@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2023-yil

Jurnal soni: 7

Maqola raqami: 4

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v7i7.770>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

E-commerce, business operations, consumer behavior, online shopping, trust, convenience, product variety.

ANNOTATION

This study aims to analyze the impact of e-commerce on various aspects of business operations and consumer behavior. It explores the growth and development of online retail platforms, examining their advantages and challenges. The study investigates the factors influencing consumers' decision-making processes in online shopping, including trust, convenience, and product variety. It also examines the strategies employed by businesses to enhance customer experience and increase sales in the e-commerce landscape. Furthermore, the study evaluates the economic and social implications of e-commerce, including its effects on employment, market competition, and sustainability. Overall, this research provides valuable insights into the dynamic nature of e-commerce and its significance in contemporary business practices.

LITERATURE REVIEW: Oblinger begins by outlining some of the key trends in e-business, including the rise of online marketplaces, the growth of virtual communities, and the increasing importance of customer relationship management. She then explores how these trends might be applied to the field of distance education, suggesting that e-business could enable new forms of collaboration between learners and instructors, as well as between learners themselves. Diana Oblinger (2001)

Ahmed identifies a number of challenges facing the development of e-commerce in India, including inadequate infrastructure, low levels of computer literacy, and a lack of trust in online transactions. He also notes that there were legal and regulatory barriers to e-commerce, including issues around intellectual property rights and data protection. Farooq Ahmed (2001)

Seideman notes that one of the key lessons that Walton learned was the importance of logistics and supply chain management. During the Berlin airlift, Walton was responsible for ensuring that supplies were delivered to troops on time and in good condition, a task that required careful planning and coordination. This experience, Seideman argues, helped Walton to develop a deep understanding of logistics, which he later applied to his retail business. T. Seideman (1996)

Mitchell highlights the importance of compatibility between different legal and regulatory frameworks in order to ensure that e-commerce can operate effectively and fairly. He notes that there is a need for greater international cooperation and coordination in order to address these challenges and promote the growth of e-commerce. Andrew D. Mitchell (2001)

The article provides a comprehensive review of existing literature on e-commerce in LDCs, highlighting the limited availability of data and research on the topic. Boateng et al. also examine case studies of successful e-commerce initiatives in LDCs, such as mobile money systems and online marketplaces, and identify key factors that contribute to their success. Boateng, R., Hinson, R., Heeks, R. and Molla A. (2008)

The authors emphasize the importance of developing ethical guidelines and standards for e-commerce, as well as ensuring that businesses and consumers are aware of their rights and responsibilities. They also call for increased collaboration between businesses, governments, and other stakeholders to address ethical challenges in e-commerce. Jackie Gilbert Bette Ann Stead (2001)

INTRODUCTION: The emergence of e-commerce has revolutionized the way businesses operate and consumers engage in shopping activities. With the rapid advancement of technology, online retail platforms have experienced significant growth and development, presenting both advantages and challenges for businesses and consumers alike. This study aims to analyze the impact of e-commerce on various aspects of business operations and consumer behavior, shedding light on its dynamic nature and significance in contemporary business practices.

One of the key areas of focus in this study is the exploration of the factors influencing consumers' decision-making processes in online shopping. Trust, convenience, and product variety are among the crucial elements that shape consumers' preferences and behaviors in the e-commerce landscape. By understanding these factors, businesses can tailor their strategies to enhance customer experience and increase sales in the online marketplace.

Furthermore, this study delves into the strategies employed by businesses to navigate the e-commerce landscape successfully. From personalized marketing campaigns to seamless user interfaces, businesses are constantly seeking innovative ways to attract and retain customers in the highly competitive online retail market.³⁵ By examining these strategies, this research aims to provide valuable insights into how businesses can thrive in the ever-evolving world of e-commerce.

In addition to its impact on business operations and consumer behavior, this study also evaluates the economic and social implications of e-commerce. The effects of e-commerce on employment, market competition, and sustainability are crucial aspects that need to be analyzed and understood. By examining these implications, this research aims to provide a comprehensive understanding of the broader consequences of e-commerce on society as a whole.

RESEARCH METHODOLOGY: E-commerce is the term for the electronic data interchange, electronic mail, electronic bulletin boards, electronic funds transfer, World Wide Web, and other network-based technologies that enable the paperless transmission of commercial information. E-commerce helps firms transition to a totally electronic environment and transform the way they run in addition to automating manual operations and all paper transactions. Organizations have been doing E-commerce through the Internet, the network of networks, in the last ten years. Due to its inexpensive cost as compared to proprietary networks, the Internet offered e-commerce still additional impetus.

Understanding internet commerce requires being able to recognize the many terms used and researching their definitions and usage. Electronic commerce, according to Vladimir Zwass, editor-in-chief of the International Journal of Electronic Commerce, "is sharing business information, maintaining business relationships, and carrying out business transactions through telecommunications networks." According to him, electronic commerce has been around for more than 40 years, and it all started with the transfer of messages electronically during the 1948 Berlin airlift. Next in the evolution of e-commerce came electronic data exchange, or EDI.³⁶ A first attempt at standard electronic data formats was made in the 1960s thanks to cooperation amongst industry organizations. But only purchasing, transportation, and financial data were supported by the formats, which were mostly utilized for intra-industry activities. The development of national

³⁵ Diana Oblinger(2001); Will E-business Shape the Future of Open and Distance Learning?; Open Learning; Vol. 16, No. 1, 2001; pp.9-25.

³⁶ Farooq Ahmed (2001); Electronic Commerce : An Indian perspective; International Journal of Law and Information Technology; Vol.9, No.2, 2001;pp.133-170. [4] Jackie Gilbert Bette

Ann Stead (2001); Ethical Issues in Electronic Commerce; Journal of Business Ethics; Vol.34, 2001; pp.75-85

Electronic Data Interchange (EDI) standards didn't start until the late 1970s, although they continued far into the early 1990s.

The procedure entails two firms, referred to as "Trading Partners," electronically exchanging information using computer technology. Technically, EDI refers to a set of standards that specify common information formats to enable this kind of information exchange. A seamless electronic flow of prepared data has taken the role of laborious processes that were once conducted on paper. Many papers, including invoices, bills of lading, shipment alerts in advance, school transcripts, medical claims, and many more, have been replaced by EDI.³⁷ Every day, in the normal course of business, many companies, organizations, and government institutions use EDI. That's because EDI streamlines and automates the process of conducting business together. Additionally, compared to physical documents, digital technology can contribute to enhanced information security.

In many businesses, EDI is truly not an option. Dealing with larger companies, such as major merchants, producers, and governmental institutions, could need it.

Once you are using EDI for communication, you can start thinking about how to get the most of it for your company. You may expedite the entire process of how information moves through your organization by linking your EDI workflow with your back-end business or accounting system.³⁸ The advantages might be enormous, including:

- ✦ Reduced expenses - You may be able to cut labor and paper costs, as well as the costs associated with mistakes, by cutting back on manual data entry, document handling, and other operations.

- ✦ Greater efficiency - EDI data may be sent and received in a matter of seconds, allowing for quick action. You and your trading partners will both save time as a result.

- ✦ Greater accuracy - Using EDI reduces mistakes because manual and double entering are removed. Everything moves unhindered, leaving a trail for simple tracking in the future.

- ✦ Greater supply chain visibility - Using EDI, suppliers and their suppliers may be informed about product sales information, product inventory levels, demand projections, and other parameters. This makes just-in-time delivery possible and enables improved inventory management.

- ✦ Enhanced security - Compared to other methods, EDI allows for the sharing of sensitive corporate or personal data with better degrees of security due to the multiple communications protocols that solve encryption and other security problems.

- ✦ More management information — Since EDI data is electronic, you have a supply of data to inform management choices or mine for more research.

E-Business encompasses both front and back-office software, which serve as the heart of contemporary e-commerce. E-business involves redefining traditional business models in order to maximize consumer value. It is not only about online transactions.³⁹ The whole strategy is based on e-business, of which e-commerce is a crucial component. The ability to take credit card payments, put up a company website, and deliver goods or services on schedule are not sufficient to qualify as e-business. By deploying enterprise resource planning (ERP) systems, supply chain management, customer relationship management, data warehousing, data marts, data mining, etc., the business is fundamentally restructured and streamlined utilizing technology.

B2B, B2C, C2B, and C2C are some of the numerous categories that may be used to classify different sorts of business relationships.

Other forms of e-commerce that involve dealings with the government include G2G (Government-to-Government), G2E (Government-to-Employee), G2B (Government-to-Business), B2G (Business-to-Government), G2C (Government-to-Citizen), and C2G (Citizen-to-Government).⁴⁰ These transactions range from purchasing goods and services to registering businesses and renewing licenses. There are further e-commerce categories, however they are usually unnecessary.

RESULTS AND DISCUSSION: Saving time: Both travel and time are saved. due to the lack of a physical need. No time restrictions: Since there are no time restrictions, it may be utilized whenever and wherever. Product and price comparison: Assists customers in making efficient and effective comparisons between prices and products. effective in terms of cost puts a small firm on level with giants and

reduces logistical issues. limit-less (global location): Because there is no need for a specific limit, e-commerce can be conducted anywhere in the world. It helps all businesses to grow on a worldwide scale. Simple product arrangement: Within minutes, things may be set up on shelves. It is quite simple with an internet store.

Reduces transaction costs: A well-designed online store may automate many processes. If there is an online download option, the expense of distribution can be eliminated. Flexible target market segmentation: In e-commerce, the target market segment is flexible and may be changed at any moment. Direct customer interaction: Social networking sites and online advertising networks can be used as platforms to spread the word about online stores. Improved customer interaction: The major elements to engage with consumers are quick feedback and remark boxes. Simple and simpler information exchange: Enhances information sharing between businesses and consumers and makes it possible for timely, just-in-time delivery. Simple financial transactions: Electronic fund transfers allow for quick financial transactions to be made from anywhere in the globe. Faster purchasing process: E-commerce entails superior and efficient customer support. Online customer support increases consumer satisfaction. Due to a lack of middlemen for product purchases. Thus, the purchasing process will be quick and easy. No actual office setup: Due to the lack of a physical setup needed, conducting business online is more affordable. low cost of operation It requires relatively little money to start and maintain. Staff costs are relatively little.

5. Negative Aspects of E-Commerce phony websites Fake websites may lend e-commerce a negative reputation in addition to being an embarrassment to it. Fraud: One of the biggest weaknesses in e-commerce is worries about the exploitation of financial and personal data. Limited product selection: There may only be a certain amount of goods. Limited advertising: Due to the impossibility of widespread advertising in e-commerce, there are few options for advertising. client satisfaction: The client and vendor do not communicate. Therefore, there is no need to try to persuade the buyer.⁴¹ Customers frequently choose to visit the market in person to make purchases rather than making them online. Less discounting and haggling: Online stores seldom provide discounts, and haggling is impossible. Customers are confused by security issues, particularly those involving the integrity of the payment process. Delivery times might be weeks or days long, which is too long to wait for. More shipment fees: If we purchase online, the shipping fees go up. Online purchases cannot be handled, worn, or sat on, therefore there is no way to know the quality or physical condition of the item.

6. E-commerce Opportunities

Emerging technologies Internet users are becoming more numerous every day. Online shopping is more convenient for consumers. Globalization: E-commerce may be conducted at any time, anywhere, without interruption. Adapting to new trends: E-commerce is efficient and quick, and it allows for global financial transactions. Future generations will feel more at ease making their purchases exclusively online. High availability (available every minute of every day, seven days a week): The business is running with each and every mouse click. Wide business expansion: The potential for e-business to expand is vast.

CONCLUSION: After making extensive observations, it has been determined that e-commerce has unquestionably grown to play a significant role in our society. We already use and will continue to use the internet extensively in our everyday lives. Small companies must consequently create their own in order to compete with the bigger websites. It is now more inexpensive for small companies to use the internet to market their products because to web developers' decreasing rates for their services. Even if there are drawbacks to e-commerce, small firms have made an effort to meet customer demands. For instance, one drawback of online shopping is that customers lack the advice and direction of retailers. To address this, retailers offer customer care through phone or online to address any queries. It's also critical to remember that not all small businesses gain equally from e-commerce. Depending on the type of service a company offers, e-commerce can generate different amounts of money. It probably wouldn't help a small business that sells garments as much as a small business that sells home goods or specialized books because most people want to try things on before they buy them. E-commerce does,

³⁷ T. Seideman, "What Sam Walton learned from the Berlin airlift", Audacity: The Magazine of Business Experience, Spring 1996, 52-61.

³⁸ Andrew D. Mitchell (2001); Towards comptability: The future of e-commerce within the global trading system; Journal of International Economic law; 2001; pp.683-723

³⁹ Boateng, R., Hinson, R., Heeks, R. and Molla A. (2008). Ecommerce in LDCs: Summary Evidence and Implications. Journal of African Business, 9(2) 257-285.

⁴⁰ V. Zwass, 'Structure and macro-level impacts of electronic commerce: from technological infrastructure to electronic marketplaces', <http://www.mhhe.com/business/mis/zwass/ecpaper.html> (accessed May 2001).

⁴¹ Jackie Gilbert Bette Ann Stead (2001); Ethical Issues in Electronic Commerce; Journal of Business Ethics; Vol.34, 2001; pp.75-85.

however, provide certain advantages to any firm, no matter how little. Because ecommerce is becoming such a significant component of how society operates, it has a significant impact on the economy, and whatever happens to the economy impacts us, it is important to

understand how ecommerce affects small companies. This is why it's crucial to comprehend this topic since it will ultimately have an impact on all of us.

REFERENCES:

1. Diana Oblinger(2001); Will E-business Shape the Future of Open and Distance Learning?; Open Learning; Vol. 16, No. 1, 2001; pp.9-25.
2. Farooq Ahmed (2001); Electronic Commerce : An Indian perspective; International Journal of Law and Information Technology; Vol.9, No.2, 2001;pp.133-170. Jackie Gilbert Bette Ann Stead (2001); Ethical Issues in Electronic Commerce; Journal of Business Ethics; Vol.34, 2001; pp.75-85
3. T. Seideman, 'What Sam Walton learned from the Berlin airlift', Audacity: The Magazine of Business Experience, Spring 1996, 52-61.
4. Andrew D. Mitchell(2001); Towards comptability: The future of e-commerce within the global trading system; Journal of International Economic law; 2001; pp.683-723.
5. Boateng, R., Hinson, R., Heeks, R. and Molla A. (2008). Ecommerce in LDCs: Summary Evidence and Implications. Journal of AfricanBusiness, 9(2) 257-285.
6. V. Zwass, 'Structure and macro-level impacts of electronic commerce: from technological infrastructure to electronic marketplaces', <http://www.mhhe.com/business/mis/zwass/ecpaper.html> (accessed May 2001).
7. Jackie Gilbert Bette Ann Stead (2001); Ethical Issues in Electronic Commerce; Journal of Business Ethics; Vol.34, 2001; pp.75-85.

THE ROLE OF DIGITAL FINANCE AND TECHNOLOGICAL INNOVATION IN THE GROWTH OF THE GREEN ECONOMY

Umarov Azizjon Azamjon o'g'li

Lecturer of Kokand University

aumarov@kokanduni.uz

Musabekov Sherali Nazarali o'g'li

Student of Kokand University

sheralimusabekov@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2023-yil

Jurnal soni: 7

Maqola raqami: 5

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v7i7.771>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

digital finance, green economy, technological innovation, blockchain, VR, Artificial intelligence's.

ANNOTATION

The development of green economy has become a global trend, and digital finance and technological innovation are playing an increasingly important role in promoting its growth. This article explores the application trend of digital finance and technological innovation in the development of green economy. It discusses how digital finance can provide new financing channels for green projects, and how technological innovation can improve the efficiency and effectiveness of green production and consumption. The article also analyzes the challenges and opportunities facing the development of digital finance and technological innovation in the green economy, and provides suggestions for future development. Overall, this article highlights the potential benefits of integrating digital finance and technological innovation into the development of green economy, and emphasizes the importance of promoting sustainable and inclusive economic growth.

Introduction: The global community is facing an urgent need to transition towards a green economy to address the environmental challenges and ensure sustainable development. The integration of digital finance and technological innovation has emerged as a promising approach to achieve this goal. Digital finance can provide new financing channels for green projects, while technological innovation can enhance the efficiency and effectiveness of green production and consumption.

The trend towards digital finance and technological innovation in the development of green economy is gaining momentum. Governments, international organizations, and private sector entities are increasingly investing in green technologies and digital finance solutions. The use of blockchain technology, artificial intelligence, and the internet of things (IoT) is enhancing the transparency, accountability, and traceability of green investments.

Moreover, digital finance is enabling the mobilization of capital for green projects from a wider range of investors, including retail investors. This is promoting inclusivity and democratization of green finance. Technological innovations are also enhancing the efficiency and effectiveness of green production and consumption, reducing waste, improving resource utilization, and promoting circular economy principles.⁴²

However, the integration of digital finance and technological innovation in the development of green economy also presents challenges. These include issues related to data privacy, cybersecurity, and responsible use of technology. There is a need for robust regulatory frameworks to ensure the responsible use of technology and prevent any negative impacts on society or the environment.

The three Vs of big data are variety, volume, and velocity. The operation and service patterns of established industries have altered as a result of the integration and innovation of big data and other sectors, and new platforms, new models, and new business forms have emerged, such as Internet banking and automobile sharing. The sharing and openness of large data has also accelerated mass innovation and entrepreneurship. Technological advancement and economic advancement that is driven by technology accelerate the digital economy. Traditional industries may increase their productivity and innovation capacity and accomplish their digital transformation with the advancement of big data technology and the integration of diverse social economy sectors.

The core of blockchain is a distributed accounting, synchronous updating ledger system that works in a decentralized, trustless manner to maintain a trustworthy database. Blockchain is essentially an unchangeable distributed ledger that serves as the foundational technology for Bitcoin. It also represents a whole new distributed infrastructure and computer paradigm. Its fundamental concepts include the use of distributed networks to achieve decentralized information processing, consensus mechanisms to build trust between

nodes, asymmetric encryption, and redundant distributed storage to achieve information security, and blockchain data structures to achieve data information traceability.

The following are the blockchain's current development tendencies in the age of the digital economy: The virtual blockchain will first be converted into a physical blockchain. Currency speculation will slow down, and blockchain's capabilities for establishing trust will be taken seriously and implemented in the actual world to boost the effectiveness of the real economy. And last, cross-fusion. The integration of emerging digital technologies like big data, the Internet of Things, and artificial intelligence will be accelerated by blockchain. Big data, the Internet of Things, artificial intelligence, and other next-generation information technologies are needed to enable the development of blockchain technology and applications as well as to broaden the application field. In the meantime, the advancement of blockchain technology and applications is crucial for the growth of the next generation of the information technology sector.

Despite the fact blockchain technology is still in its early stages of development and has just a small number of applications currently, there are still several issues. The digital economy management platform based on blockchain is anticipated to become a public data sharing management infrastructure, and blockchain technology will gradually become the mainstream of the application. As it spreads from the financial sector to the non-financial sector penetration, it will gradually become a new demand that subverts the traditional business model.

Literature review: One study by 1912, Schumpeter made a preliminary study on the relationship between financial development and technological innovation. (J. A. Schumpeter, 1942)

However, it was not until the promotion of financial marketization and the development of the third scientific and technological revolution that the study of the relationship between financial development and technological innovation formally attracted the attention of scholars at home and abroad and became a hot topic of academic debate. (R. Nanda and T. Nicholas, 2014)

The essence of sharing economy is to eliminate sellers in the traditional sense, and it is digitalization that drives the progress of the elimination process. Digital technology makes it interact in the transaction process in the form of point-to-point connection, so as to improve the availability of services, reduce transaction costs, and enable consumers to enjoy the characteristics of productive services. (J. Schor and C. Fitzmaurice, 2015)

The information asymmetry between money supply and demand restricts the external channels of enterprise development and financing. Traditional financial intermediaries cannot participate in innovative projects, nor can they prevent moral hazard problems that enterprises may face by establishing an effective mechanism of money supply pre

⁴² J. A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York: Harper & Brothers, New York, NY, USA, 1942

review, event tracking and post supervision.(J. E. Stiglitz and A. Weiss,1981)

For technological innovation activities, the lack of effective financial support may lead to the “flow of production” of a large number of innovative projects, which inhibits the improvement of regional innovation efficiency, and is ultimately not conducive to the optimization and upgrading of China’s industrial structure and the establishment of an innovative country .(P. Aghion, T. Fally, and S. Scarpetta,2007)

Methods: Virtual reality (VR) is based on data collection, computer three-dimensional graphics, multimedia, interpersonal interaction, network transmission, three-dimensional display, and other technologies that have been combined to create a new technology. Big data may offer detailed support for an immersive virtual environment as the digital economy develops, and virtual reality offers extensive visualization options for big data. People’s capacity to process and evaluate interactive large data is improved in this way.

The development of virtual reality technology has brought forth new industrial shifts and economic prospects in the age of the digital economy. The use and advancement of virtual reality in industrial design, virtual commerce, psychological therapy and rehabilitation, military simulation, and other sectors has been fueled by the digital economy. To solve the issues that conventional 2D and 3D visualization systems are unable to process due to complex datasets, MIT Multimedia Experiment Center, Virtualitics, and other research institutions apply big data technology to VR scene construction, maximizing the inherent benefits of VR (immersion). Based on NASDAQ data, the virtual realm of the rollercoaster gives riders a first-person perspective of NASDAQ’s ascent and decline over the last 21 years. Master of Pie showed how VR can be used in big data analytics, where users can instantly examine and change data since it is presented in a more realistic and engaging way.⁴³ According to Forbes, big data analysts utilizing the technology can view four times as much data as they could on a standard computer screen “at a glance.”

The sharing economy, a new business model based on big data, cloud computing, and third-party payment, has emerged quickly as a result of the fast expansion of mobile internet. The goal of the sharing economy is to eliminate conventional merchants, and digitization is what propels this elimination process forward. In order to increase service availability, lower transaction costs, and give customers access to the features of productive services, digital technology makes it participate in the transaction process through point-to-point connections. For instance, bike-sharing and car-sharing are expanding quickly in terms of shared transportation. The rise of the digital economy is accelerated by the sharing economy’s quick development. Accurate matching is accomplished by analysis and prediction based on the vast amounts of data provided by the sharing economy, accelerating the growth of the sharing economy. A decision-making framework for urban development may be established based on the vast amounts of data created by the sharing economy, which can also be used to assess the current situation and evolving trends in urban employment, transportation, education, health care, and other livelihoods. In the future, the sharing economy will progressively extend to a wide range of industries, particularly important ones like education and health care.⁴⁴ It will also carry out derivative activities, encourage more cross-border collaboration and innovation, and further expand its dimensions and service chain. The sharing economy will likewise progressively expand to encompass the entire process, from consumption and production to distribution and circulation.

The Internet of things is rapidly developing, enabling a range of sensors and terminals to connect to the network and connect collectively. The quantity and makeup of Internet-connected devices have both dramatically risen concurrently, from PC to mobile phone to tablet to the Internet of Things era. The pressing requirement to assess unstructured data results from this evolution. According to estimates, there will be 50 billion connected sensing devices in 2020, creating 2.5 million terabytes of data daily, or 2.38 times as much as the current Internet. The Internet of Things is being used more quickly in areas including clinical observation frameworks, smart home machine control, and operations and production network following because of the combination of the Internet of Things with the modern economy. In the age of the digital economy, the Internet of Things has generally

advanced in the following ways: First, high precision sensor development is being developed to increase information transmission and collection in general. The popularity of wearable technology increases the mobility of the Internet of Things, while high-precision sensor development improves observational awareness and accuracy. Second, it can work in tandem with clever devices to enhance the Internet of things’ cognitive capabilities. In order to grasp the continuous monitoring administration of the client’s body and prevent the occurrence of linked illnesses, the monitoring data of smart watches/wristbands in wearable gadgets may be supplied to the medical clinic gradually. Third, the biological system of the Internet of Things has evolved into the main form of utilization landing. The IoT biological system has also been arranged in a progressive manner by IT behemoths.⁴⁵ Apple, for instance, has designed a multi-stage IoT ecosystem that includes smart home HomeKit, wearable device HealthKit, and automobile IoT CarPlay. Project IoT was offered by Google, which also provided the basic IoT working framework known as Brillo. Huawei has provided Lite OS, a compact Internet of Things operating system, and NB-IoT, a complete solution for setting up an Ocean Connect environment⁴⁶.

The accumulation of computerized resources, the increase in processing speed, and the improvement of organizational offices have transformed the flood of vast information from a science fiction to a reality, and man-made brainpower is now entering a new phase of cross-line combination with significant application and influencing turn of events. The Federal Bureau of Investigation (FBI) established the FACE dataset (NGI), which contains the fingerprints, irises, faces, and other biometric data of 117 million adult Americans. Face recognition technology may be used to identify the target through photos. Man-made reasoning innovation may be used in the clinical area to manage the enormous amounts of data and information obtained, identify the crucial cases and key premise, and improve the precision of conclusion and navigation. Then, deep learning and artificial intelligence will be increasingly vital to both computer economy and human consciousness innovation. Accelerate the use of program-driven, clinical, and common sense computer thinking in money, fostering a new wave of contemporary change.

Its core components are data resources, the essential technology of data mining, and resource utilization. Its essence is large data, cloud computing, Internet of things, artificial intelligence, and blockchain: five new digital technologies that are driving the digital transformation. The digital economy is the economic sector that is currently growing the most quickly and widely.

Big data technology helps the sharing economy industry innovate and grow, but it also has many drawbacks, including poor regulation, information security, and privacy issues. Relying solely on big data sharing technology has prevented the development of new economic models, while blockchain technology has encryption sharing, which does not compromise the benefits. It offers new technological assistance for the transfer and exchange of data, and it can work in conjunction with big data technologies. In the age of big data, blockchain technology offers three features: First, the value and application space of blockchain data are enhanced by big data mass storage and distributed computing technologies. Blockchain offers a solid assurance for the open exchange of big data under the presumption of privacy protection, liberating additional large data, thanks to its dependability, security, and immutability. Second, the traceability aspects of blockchain may significantly enhance the quality of data. As a result, the quality of the data has a high confidence endorsement. Blockchain can record every stage of data processing in full, including data gathering, transaction, circulation, and computational analysis. Third, standardizing data use and adjusting authorisation scope are both possible with blockchain. Desensitization-induced data trading and circulation can stop information islands from forming and encourage the gradual development of globalized data trading scenarios. The effective integration of the digital economy with blockchain technology and the Internet of Things will also usher in a new round of economic revolution.

Its core components are data resources, the essential technology of data mining, and resource utilization. Its essence is large data, cloud computing, network, artificial intelligence, and blockchain—five new technologies that are accelerating the digital transformation of the

⁴³ P. Aghion, T. Fally, and S. Scarpetta, “Credit constraints as a barrier to the entry and post entry growth of firms,” *Economic Policy*, vol. 22, no. 52, 2007.

⁴⁴ J. Schor and C. Fitzmaurice, “Collaborating and connecting: the emergence of the sharing economy,” *Handbook on Research on Sustainable Consumption*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK, p. 410, 2015.

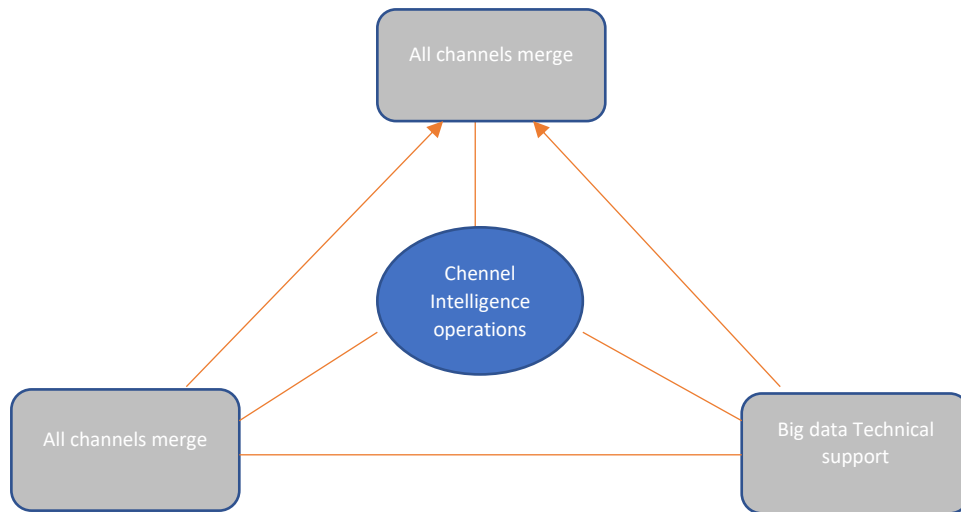
⁴⁵ R. Nanda and T. Nicholas, “Did bank distress stifle innovation during the great depression?” *Journal of Financial Economics*, vol. 114, no. 2, pp. 273–292, 2014.

⁴⁶ F. Guo, S. T. Kong, and J. Wang, “General patterns and regional disparity of internet finance development in China: evidence from the peking university internet finance development index,” *China Economic Journal*, vol. 9, 2016.

economy. The digital economy is the one that is currently growing the fastest. Because of the fundamental changes that new digital technologies have brought about in human thought, production, and

daily life, economic digitalization has become a key driver of creative economic growth.

Figure 1. Depicts the new retail applications that have emerged in the digital economy.

Results: The Internet of Things (IoT) combines artificial intelligence, cloud computing, and big data analytics to analyze data collected by a large number of connected sensors that can monitor complex physical and mechanical performance in real time to optimize production and perform proactive maintenance, improving efficiency, and generating information that can be used to develop new processes. The obtained data may also be utilized to study other crucial areas outside of production, such as lowering energy use and investing in network resources. In product production planning and process control, the factory uses smart devices and sensors to collect large amounts of data from the manufacturing process, dig into these data and applications, and optimize processing methods, processing sequence, and system technology indexes such as cutting parameters, real-time monitoring of the manufacturing process, troubleshooting, and feedback adjustment⁴⁷.

Through the Internet of things, the manufacturing process, equipment operating conditions, process parameters, and other information can be gathered in real time, and product quality and faults may be identified and quantified. Machine learning technology is employed offline to mine the association between product problems and historical data from the Internet of Things and develop control rules. It can regulate the manufacturing process in the online state by using improved learning technologies and real-time feedback to eliminate product flaws. At the same time, it may include expert knowledge to constantly enhance learning outcomes. In the maintenance service link, sensors are used to monitor the status of the equipment, and machine learning is used to create an analytical model of the equipment failure. Before the failure occurs, the potentially failing workpiece is changed to assure the equipment's ongoing trouble-free functioning. To increase inventory efficiency, firms may utilize geographic big data analysis technology to integrate and optimize supply chain distribution networks, optimize buy time, purchase amount, warehouse allocation, and so on.⁴⁸ Artificial intelligence may also be employed in digital field equipment life cycle health management, machine vision-based field safety, field environmental management, and other areas of field management optimization.

Artificial intelligence's intelligent observation and recognition technology may be used to collect and coordinate real-time data on urban traffic, logistics, energy, the environment, and other topics. The digital intelligent administration of the city will eventually actualize the intelligent allocation of public resources, thanks to the data-driven construction of urban decision-making mechanisms. It can automatically digest the unstructured large surveillance video data created by the security business that cannot be calculated statistically using artificial intelligence technologies. Artificial intelligence has now infiltrated every sector and function to varied degrees. It can do

intelligent analyses and efficiently use urban information by collecting data in many sectors, improving the efficiency of urban management, saving resources, protecting the environment, providing decision support for sustainable development, and promoting the creation of smart cities.

Discussion: The new digital technology has the scientific power to encourage educational innovation and progress. Educational big data is a collection of all the data created during the whole process of educational activities and gathered in accordance with educational demands for educational progress, and it has enormous potential value. New digital technologies such as blockchain and artificial intelligence, driven by big data in education, are becoming a subversive force to stimulate innovation and transform the education system. In comparison to traditional education, the implementation of personalized education applications is dependent on the use of modern digital technologies in the following areas.

Big data matching algorithms aid in the realization of learning recommendations, the analysis of learning data and course data, and the realization of adaptive learning. For example, the Knewton corporation in the United States has leveraged big data to give digital course materials, resulting in dynamic and ongoing customization to each student's specific needs. Big data behavior analysis means are continually boosting conventional education from statistical analysis for groups to behavior analysis for individuals as Internet technology continues to permeate the education business. After collecting large amounts of data, intelligent approaches such as association analysis and recommendation algorithms may be used to modify individualized instructional materials and procedures, automatically find rules, and anticipate them. For example, "Xuetang Online" can investigate the worth of MOOCs and modify courses accordingly. On the other hand, based on online and offline data analysis, it can help pupils solve difficulties more quickly. Real-time feedback on learning data is useful for exploring students' interests and traits, enabling the sharing of online and offline data, supervised learning, judging students' knowledge mastery, and promptly modifying teaching ideas and techniques.

The new digital technology contributes to the realization of the paradigm of two-way education delivery. Teaching content may be structured using virtual reality technology according to their own thoughts and knowledge structure, and this organizing information is not a basic linear structure. Virtual reality technology combines these complex pieces of knowledge into a network, giving pupils a realistic knowledge structure. It comprises not just the subject's fundamental material, but also the logical link between the subject's contents. It focuses on both the process of knowledge generation and the structure of knowledge. The unity and flexibility of the educational content may be precisely blended by coordinating our vision, hearing, and touch. Virtual reality may be restored to actual situations for many abstract

⁴⁷ J. E. Stiglitz and A. Weiss, "Credit rationing in markets with rationing credit information imperfect," *American Economic Review*, vol. 71, no. 3, 1981..

⁴⁸R. Liu, B. Yang, E. Zio, and X. Chen, "Artificial intelligence for fault diagnosis of rotating machinery: a review," *Mechanical Systems and Signal Processing*, vol. 108, pp. 33-47, 2018

concepts and objects, allowing students to perform diverse experiments or even reproduce miniature sceneries to examine the essence of things or occurrences without fear of harm.

The number of visitors prediction and safety warning may be determined using weather, hotel, traffic, and other data. Deeply analyze the scenic spot's daily, weekly, seasonal, and holiday traffic characteristics, as well as the impact of weather, traffic, and historical traffic data on the scenic spot, and then control the distribution of tourists in the scenic spot in real time based on the scenic spot forecast and legal holiday traffic, in order to effectively prevent tourists from crowding and stampeding in the scenic spot.

References:

1. F. Guo, S. T. Kong, and J. Wang, "General patterns and regional disparity of internet finance development in China: evidence from the peking university internet finance development index," *China Economic Journal*, vol. 9, 2016.
2. R. Nanda and T. Nicholas, "Did bank distress stifle innovation during the great depression?" *Journal of Financial Economics*, vol. 114, no. 2, pp. 273–292, 2014.
3. J. Schor and C. Fitzmaurice, "Collaborating and connecting: the emergence of the sharing economy," *Handbook on Research on Sustainable Consumption*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK, p. 410, 2015.

In conclusion, the integration of digital finance and technological innovation is a promising approach to promote the development of green economy. The application of digital finance can provide new financing channels for green projects, while technological innovation can enhance the efficiency and effectiveness of green production and consumption. However, there are still challenges that need to be addressed, such as the need for regulatory frameworks and the potential risk of technology being misused. Therefore, it is important to continue exploring and promoting the development of digital finance and technological innovation in the green economy, with a focus on sustainability, inclusivity, and responsible use of technology.

4. J. A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York: Harper: Harper & Brothers, New York, NY, USA, 1942
5. J. E. Stiglitz and A. Weiss, "Credit rationing in markets with rationing credit information imperfect," *American Economic Review*, vol. 71, no. 3, 1981..
6. Liu, B. Yang, E. Zio, and X. Chen, "Artificial intelligence for fault diagnosis of rotating machinery: a review," *Mechanical Systems and Signal Processing*, vol. 108, pp. 33–47, 2018.
7. Aghion, T. Fally, and S. Scarpetta, "Credit constraints as a barrier to the entry and post entry growth of firms," *Economic Policy*, vol. 22, no. 52, 2007.

MAMLAKATIMIZDAGI YALPI ICHKI MAHSULOTGA SANOAT HAJMINING TA'SIR DARAJASI

Toxirov Rustam

Qo'qon universiteti doktoranti
+998904092048

Rajabboyev Botirjon

Qo'qon universiteti talabasi
brajabboyev31@gmail.com, +998916933757

MAQOLA HAQIDA

ANNOTATSIYA

Qabul qilindi: 24-iyun 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2023-yil

Jurnal soni: 7

Maqola raqami: 6

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v7i7.772>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

Ekonometrik tahlil, korelatsion tahlil, kuzatuv parametrlari, elastiklik koefitsenti, sanoat, Yalpi ichki mahsulot (YaIM), VIF-mezone, F-Fisher mezone, xarajat, tushum.

Hozirgi kunda, ko'plab rivojlangan davlatlarni iqtisodiyotiga nazar soladigan Yalpi ichki mahsulot darajasi yuqori ekanligini ko'rishimiz mumkin. Demak, YaIM bu mamlakatni iqtisodiyotini yuqori o'ringa olib chiquvchi omil ekanligini anglashimiz mumkin. Albatta, YaIM tarkibiga ko'plab sohalarni kiritishimiz mumkin. Bulardan biri bu sanoatdir. Ushbu maqola, yalpi ichki mahsulotga sanoatning bog'liqligi va ta'sir darajasini yoritib beradi. Ushbu maqola, yalpi ichki mahsulotga sanoatning bog'liqligi va ta'sir darajasini yoritib beradi. Tadqiqotda, 2011-yildan 2022-yillar oralig'ida YaIM ni o'sish darajasi, Sanoatning YaIM dagi ulushi, Sanoat va uning o'sish suratlari haqida to'liq ma'lumot beradi.

KIRISH: Hozirgi kunda, ko'plab rivojlangan davlatlarni iqtisodiyotiga nazar soladigan Yalpi ichki mahsulot darajasi yuqori ekanligini ko'rishimiz mumkin. Demak, YaIM bu mamlakatni iqtisodiyotini yuqori o'ringa olib chiquvchi omil ekanligini anglashimiz mumkin. Albatta, YaIM tarkibiga ko'plab sohalarni kiritishimiz mumkin. Bulardan biri bu sanoatdir.⁴⁹ 2021-yil yakunlariga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi bo'yicha sanoatda yaratilgan yalpi qo'shilgan qiymat (YAQQ) hajmi 189 606,8 mlrd. so'mni tashkil etdi va 2020-yil bilan taqqoslaganda 8,7% ga o'sdi. Kuzatilayotgan davrda respublika bo'yicha YaIM (YAQQ) tarkibida mazkur tarmoqning ulushi 27,8% ga yetdi va o'tgan yilga nisbatan 0,3 foiz punktga oshdi⁵⁰.

2021 – 2023-yillarda O'zbekistonda yalpi ichki mahsulot tarmoqlari tarkibida qurilish va sanoat tarmoqlarining ulushi o'sishi prognoz qilinmoqda. Bu haqda 2021-yil uchun byudjet loiyhasida so'z boradi. Yalpi ichki mahsulot tarkibida yuqori ko'rsatkich 2019 va 2020-yillardagi kabi 2021 – 2023-yillarda ham xizmatlar sohasiga tegishli bo'ladi. 2021-yilda xizmatlar sohasining YAIMdagi ulushi 35,5, 2022 yilda 35,2, 2023 yilda 34,3 foiz bo'lishi kutilmoqda. Ushbu ko'rsatkich 2019-yilda 36,2, 2020 yilda esa 35,5 bo'lgan. Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligining YAIMdagi ulushi 2020-yilga (29,5%) nisbatan 2021-yilda biroz pasayadi va 29,3 foiz bo'lishi prognoz qilinmoqda. Ushbu tarmoqning 2022-yilda YAIMdagi ulushi 28,4 foizga, 2023-yilda esa 27,9 foizga tushadi. Qurilish sohasining mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi ulushi oshishda davom etmoqda. 2019-yilda ushbu tarmoq 6,6 foiz ulushga ega bo'lgan edi. 2020-yilda 7 foiz natija qayd etildi. Keyingi yilda ko'rsatkich 7,1, 2022-yilda 7,5, 2023-yilda 7,6 foizga yetishi kutilmoqda. Sanoat sohasida ham o'tgan yilgiga nisbatan tushish kuzatildi. 2019-yilda sanoatning YAIMdagi ulushi 29,1 foiz bo'lgan edi. 2020-yilda ulush 28 foizga tushdi. 2021-yilda ham o'sish u qadar yuqori bo'lmaydi. Sanoatning YAIMdagi ulushi 28,1 foiz bo'lishi kutilmoqda. 2022-yilda 28,9, 2023-yilda esa 30,2 foizga yetishi mumkin. *Hozirgi kunda xalqimizning tinch va farovon hayot kechirishi uchun yildan yilga tub islohotlar amalga oshirilmoqda. Har bir sohaga nazar soladigan bo'lsak, tubdan o'zgarishlarni ko'rishimiz mumkin.*

ADABIYOTLAR TAHLILI: Ushbu maqolada, ko'plab xorijiy va o'zbek adabiyotlar o'rganildi. Bu adabiyotlardan biri bu Stanislav Ivanov va Craig Webster larning "Decomposition of economic growth in Bulgaria by industry" nomli maqolasidir. Ularning tadqiqotida omillar hissalarni miqdoriy jihatdan aniqlash turli yondashuvlar va metodologiyalarni qo'llash orqali iqtisodiy o'sishning parchalanishi orqali amalga oshiriladi. Mavjud adabiyotlarni ko'rib chiqish bizni iqtisodiy o'sish dekompozitsiyasi bo'yicha uchta yondashuvni aniqlashga olib keladi. Birinchisi, ishlab chiqarish omillarining

iqtisodiy o'sishga qo'shgan hissasini ko'rib chiqadi, ya'ni kapital (Ngoc, 2008), energiya (Yoo, 2006) va mehnat (Nomura, 2007). Ishlab chiqarish omillarining iqtisodiy o'sishga qo'shgan hissasini Cobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyalarini tarmoq/sanoat darajasida qurish, vaqt seriyalarining korrelyatsiya va regressiya tahlili yoki hisoblab chiqiladigan umumiy usullardan foydalanish orqali aniqlash mumkin.

Jon Smitning "Sanoatning yalpi ichki mahsulotga ta'sir darajasi" maqolasida sanoat va yalpi ichki mahsulot (YaIM) o'rtasidagi munosabatlar chuqur tahlil qilingan. Muallifning ta'kidlashicha, sanoat sektori iqtisodiy o'sishning muhim omili bo'lib, yalpi ichki mahsulotga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Maqolada ishlab chiqarish sohasining yalpi ichki mahsulotdagi ahamiyati yoritilgan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ishlab chiqarish sanoati ko'pchilik mamlakatlarning yalpi ichki mahsulotiga sezilarli hissa qo'shadi. Muallifning ta'kidlashicha, sektor ish o'rinlari yaratish, innovatsiyalarni rag'batlantirish va texnologik taraqqiyotni ta'minlaydi. Bundan tashqari, muallifning ta'kidlashicha, ishlab chiqarish tarmoqlari odatda ko'lamli iqtisodlarni boshdan kechiradi, bu esa samaradorlik darajasini oshiradi, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi va raqobatbardoshlikni oshiradi.

Agarval, R. (2014). Ishlab chiqarish sanoatining yalpi ichki mahsulotning o'sishiga ta'siri: Hindiston misolida. Ushbu tadqiqot Hindistonda yalpi ichki mahsulot (YaIM) o'sishiga ishlab chiqarish sanoatining ta'siri darajasini tahlil qiladi. Topilmalar shuni ko'rsatadiki, ishlab chiqarish sanoati yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'atlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi va u Hindiston iqtisodiyotiga asosiy hissa qo'shuvchilardan biridir.⁵²

Ali, Q. va Ahmad, N. (2018). Sanoat rivojlanishining yalpi ichki mahsulotga ta'siri: Pokistondan olingan dalillar. Ushbu tadqiqot Pokistonda sanoatning rivojlanishi va YaIMning o'sishi o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, sanoat rivojlanishi Pokiston yalpi ichki mahsulotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, chunki u hosildorlikni oshirish va umumiy iqtisodiy o'sishga sezilarli hissa qo'shadi⁵³.

Ahmad, S. M. va Ahmad, K. M. (2015). Sanoatning YaIM o'sishiga ta'siri: Bangladesh va Hindistonni qiyosiy o'rganish. Ushbu qiyosiy tahlil Bangladesh va Hindistonda sanoatning YaIM o'sishiga ta'sirini o'rganadi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, sanoat sektorining rivojlanishi ikkala mamlakatda ham YaIM o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari, sanoat sektori so'nggi yillarda ushbu mamlakatlarda iqtisodiy o'sishning asosiy omillaridan biri bo'ldi⁵⁴.

Kim, H. (2015). Koreyada ishlab chiqarish sanoatining iqtisodiy o'sishiga ta'siri. Ushbu tadqiqot ishlab chiqarish sanoatining Koreyaning iqtisodiy o'sishiga ta'sirini tahlil qiladi. Topilmalar shuni ko'rsatadiki, ishlab chiqarish sanoati Koreyaning iqtisodiy o'sishiga

⁴⁹ <https://yuz.uz/uz/news/sanoatning-yalpi-ichki-mahsulotdagi-ulushi-211-dan-267-foizga-oshdi>

⁵⁰ <https://stat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangiliklar/19196-sanoatning-yalpi-ichki-mahsulot-yaim-dagi-ulushi-qanday>

⁵¹ <https://kun.uz/uz/news/2021/03/13/sanoat-tarmogining-yalpi-ichki-mahsulotdagi-ulushi-malum-qilindi>

⁵² Journal of Economic and Social Development, 1(2), 45-55.

⁵³ Iranian Journal of Economic Studies, 7(1), 1-15.

⁵⁴ Journal of Economics and Sustainable Development, 6(5), 238-248.

sezilarli ta'sir ko'rsatadi, chunki u ishlab chiqarish ishlab chiqarish, bandlik, mahsuldorlik va innovatsiyalarni oshirishga bevosita hissa qo'shadi⁵⁵.

Kose, M. A., Otrok, C. va Whiteman, C. H. (2013). Xalqaro biznes tsikllari: dunyo, mintaq va mamlakatga xos omillar. Ushbu tadqiqot turli omillarning, shu jumladan, sanoat sektorining xalqaro biznes sikllariga ta'sirini o'rganadi. Tahlil shuni ko'rsatadiki, ishlab chiqarish sektori iqtisodiy o'sishning muhim omillaridan biri bo'lib, ko'plab mamlakatlarning biznes sikllariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi⁵⁶.

METODOLOGIYA:

$$Y = \alpha_0 + \alpha_1 * x_2 + \alpha_2 * x_4 + \dots + \alpha_p * x_p + \varepsilon$$

Ushbu tadqiqot ekonometrik tahlil qilish orqali olib boriladi. Tadqiqot davomida, $y = a_0 + a_1x + \varepsilon$ regressiya tenglamasining a_0 va a_1 parametrlari, Y va X ko'rsatkichlarning bog'liqlik zichligi aniqlovchi korrelyatsiya, elastiklik koeffitsiyenti, Aproksimasiyaning o'rtacha xatosi, Fisher- mezon bo'yicha modelni baholash va boshqa bir qancha ishlar amalga oshiriladi.

Birinchi navbatda, Y va X parametrlar aniqlab olindi. Y bu 12 yil davomida YaIM ni qanday ko'rsatkich qayd etganligi bo'ldi. X esa, sanoatni YaIM dagi ulushi ko'rsatkichlari deb olindi(1-rasm). Ushbu parametrlar barchasi Trilion so'mda deb qaraladi.

1-Jadval

2011-2022-yillar oralig'ida YaIM va dagi sanoatning ulushi

YILLAR	Yalpi ichi mahsulot(Y)	Sanoat(X)
2011	103	15
2012	127	20
2013	153	25
2014	186	32
2015	221	38
2016	255	45
2017	317	59
2018	426	94
2019	532	134
2020	605	150
2021	738	186
2022	888	220

Biz barcha ma'lumotlardan foydalangan holda tanlab olgan tanlanmalarimiz haqida ko'proq ma'lumotga ega bolishim kerak. Ya'ni, ularni soni, max va min va boshqa ko'rsatkichlari haqida to'liq ma'lumotlarga ega bo'lib olamiz. (2-jadval)

2-Jadval

Tanlanmalar haqida ma'lumotlar

Variable	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
YaIM	12	379.25	258.8162	103	888
Sanoat	12	84.83333	70.80811	15	220 ⁵⁷

Korrelyatsion tahlil: Korrelyatsion bog'liqlik omillarni xilma-xilligini, ularning o'zaro bog'liqligi va qarama-qarshi harakatlar y o'zgaruvchining keng variantlarda o'zgarishini keltirib chiqaradi. X va Y o'zgaruvchilar o'rtasidagi bog'liqlik to'liqsiz bo'lib, faqat o'rtacha kattaliklarda namoyon bo'ladi. Korrelyatsion tahlil omil o'rtasidagi hamda natijaviy omillar bilan boshqa ko'p omillar o'rtasidagi

bog'liqlikning zichligini miqdoriy jihatdan aniqlab beradi. O'tkazilgan korrelyatsion tahlil natijalariga ko'ra korrelyatsiya koeffitsiyenti 0.9963 ekanligi ma'lum bo'ldi ya'ni Yalpi ichki mahsulot va Sanoat o'rtasidagi xususiy bog'liqlik kuchli va to'g'ri bog'langanli ma'lum bo'ldi.

58

	Y	X
Y	1.0000	
X	0.9963	1.0000

2-rasm. Korrelyatsiyani bog'liqligi

Regression tahlil: ⁵⁹ Regression tahlil bog'liqlikning unda natijaviy omilning o'zgarishi bir yoki bir necha omillarning ta'siri bilan shartlangan, natijaviy omilga ta'sir ko'rsatuvchi boshqa barcha omillar ko'pligi esa doimiy va o'rtacha qiymat sifatida qabul qilinadigan tahliliy shaklini aniqlashdan iborat. Natijaviy omil shartli

o'rtacha qiymatining omilli belgilarga funksional bog'liqligini baholashdan iborat, regression tahlilning asosiy omilli shundan iboratki, faqat natijaviy omil taqsimlashning normal qonuniga, ta'sir etuvchi omillar esa taqsimlashning ixtiyoriy qonuniga bo'ysunadi.(3-rasm).

⁵⁵ Journal of Asian Finance, Economics, and Business, 2(4), 5-12.

⁵⁶ American Economic Review, 103(3), 430-435.

⁵⁷ Tadqiqotchining STATA dasturidagi ishlanmalari

⁵⁸ Tadqiqotchining STATA dasturidagi ishlanmalari

⁵⁹ Tadqiqotchining STATA dasturidagi ishlanmalari

3-rasm. (Regression tahlil natijalar jadvali)

Source	SS	df	MS	Number of obs = 11		
Model	451143.748	1	451143.748	F(1, 9) = 1214.11		
Residual	3344.2518	9	371.583534	Prob > F = 0.0000		
Total	454488	10	45448.8	R-squared = 0.9926		
				Adj R-squared = 0.9918		
				Root MSE = 19.277		

Y	Coef.	Std. Err.	t	P> t	[95% Conf. Interval]	
X	3.578972	.1027139	34.84	0.000	3.346617	3.811327
_cons	73.36184	9.450082	7.76	0.000	51.98427	94.73941

Regression tahlil natijalariga yuzlaniladigan bo'lsa, maqbul keladigan natijalarga erishilganini ko'rsatiladi. Chetlanish qiymati 19.277 qiymat ekanligi ma'lum bo'ldi. Chiqqan natijani T-student jadvali orqali tekshirildi va ishonchi ekanligi ma'lum bo'ldi. Ya'ni, regression tahlilda chiqqan natija 7.78 qiymatni ko'rsatyapti va T-student jadvalidagi qiymatdan katta ekanligi ma'lum bo'lyapti.

Demak, modeldagi ozod had ishonchli ekanligini aniqlab olindi. So'ngra, ekonometrik model tuzib olindi:

$$Y=3.65X+69.97+ \varepsilon$$

Tuzilgan ekonometrik modelni ishonchli ekanligini baholash uchun F-Fisher mezonidan foydalanildi va 1990 natija olindi. Ushbu natijani F-Fisher jadvalga solishtirildi va tuzilgan ekonometrik modelni ishonchli ekanligi aniqlab olindi.

f ₂	f ₁										
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	15
1	161.45	199.50	215.71	224.58	230.16	233.99	236.77	238.88	240.54	241.88	245.95
2	18.51	19.00	19.16	19.25	19.30	19.33	19.35	19.37	19.38	19.40	19.43
3	10.13	9.55	9.28	9.12	9.01	8.94	8.89	8.85	8.81	8.79	8.70
4	7.71	6.94	6.59	6.39	6.26	6.16	6.09	6.04	6.00	5.96	5.86
5	6.61	5.79	5.41	5.19	5.05	4.95	4.88	4.82	4.77	4.74	4.62
6	5.99	5.14	4.76	4.53	4.39	4.28	4.21	4.15	4.10	4.06	3.94
7	5.59	4.74	4.35	4.12	3.97	3.87	3.79	3.73	3.68	3.64	3.51
8	5.32	4.46	4.07	3.84	3.69	3.58	3.50	3.44	3.39	3.35	3.22
9	5.12	4.26	3.86	3.63	3.48	3.37	3.29	3.23	3.18	3.14	3.01
10	4.96	4.10	3.71	3.48	3.33	3.22	3.14	3.07	3.02	2.98	2.85
11	4.84	3.98	3.59	3.36	3.20	3.09	3.01	2.95	2.90	2.85	2.72
12	4.75	3.89	3.49	3.26	3.11	3.00	2.91	2.85	2.80	2.75	2.62
13	4.67	3.81	3.41	3.18	3.03	2.92	2.83	2.77	2.71	2.67	2.53
14	4.60	3.74	3.34	3.11	2.96	2.85	2.76	2.70	2.65	2.60	2.46
15	4.54	3.68	3.29	3.06	2.90	2.79	2.71	2.64	2.59	2.54	2.40
16	4.49	3.63	3.24	3.01	2.85	2.74	2.66	2.59	2.54	2.49	2.35
17	4.45	3.59	3.20	2.96	2.81	2.70	2.61	2.55	2.49	2.45	2.31
18	4.41	3.55	3.16	2.93	2.77	2.66	2.58	2.51	2.46	2.41	2.27
19	4.38	3.52	3.13	2.90	2.74	2.63	2.54	2.48	2.42	2.38	2.23
20	4.35	3.49	3.10	2.87	2.71	2.60	2.51	2.45	2.39	2.35	2.20 ⁶⁰

4-jadval. (Fisher jadvali. Model ko'rsatkichlarini baholash uchun)

. list X yhat1 in 12

X	yhat1
12.	200 789.1563

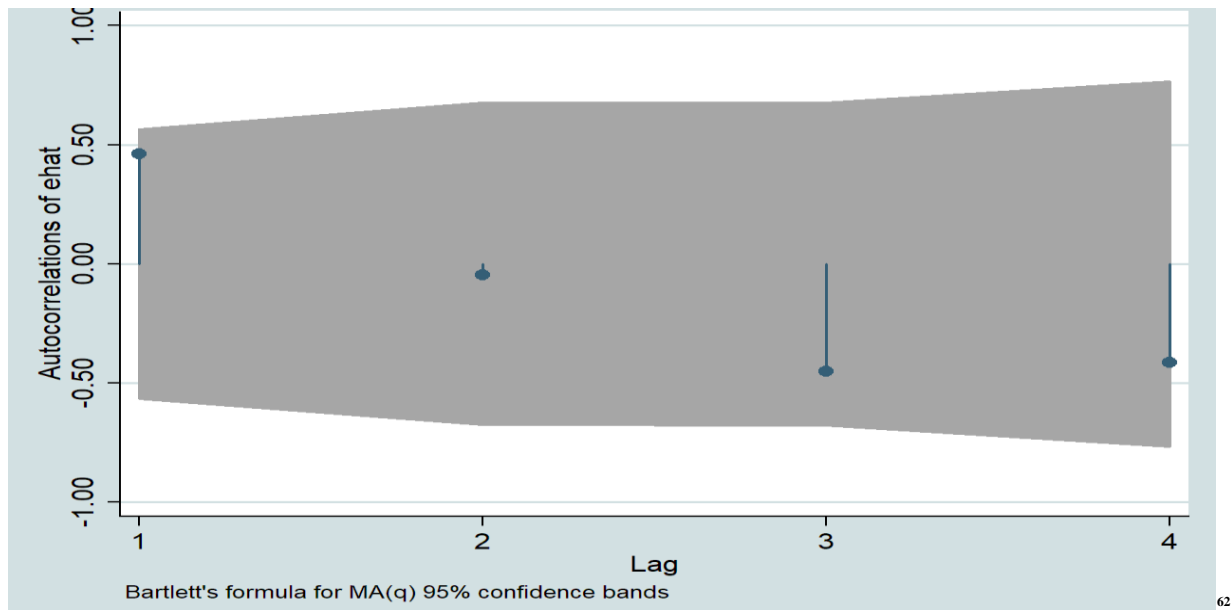
61

1-rasm. (X ning o'zgarishi va Y ning hosilaviy qiymati bashorati).

Yuqorida berilgan 1-rasmida tuzilgan model orqali prognoz qilingan. Ushbu prognozga qaralsa, agar yalpi ichki mahsulotimiz 200 trillion so'm bo'lsa, YaIM 789.1563 trillion so'm bo'lar ekan.

⁶⁰ https://socr.umich.edu/Applets/F_Table.html

⁶¹ Tadqiqotchining STATA dasturidagi ishlanmalari

2-rasm. (Avtokorrelatsiya.)

```

Average marginal effects          Number of obs   =       11
Model VCE      : OLS

Expression      : Linear prediction, predict()
ey/ex w.r.t.   : X
  
```

	Delta-method				
	ey/ex	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]
X	.6930034	.0287022	24.14	0.000	.636748 .7492587

3-rasm. (Elastiklik koeffitsiyenti)

Elastiklik koeffitsiyenti, x ning 1% ga o'zgarishi, y ning necha foizga o'zgarishini anglatadi. Olib borilayotgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, Sanoatning 1% oshishi, YaIM ning 0,69 % ga ko'paytirishini anglatadi. Tadqiqot barcha test mezonlaridan muvaffaqiyatli o'tdi.

XULOSA: Xulosa qilib aytish mumkinki, sanoatning yalpi ichki mahsulotga (YaIM) bog'liqlik darajasi va ta'siri mamlakat va uning iqtisodiy tuzilishiga qarab o'zgaradi. Taqdim etilgan ma'lumotlarga asosanib, shunday xulosaga kelish mumkinki, sanoat mamlakat yalpi ichki mahsulotiga (YaIM) kuchli ta'sir ko'rsatadi. Regressiya tenglamasi sanoatning YaIMdagi ulushi (X) va YaIM (Y) o'rtasida ijobiy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi, bu koeffitsiyent 3,65 ga teng. Demak, sanoatning yalpi ichki mahsulotdagi ulushining bir birlik ortishi yalpi ichki mahsulotning 3,65 birligiga o'sishiga olib keladi. Korrelyatsiya koeffitsiyenti 0,9974 sanoat va YaIM o'rtasidagi

bog'liqlik kuchli va ishonchli ekanligini ko'rsatadi. Egiluvchanlik koeffitsiyenti 0,69 ga teng bo'lsa, sanoatning yalpi ichki mahsulotdagi ulushining 1% ga o'sishi YaIMning 0,69% ga oshishiga olib keladi. Ekonometrik modeldan kelib chiqqan holda, YaIM 200 trillion so'm bo'lsa, prognoz qilingan YaIM 789,1563 trillion so'mni tashkil qiladi. Ushbu prognoz sanoatning mamlakat iqtisodiyotining o'sishiga sezilarli ta'sir ko'rsatishidan dalolat beradi. Ushbu xulosalardan kelib chiqqan holda, hukumatga iqtisodiy o'sishni oshirish uchun sanoat sektorini rag'batlantirish va rivojlantirishga e'tibor qaratish tavsiya etiladi. Soliq imtiyozlari va infratuzilmani rivojlantirish kabi sanoatga sarmoya kiritishni rag'batlantiradigan siyosatni yo'lga qo'yish kerak. Bundan tashqari, sanoatning samaradorligi va mahsuldorligini oshirishga harakat qilish kerak, bu esa mahsulot ishlab chiqarish va yalpi ichki mahsulotning oshishiga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

- <https://yuz.uz/uz/news/sanoatning-yalpi-ichki-mahsulotdagi-ulushi-211-dan-267-foizga-oshdi>
- <https://stat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangiliklar/19196-sanoatning-yalpi-ichki-mahsulot-yaim-dagi-ulushi-qanday>
- <https://kun.uz/uz/news/2021/03/13/sanoat-tarmogining-yalpi-ichki-mahsulotdagi-ulushi-malum-qilindi>
- https://socr.umich.edu/Applets/F_Table.html
- Botirjon, R. (2022). The impact of a drop in the global real interest rate on a tiny open economy that has been stuck in a state of stagnation for a long time. dependence on relations between states. *ijtimoiy fanlarda innovatsiya onlayn ilmiy jurnali*, 77-84.

- Botirjon, R. (2022). The role, importance and effectiveness of blockchain technologies in the digital economy. *barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali*, 321-329.
- https://socr.umich.edu/Applets/F_Table.html
- Iranian Journal of Economic Studies, volume7 Issue 1, page 1-15.
- Journal of Economics and Sustainable Development, volume 6 Issue (5), page 238-248.
- Journal of Asian Finance, Economics, and Business, volume 2 Issue (4), page 5-12.
- American Economic Review, 103(3), page 430-435.

⁶² Tadqiqotchining STATA dasturidagi ishlamlari
⁶³ Tadqiqotchining STATA dasturidagi ishlamlari

12. Journal of Economic and Social Development, volume 1 Issue (2), page 45-55.

13. R.Toxirov. Tadbirkorlik subyektlari samaradorligini baholashning uslubiy yondashuvlari. QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI. Ilmiy-elektron jurnali.1/2023. 40-43.

14. Kokand, F. M., Kokand, R. T., & Kokand, D. M. (2020). Trends in solving problems in the development of an innovative economy. Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems, 12(6), 1205-1209.

15. Toxirov, R. S., & Raxmonov, N. R. O. G. L. (2021). Dasturiy ta'minot yordamida zamonaviy boshqaruvni tashkil etish istiqbollari. Central Asian Academic Journal of Scientific Research, 1(1), 181-186.

16. Tokhirov, R., & Rahmonov, N. (2021). Technologies of using local networks efficiently. Asian Journal Of Multidimensional Research, 10(6), 250-254.

17. Tokhirov, R., & Abdurakhimjanov, A. (2021). The Issue Of Modern Strategic Management In Enterprises Or Firms. The American Journal of Management and Economics Innovations, 3(08), 9-14

KICHIK VA YIRIK BIZNESNI BOSHQARISHNING ILG'OR XORIJIY TAJRIBALARI

Boburmirzo Xursanaliyev
Email: boburmirzo04@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2023-yil
Tasdiqlandi: 26-iyun 2023-yil
Jurnal soni: 7
Maqola raqami: 7
DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v7i7.773>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

biznes boshqaruv, madaniyat, yetakchilik, muvaffaqiyat

ANNOTATSIYA

Ushbu tadqiqotda kichik va yirik biznes subyektlarining boshqaruv usul va uslublari turli rivojlangan dunyo mamlakatlari miqyosida ko'rib o'tilgan. Tahlil davomida ularning boshqaruv jarayonida bir-biridan farq qiluvchi turli omillar, jumladan, madaniyat, iqtisodiy holat, kichik biznes boshqaruv jarayonida katta biznesdan qanchalik farq qilish darajalari o'rganilgan. Shuningdek, o'rganishlar natijasida amalga oshirilgan tahlillar yordamida model yaratilgan hamda mavzu doirasida amalga oshirilgan tadqiqotlar o'rganilib, xulosalar taqdim etilgan.

Kirish: Biznes boshqaruvi keng qamrovli tushuncha hisoblanib, o'z ichiga rejalashtirish, tashkil va turli xil tashkilot va tarmoqlarning o'z maqsadlariga yetishish uchun og'ishmasdan harakat qilishni nazorat qilishni anglatadi. Ma'lum bir turdagi biznes boshqaruvchi tashkiliy tuzilmani muvafqlashtirish hamda xodimlar, resurslar va biznesning muvaffaqiyatga erishish yo'lida amalga oshirilayotgan umumiy jarayonni nazorat qilish vazifalarini ham bajaradi.

Bugungi tadbirkorlik va raqobat keng rivojlangan davrda biznes boshqaruv sohasi eng dolzarb sohalardan biriga aylandi. Buning natijasi o'laroq, samarali boshqaruv amaliyoti korxonalarining o'zgaruvchan bozor sharoitlariga, texnologik taraqqiyotga va mijozlarning xohishlariga moslashishi uchun zarurdir.

Ushbu (bo'lim/maqola) kichik va yirik biznesni boshqarishning ilg'or xorijiy tajribalari va turli jihatlarini o'rganishga qaratilgan. U strategik rejalashtirish, yetakchilik uslublari, xodimlarni rag'batlantirish va jalb qilish, qaror qabul qilish jarayonlari va tashkiliy madaniyatning turli mamlakatlarda tashkiliy tuzilmasiga e'tibor qaratishdan iborat.

Umuman olganda, kichik biznesni boshqarish va yirik biznesni boshqarish o'rtasida muhim farqlar mavjud va ular faoliyatining turli jihatlariga ta'sir qiladi. Shu nuqtayi nazardan ular o'rtasidagi farqlarni ajratib olish muhim sanaladi. Kichik biznesni boshqarish va yirik biznesni boshqarish o'rtasidagi farqlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Hajm: Kichik biznes boshqaruvi odatda ma'lum bir joy yoki mahalliy bozorga e'tibor qaratadi, yirik biznes boshqaruvi esa kengroq mahsulot, xizmatlar va bozorlar bilan shug'ullanadi.
2. Qaror qabul qilish: Kichik korxonalarda qaror qabul qilish ko'pincha markazlashtirilgan va mulkdor yoki kichik boshqaruv jamoasi tomonidan amalga oshiriladi. Yirik korxonalarda qaror qabul qilish odatda markazlashtirilmagan va boshqaruvning bir necha qatlamlarini o'z ichiga oladi.
3. Resurslar: Kichik biznes cheklangan resurslarga, jumladan moliyaviy kapitalga, inson resurslariga va texnologiyaga ega. Yirik korxonalar resurslardan ko'proq foydalanish imkoniyatiga ega va ilg'or texnologiyalar, tadqiqot va ishlamlar hamda kattaroq ishchi kuchiga sarmoya kiritishlari mumkin.
4. Moslashuvchanlik: Kichik korxonalar bozor o'zgarishlariga javob berishda va o'z strategiyalarini moslashtirishda yanada chaqqon va moslashuvchan bo'lishi mumkin. Yirik korxonalar hajmi va murakkab tashkiliy tuzilmalari tufayli o'zgarishlarni amalga oshirishda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin.
5. Risk: Kichik biznes ko'pincha cheklangan resurslar va bozor o'zgaruvchanligi tufayli yuqori xavflarga duch keladi. Yirik korxonalar barqarorroq daromad oqimlariga ega bo'lishi mumkin, lekin ayni paytda katta ishchi kuchi, turli xil mahsulot qatorlari va global operatsiyalarni boshqarish bilan bog'liq xavflarga duch kelishi mumkin.
6. Madaniyat: Kichik biznes ko'pincha yanada yaqinroq ish muhitiga va kuchli jamoa tuyg'usiga ega. Yirik korxonalar ko'proq rasmiylashtirilgan tashkiliy madaniyat va ierarxiyaga ega bo'lishi mumkin.
7. Raqobat: Kichik korxonalar o'zlarining mahalliy bozorida boshqa kichik korxonalar bilan raqobatlashishi mumkin, yirik korxonalar esa ko'pincha milliy yoki global miqyosda boshqa yirik korporatsiyalar bilan raqobatlashadi.

8. Moliyaviy menejment: Kichik biznes egalari odatda kundalik moliyaviy boshqaruvda ko'proq ishtirok etadilar, yirik korxonalarda esa moliyaviy rejalashtirish, byudjetlashtirish va hisobot uchun mas'ul bo'lgan maxsus moliya bo'limlari va CFOlar mavjud.

9. Rivojlanish potentsiali: Kichik biznes resurslar cheklanganligi sababli cheklangan o'sish potentsialiga ega bo'lishi mumkin, yirik korxonalar esa yangi bozorlarga chiqish, boshqa kompaniyalarni sotib olish va keng ko'lamga erishish potentsialiga ega.

10. Mijozlar bilan munosabatlar: Kichik biznes ko'pincha o'z mijozlari bilan yaqinroq munosabatlarga ega bo'lib, shaxsiylashtirilgan xizmat ko'rsatadi va mijozlarning sodiqligini mustahkamlaydi. Yirik korxonalar kengroq mijozlar bazasiga erishish uchun ko'proq branding va marketing strategiyalariga tayanishi lozim.

Adabiyotlar tahlili: Kichik va yirik biznesni boshqarish usullarini va farqlarni o'rganuvchi ko'plab tadqiqotlar va tadqiqot ishlari mavjud bo'lib, ulardan bir nechta tahlil qilindi.

F.B. Timotyning (2012) "Kichik biznes menejment: muvaffaqiyat uchun muhim tarkibiy qismlar" asarida kichik biznes boshqaruvining muhim elementlari, shuningdek, rejalashtirish, marketing, moliya va operatsion boshqaruv haqida alohida to'xtalib o'tgan. U kichik biznes menejerlari cheklangan resurslar va moslashuvchan bo'lishi zarurligini ta'kidlaydi. Bundan tashqari, avtor tadbirkorlar va kichik biznes egalari bugungi raqobatdosh biznes muhitida qiyinchiliklarni yengish va imkoniyatlarni maksimal darajada oshirish uchun zarur bilim va ko'nikmalar bilan ta'minlashga chorlaydi.

Biznes faoliyat hajmidan qat'i nazar, tashkilotning muvaffaqiyatga erishishida tashkilot madaniyati muhim o'ringa ega. Hunger va Whelen (1995) ta'kidlashicha, eng yaxshi madaniyat bu tashkilot missiyasi va strategiyasini qo'llab-quvvatlovchi madaniyatdir. Bizing umumiy tahlil va izlanishlarimizga ko'ra tashkilot faoliyatida amerikaliklar, yevropaliklar, osiyo va boshqa mintaqa xodimlarining o'zlariga xos biznes yuritish madaniyati mavjud. Masalan, Xitoylik ishchilarning jamoaviy xarakteri amerikaliklarga qaraganda ko'proq guruhga asoslangan ishlashni rag'batlantirishga moyilligini ko'rsatadi (Earley, 1993).

Turli tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kelib chiqish jihatidan har xil insonlar muammolarga yechim topishda bir xil kelib chiqishga ega bo'lgan guruhlariga qaraganda samaraliroq ekan (Shav, 1983). Lekin Shavning ushbu xulosasini Watson (1993) inkor etgan holda, turli kelib chiqishga ega bo'lgan insonlarning muammoni yechish uchun birgalikdagi harakati shunchaki vaqtni behuda sarflash ekanligini ta'kidlaydi.

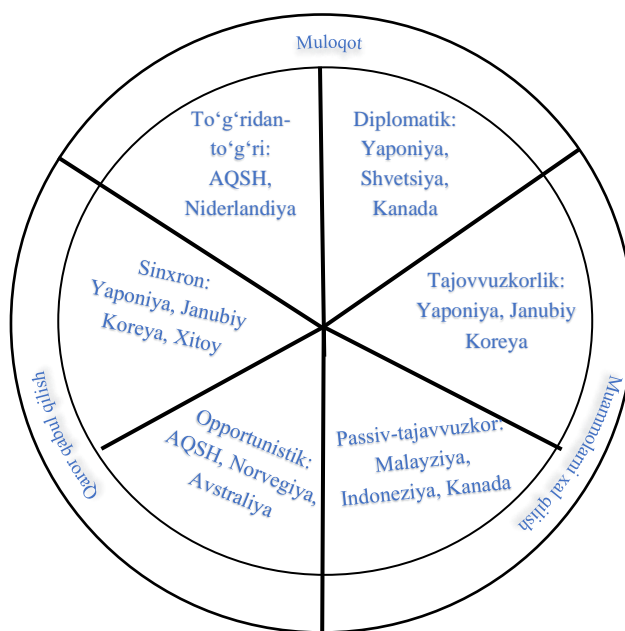
John Merchatning (2011) 25 davlatda o'tkazgan tadqiqoti turli millat vakillarining biznes yuritishga bo'lgan munosabatlarini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, boshqarish madaniyatlarini o'rt toifaga bo'ladi va har bir toifa doirasida boshqarish usuli shakllangan davlatlar aniqlanadi. Misol uchun, Janubiy Koreya, Hong Kong, Singapur, Tailand, Malayziya, Indoneziya, Xitoy va Taivan davlatlarida boshqarish jarayonida aynan yakka shaxs buyruqlariga va xulosalariga qaratilgan boshqarish madaniyati shakllangan. Germaniyada biznes boshqaruv shakli rahbarlar va xodimlar tashkilotning aniq siyosati va tartib-qoidalariga rioya qilib ishlashni afzal ko'radilar. Vazifaga yo'naltirilganlik boshqaruv shaklini esa Fransiya, Avstraliya va Norvegiyada ko'rish mumkin. Bunda biznes boshqaruvchilar tashkilot oldiga qo'yan maqsadga tez va samarali

erishishni ta'minlashga harakat qiladilar. Ma'lum boshqaruvchining xohish-istaklariga yo'naltirilgan biznes yuritishni AQSH, Angliya va Yaponiyada ko'rish mumkin. Ya'ni bunday turdagi biznes yuritishda tashkilot aynan bir shaxs, boshqaruvchi maqsadlariga qarab butun jamoa harakat qilishi tushiniladi (Merchant and Merchant, 2011).

Metodologiya: Ushbu (bo'limni) tadqiqotni tahlil qismini amalga oshirish uchun biz biznes yuritishda muhim sanalgan kommunikatsiya, qaror qabul qilish hamda muammoni yengish omillarini tanlab oldik va ushbu omillar turli rivojlangan davlatlarda biznes yuritishda qanchalik ahamiyatli va qay darajada ta'sir kuchiga ega ekanligini o'rganamiz. Shuningdek, biz tadqiqotimiz uchun o'nta rivojlangan va aholisi biznes yuritishda muvaffaqiyatga erishgan mamlakatlarni tanlab oldik. Ular Germaniya, Fransiya, Yaponiya,

Niderlandiya, Shvetsiya, AQSH, Buyuk Britaniya, Avstraliya, Janubiy Koreya va Xitoy kabi davlatlardir.

Natijalar va muhokamar: Qaror qabul qilish jarayoni ikkiga bo'linadi, sinxron va oportunistik biznes boshqaruvchilar. Bunday biznes rahbari ehtiyotkor bo'ladi. Ular, shuningdek, kutilayotgan xavf-xatarlar haqida xavotirlari yuqori bo'ladi. Bunday turdagi boshqaruv uslubi asosan Yaponiya, Janubiy Koreya va Xitoyda samarali ish berishini kuzatish mumkin. Oportunistik boshqaruvchilar esa turli vaziyatlarga moslashuvchan va maqsadlariga erishish uchun xavf-xatarlarga to'siq sifatida qaramay, dadil qadamlar tashlaydi. Bir so'z bilan ularni tavakkalchilar deyish mumkin. Oportunistik biznes boshqaruvchilar AQSH, Norvegiya va Avstraliyada tadbirkorlik maktablariga xos boshqaruv uslublaridir.

1-rasm. Turli madaniyatlarda biznes yetakchilik uslublari

Biznes shaklidan qat'i nazar unda muloqot alohida rol o'ynaydi. Biznes boshqaruvida muloqotni diplomatik muloqot shakliga hamda to'g'ridan-to'g'ri muloqot turiga ajratish mumkin. Diplomatik muloqot shaklida rahbarlar muloqotda ehtiyotkorlik bilan yondashishlari bilan birga, ular xushmuomala va tinglovchilarning munosabatidan kelib chiqqan holda do'stona yondashishadilar. Bunday munosabat usulini ko'proq Yaponiya, Kanada va Shvetsiyada ko'rish mumkin (1-rasm).

To'g'ridan-to'g'ri munosabat shaklida biznes yurituvchilar jarayonga va xodimlarning xatti-harakatlariga erkin munosabat bildirishga odatlanganlar. AQSH, Niderlandiya biznes boshqaruv maktablarida ushbu usul ko'proq muvaffaqiyat keltiradi.

Biznes boshqaruvchilar tashkilot tuzilmasidan kelib chiqib o'z oldida turgan to'siqlarni yengib o'tishlari uchun ular yetarlicha ko'nikma va bilimga ega bo'lishlari zarur. Bazi turdagi rahbarlar topshiriqlarini xodimlardan talab qilishda juda qattiqqo'l va aniq muddatda bajarilishini ta'minlash uchun xodimlar tomonidan turli xil vajlarni inkor qilgan holda, kerak bo'lsa qo'pol tarzda yondashadilar. Janubiy Koreya va Xitoyda turli xil faoliyat shakllarida ishlovchi xodimlar bunday turdagi rahbarlarga toqat bilan ishlashlari talab etiladi. Boshqa turdagi rahbarlar passiv – tajovvuzkor bo'lib, kelishuvlar va topshiriqlar bajarilmagandagina reaksiya bildirishlari mumkin (Sin Patrik, 2019). Malayziya, Singapur va Indoneziyada bunday turdagi rahbarlarni uchratish mumkin.

Umumiy keltirilgan hislatlardan tashqari, turli dunyo mamlakatlarining o'ziga xos biznes yuritish etikasi va madaniyatlari mavjuddir. Germaniya tashkilotlarida har bir bo'limi uchun buyruqlar zanjiri aniq belgilangan. Ko'rsatmalar va ma'lumotlar yuqori o'rinda turuvchi rahbar tomonidan beriladi va xodimlarga tarqatiladi. Nemislar uchun rahbar hushyor bo'lib, buyurtma yoki loyihaning to'g'ri amalga oshirilishini doimiy monitoring qilish talab qilinadi.

Menejerlar berilgan topshiriqni bajarishda ular bilan bir harakat qilish orqali o'z xodimlariga motivatsiya beradilar. Ular adolatli va uzoq vaqt ishlash va qoidalarga rioya qilish orqali o'z xodimlari bilan birdamlik ko'rsatadilar.

Fransuz menejerlari ko'proq avtokratikdir. Ular nemis menejerlariga qaraganda ko'proq harakatchan va texnik xodimlar, menejerlar va boshqa xodimlar bilan maslahatlashadilar, ammo qarorlar yuqori lavozimdagi rahbar tomonidan qabul qilinadi. Buyruqlar yuqoridan keladi va xodimlarga beriladi. Fransuz kompaniyalari tuzilmasi o'zaro bog'liqlik, jamoaviy harakat, o'z rahbariga ishonish va o'zaro bag'rikenglikni o'z ichiga oladi.

Yaponiyada Konfutsiy ta'limotlariga ergashgan holda biznes yuritiladi, shuning uchun kompaniya rahbarlari odatda ierarxiyaga mos keladi. Top-menejerlar kompaniyaning kundalik faoliyatida kamdankam ishtirok etadilar. Yirik biznes egalari buyruqlar va ko'rsatmalarni ishchilarga tarqatish uchun o'rta menejerlardan foydalanadilar.

Yaponiyada g'oyalar va takliflar ko'pincha kompaniyaning quyi darajadagi xodimlaridan keladi. G'oyalar, ixtirolar va takliflarni qo'llab-quvvatlash uchun o'rta bo'g'indagi rahbarlar va ishchilarning imzolari yig'ilib, yuqori rahbarlarga beriladi. Tasdiqlash yetarli bo'lsa, yuqori rahbariyat rozilikni beradi.

Ispaniyadagi biznes rahbarlari xuddi Fransiyadagi kabi avtokratikdir. Biroq, ular mantiq o'rniga ko'proq sezgiga tayanadilar. Ular ish davomida xarizmani namoyon etadilar va jamoaning barcha a'zolariga o'zining ta'sir kuchiga ega ekanligidan faxrlanadilar. Ular ilhom berishda mohir va ishtirish taktikalarini bilishadi. Rahbar uchun ularning qarorini bekor qilish mumkin emas.

Shvetsiyalik biznes rahbarlari odatda demokratik va markazlashmagan. Ularning fikricha, agar xodimlar yaxshi ma'lumotga ega bo'lsalar, ularning motivatsiyasi yuqori bo'ladi, bu esa yaxshi ishlashga olib keladi. Ierarxiya Germaniya yoki Fransiyadagi

hamkasblariga qaraganda kamroq darajaga ega. Shvetsiyalik menejerlar o'z jamoasi uchun ochiq va har doim muhokama qilishga tayyor. Bu ularning madaniyatining bir qismidir va u barcha muhim qarorlarni amalga oshirishdan oldin kompaniyaning barcha xodimlari bilan muhokama qilinishi kerakligini ko'rsatadigan qonun bilan tasdiqlangan, lekin bu yakuniy qaror qabul qilish jarayonini kechiktirishi mumkin.

Amerikalik biznes rahbarlariga o'z bo'limlarini boshqarish uchun to'liq vakolat va mas'uliyat berilgan. Ular ko'pincha optimistik, ishonchli, harakat va maqsadga yo'naltirilgan, tajovuzkor va qat'iydir. Ular doimo shaxsiy muvaffaqiyatlari haqida o'ylashadi. Menejerlar korporativ ruh va jamoaviy ishni namoyish eta oladilar, lekin o'zlarining shaxsiy erkinliklariga intilishadi. Menejerlardan o'zlariga berilgan mas'uliyatlarga muvofiq harakat qilishlari kutiladi va ular xatoga yo'l qo'ygan taqdirda darhol ishdan bo'shatilishi mumkinligini bilishadi.

Buyuk Britaniyada biznes menejerlari diplomatik va adolatli bo'lishga harakat qilishadi. Biroq, agar majbur bo'lishsa, ular juda shafqatsiz bo'lishi mumkin. Ular odatda o'z an'alariga sodiqdirlar, shuning uchun ular boshqa odamlarning qadriyatlarini boshqacha ekanligini butunlay noto'g'ri tushinishlari mumkin.

Avstraliya biznes rahbarlari jamoa bilan bir butunlikda harakat qilishlari bilan boshqalardan ajralib turadi. Ular tez fikrlaydilar va tezkor qarorlar qabul qilishadi.

Janubiy Koreyadagi konglomeratlar ko'pincha katta oilalarga tegishli. Janubiy Koreya kompaniyalarida nepotizm keng tarqalgan bo'lib, asosiy lavozimlarni egalarning o'g'illari, aka-ukalari, kuyovlari, jiyanalari va katta oilaning bir nechta erkak a'zolari egallagan.

Xitoylik biznes rahbarlari ulardan yuqori lavozimdagi odamlarning ko'rsatmalariga amal qiladilar. Yuqori rahbariyat tomonidan qabul qilingan ko'rsatmalar va qararlarga shubha qilishlari mumkin emas, chunki bu hurmatsizlikni anglatadi. Xitoylar uchun juda muhim xislat bu har doim ham ichki hissiyotlarini namoyon qilmasdan,

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Boburmirzo Khursanaliyev. The Impact Of Population Growth On The Country's Economic Development. Qo'qon Universiteti Xabarnomasi, 2023
2. Boburmirzo Khursanaliyev. O'zbekiston Respublikasida kichik biznes faoliyatining rivojlanish tahlili. E conference zone, 2022
3. Khursanaliyev Boburmirzo. Exchange rate influence on foreign direct investment: empirical evidence from cis countries. International Journal Of Management And Economics, 2022
4. Earley, P.C. "East Meets West Meets Mideast: Further Explorations of Collectivistic and Individualistic Work Groups." The Academy of Management Journal, 1993, (36), 319-345.

ochiq yuz va xushmuomalalik, shuning uchun barcha xodimlar hamma narsa qulay va tartibda bo'lishi haqida bosh qotiradilar.

Xulosa: Xulosa qilib aytish mumkinki, biznesni boshqarish amaliyoti turli mamlakatlarda madaniy, iqtisodiy va huquqiy tafovutlar miqyosida farqlanadi. Biroq, biznesni samarali boshqarishning asosiy tamoyillari bir xil bo'lib qolmoqda.

Rivojlangan mamlakatlarda biznes boshqaruvi raqobatdosh ustunlikni saqlab qolish uchun innovatsiyalar, texnologiyalarni o'zlashtirish va strategik rejalashtirishga e'tibor qaratadi. Bu mamlakatlarda ko'pincha shaffoflik, hisob bilan ish yuritish va axloqiy amaliyotlarni rag'batlantiradigan na'munali biznes asoslari va qoidalari mavjud.

Rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda biznes boshqaruvi siyosiy beqarorlik, va resurslardan foydalanish cheklanganligi kabi muammolarga duch kelishi mumkin. Bu mamlakatlarda biznesni samarali boshqarish mahalliy sharoitga moslashish, hukumat amaldorlari va mahalliy hamjamiyat bilan mustahkam aloqalar o'rnatish va barqaror biznes amaliyotini joriy etishni o'z ichiga oladi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda biznes boshqaruvi ko'pincha infratuzilma cheklovlarini bartaraf etishga, bozorlarga kirishni yaxshilashga va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishga qaratilgan. Bu xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikni va to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish bo'yicha strategiyalarni amalga oshirishni o'z ichiga olishi mumkin.

Qaysi mamlakat bo'lishidan qat'i nazar, biznesni muvaffaqiyatli boshqarish mahalliy bozor dinamikasini, madaniy me'yorlarni va qonunchilik asoslarini tushunishni talab qiladi. Shuningdek, u har bir mamlakatning o'ziga xos ehtiyojlari va muammolariga mos keladigan boshqaruv amaliyotini moslashtirishni o'z ichiga oladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, turli mamlakatlarda biznesni boshqarish murakkab va dinamik soha bo'lib, u mahalliy sharoitlarni chuqur tushunishni va turli muhitlarga moslashish qobiliyatini talab qiladi. Biznesni boshqarishning samarali amaliyotlari barqaror o'sishni ta'minlashi va har qanday mamlakatdagi tashkilotlarning umumiy muvaffaqiyatiga hissa qo'shishi mumkin.

5. Hunger, J. D. and T. L. Wheelen, Strategic Management, Addison-Wesley. New York, 1995.
6. Ruhe, J. A., "Effects of Leader Gender And Leader Behavior On Group Problem-Solving," Proceedings of the American Institute of Decision Sciences, Northeast Division, 1978, pp. 123-127
7. Steiner, I. D., Group Process and Productivity, New York: McGraw-Hill, 1972
8. Shaw, M. E., Group Dynamics: The Psychology of Small Group Behavior, New York: McGraw-Hill, 1983.

TIJORAT BANKLARINING FAOLIYATINI TARTIBGA SOLISHDA XORIJ TAJIRIBASI VA UNING AMALIY AHAMIYATI

Murodova Dilnoza Choriyevna
Toshkent moliya instituti
"Bank ishi" kafedrasida dotsenti PhD
Email: dilnoz88.murodova@mail.ru
+998909093214

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2023-yil
Tasdiqlandi: 26-iyun 2023-yil
Jurnal soni: 7
Maqola raqami: 8
DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v7i7.774>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Federal Zaxira Tizimi, Federal Zaxira
Banki Direktorlar Kengashi, Federal Ochiq
Bozor Qo'mitasi, monetar siyosat, diskont
siyosat, ochiq bozor siyosat, REPO
operatsiya

ANNOTATSIYA

Maqolada O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining faoliyatini tartibga solish bo'yicha xorij tajribasi joriy qilish bilan bog'liq bo'lgan dolzarb muammolar aniqlangan va ularni hal qilishga qaratilgan ilmiy takliflar ishlab chiqilgan.

Kirish Tijorat banklarining faoliyatini tartibga solishda rivojlangan davlatlar tajribasini o'rganish dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. 2020-2025-yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasida bank tizimi aktivlarining jami hajmida davlat ulushi bo'lmagan banklar aktivlari hissasini joriy 15 foizdan 2025-yilga kelib 60 foizgacha oshirish, banklar majburiyatlarining umumiy hajmida xususiy sektor oldidagi majburiyatlar hissasini joriy 28 foizdan 2025-yil yakuniga 70 foizgacha oshirish, 2025-yilga kelib davlat ulushi mavjud kamida uchta bank kapitaliga zarur tajriba, bilim va nufuzga ega kamida uchta strategik xorijiy investorlarni jalb qilish ko'zda tutilgan⁶⁴.

Rivojlangan davlatlarning tajribasini o'rganish natijasida tijorat banklarining faoliyatini tartibga solish bilan bog'liq bo'lgan bir qator dolzarb muammolar mavjud. Xususan, qayta moliyalash stavkasi va majburiy zaxira stavkasining bir vaqtning o'zida pasaytirilishi tijorat banklarining likvidlik darajasini oshishiga va umumiy talabni rag'batlantirishga xizmat qilsada, aksincha, mazkur stavkalarining bir vaqtning o'zida pasaytirilishi tijorat banklarining kreditlash imkoniyatini pasaytiradi va umumiy talabning qisqarishiga sabab bo'lishi shular jumlasidandir.

Adabiyotlar tahlili. AQSh Federal zaxira tizimi (FZT) tijorat banklarining faoliyatini monetar siyosat doirasida tartibga solishda diskont siyosati va ochiq bozor siyosatidan faol tarzda foydalanadi.

AQSh FZB tomonidan diskont stavkasida beriladigan kreditlar uch turda amalga oshiriladi. Birlamchi (asosiy) tur kreditlari faqat ishonchli depozit muassasalariga ma'lum bir vaqtga (odatda, bir necha soatga) yoki vaziyat taqozosiga ko'ra uzoqroq muddatga berilishi mumkin. Ushbu depozit muassasalarining ishonchligini aniqlash uchun HFZB tomonidan ularning moliyaviy ahvoli yuzasidan muntazam monitoring olib boriladi, reyting yuritiladi. Depozit muassasalari ushbu qarz mablag'larini asosan moliyalashtirishning zaxira manbasi sifatida qarashadi va ulardan boshqa maqsadlarda foydalanishmaydi.

Ushbu birinchi tur qarz mablag'i asosiy manba hisoblangani bois ham AQSh FZB leksikonida uni "diskontlangan stavka" deyishadi.

Ikkilamchi tur kreditlari barqaror depozit muassasalariga berilib, ularning diskont stavkasi ishonchli depozit muassasalariga beriladigan diskont stavkasidan 50 foiz punktga yuqoriroq, ba'zi hollarda esa vaziyat taqozosiga ko'ra undanda yuqoriroq bo'lishi mumkin. Ushbu

turdagi kreditlarning muddati bir kungachani tashkil qiladi. Depozit muassasalarining barqarorligini aniqlash uchun ularning moliyaviy ahvoli doimiy monitoring qilinadi va reyting asosida baholanadi. Mazkur kreditlar likvidlik tanqisligini oldini olish maqsadida jalb qilinadi. Ulardan depozit muassasalarining aktivlarini moliyalashtirishda foydalanish mumkin emas.

Uchinchi, ya'ni mavsumiy tur kreditlari uncha katta bo'lmagan depozit muassasalariga o'z kredit va depozit operatsiyalaridagi mavsumiy nomutanosibliklarning oldini olish uchun beriladi. Bunda ushbu depozit muassasalari mavsumiy tebranishlarga xos bo'lgan holatlarni aniq asoslab berishlari lozim. Odatda bunday muassasalar qishloq xo'jaligi sohasiga yoki turistik salohiyatga ega bo'lgan joylarda faoliyat ko'rsatadigan xo'jalik subyektlariga xizmat ko'rsatishadi. Mazkur kreditning diskont stavkasi bozor stavkasiga teng bo'ladi⁶⁵.

Kredit olish shartlari. Qonunchilikka ko'ra, majburiy zaxira me'yorlariga tortiladigan depozit hisob raqamlariga ega bo'lgan depozit muassasalari (banklar) hamda AQShning chet eldagi filial yoki agentlik sifatida faoliyat ko'rsatadigan banklari ham ushbu diskont kredit mablag'laridan bir xil shartlar asosida foydalanishlari mumkin. Diskont kredit mablag'lari muayyan garov shartlari asosida beriladi. Garov sifatida esa normativ me'yorlarga javob beradigan har qanday aktivlar olinishi mumkin. Xususan, yuqori likvidlik qimmatli qog'ozlar, qarz majburiyatlari kabilar shular jumlasidandir⁶⁶. HFZB ushbu garov ta'minotiga egalik qilish va uni tasaruf etish huquqini to'liq ta'minlashi lozim. Zaruriyat hollarda (defolt holatida) ushbu garov ta'minotlarini diskont darchasi kreditlarini qoplashga yo'naltirish mumkin. Garovga olingan ta'minot garovga beruvchi muassasaning majburiyatidan xoli bo'lishi lozim.

Garov sifatida qabul qilingan aktivlarga AQSh FZB tomonidan muayyan baho (narx) taklif etiladi. Ushbu narx garovga olingan aktivning narxini ifodalab, uning bozor narxidan biroz pastroq narxda olinadi va bu o'z-o'zidan ma'lumki, garovga olingan aktivning bozor narxidan tushib ketishidan himoyalash maqsadida amalga oshiriladi.

AQSh FZTda diskont siyosati monetar siyosatning eng muhim vositalaridan (instrumentlaridan) biri hisoblanar ekan, uning ta'sirida AQSh FZT oldiga qo'yilgan bosh maqsad – maksimal darajada ish joylarini yaratishga ko'maklashish, barqaror narx siyosatini yuritish va uzoq muddatli mo'tadil foiz stavkasini ta'minlash⁶⁷ bo'yicha amalga oshiriladigan chora-tadbirlar tizimini muvofiqlashtirishga erishishdan

⁶⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi PF-5992-sonli "O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi"gi farmoni//Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 13.05.2020 y., 06/20/5992/0581-son.

⁶⁵ Мишкин Ф.С. Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков. Пер. с англ. – М.: ООО «И.Д. Вильямс», 2013. – С. 486–488.

⁶⁶ Murodova M. Central of the bank monetary and credit policy and its macroeconomics importance //International Bulletin of Applied Science and Technology. – 2023. – Т. 3. – №. 5. – С. 416–423.

⁶⁷ AQSh Kongressi tomonidan AQSh FZTga bildirilgan ishonch va majburiyat hisoblanadi. Ushbu ishonch va majburiyat "AQSh Federal Zaxira Tizimi to'g'risida"gi Qonunga muvofiq

(1913-yil), AQSh Federal Zaxira Banki Direktorlar Kengashi AQSh Federal Ochiq Bozor Qo'mitasi bilan birgalikda AQSh iqtisodiyotining barqaror rivojlanishida samarali monetar siyosat olib borilishini muvofiqlashtirishga mas'ul organlar hisoblanishadi. Shuningdek, AQSh FZTning boshqa funksional majburiyatlari ham borki, ular moliyaviy tizim barqarorligini oshirish (4-bo'lim); moliyaviy muassasalar hamda ular faoliyatini nazorat qilish va tartibga solish (5-bo'lim); to'lov va hisob-kitob tizimining xavfsizligi hamda samaradorligini oshirish (6-bo'lim); iste'molchilar huquqlarini himoya qilish va jamiyatni rivojlantirishga ko'maklashish (7-bo'lim) hamda barqaror faoliyat yuritadigan moliyaviy tizimni qo'llab-quvvatlash orqali mamlakatning farovonligini ta'minlashdir.

iborat. Ushbu instrument asosan taklif omili sifatida Federal zaxira fondining muvozanatli holatini ta'minlashga hamda iqtisodiyotga pul va kreditlar taklif qilishga o'z ta'sirini ko'rsatishga yo'naltirilgandir.

Diskont darchasidan foydalanish amaliyotiga xos xususiyat quyidagichadir. Agar depozit muassasalari (banklar) o'zlarining qisqa muddatli (bir kunlik – overnight) moliyalashtirishga bo'lgan ehtiyojlarini Federal fond bozorida yoki shunga o'xshash bozorlardan qanoatlantirishga erisha olmasa, u holda ular HFZBning ushbu diskont darchasidan foydalanishlari mumkin. Depozit muassasalari tomonidan olingan kredit ularning HFZBdagi balans hisob raqamiga tegishli qayd etiladi.

Diskont darchasidan foydalanishni tartibga soluvchi qoidalar AQSh Federal zaxira qonunchiligi asosida hamda AQSh FZB Boshqaruv Kengashi tomonidan tasdiqlangan nizomlar asosida belgilanadi. Garov ta'minoti qo'yilgandan so'ng AQSh FZBlari tomonidan o'rnatilgan tegishli foiz stavkasida (diskont stavkasida) kreditlar ajratiladi. Mazkur diskont foiz stavkasi qayta ko'rib chiqilishi va o'zgartirilishi mumkin. Depozit muassasalari o'rtasidagi bunday savdolar natijasida shakllanadigan o'rtacha foiz stavkasi – Samarali Federal Fond Stavkasi (SFFS) deb ataladi (Effective Federal Funds Rate – EFFR). SFFS asosan bozor mexanizmi orqali aniqlanadi, ammo unga FZTning ochiq bozor operatsiyalari o'z ta'sirini o'tkaza olganligi sababli FFSning target (Federal Funds Rate Target) stavkasi shakllantiriladi.

FZT REPO operatsiyalarining ikki turidan foydalanadi:

1. To'g'ri REPO.

Bunda, FZT qimmatli qog'ozlarni tijorat banklariga, qaytarib sotib olish sharti bilan, sotadi.

2. Teskari REPO.

Bunda, FZT qimmatli qog'ozlarni tijorat banklaridan, qaytarib sotish sharti bilan, sotib oladi.

AQSh FZT REPO operatsiyalarining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

*FZT REPO operatsiyalarini davlat qimmatli qog'ozlarining ishtirokchilari bo'lgan birlamchi dilerlar (tijorat banklari) bilan amalga oshiradi. Ushbu banklar qimmatli qog'ozlar bozorida yuqori reputatsiyaga va katta tajribaga ega bo'lib, ular REPO operatsiyalarining tezkorligini ta'minlaydi.

*FZT REPO operatsiyalarini hukumatning qimmatli qog'ozlari bilan amalga oshiradi (FZT manfaatlar to'qnashuvidan qochish maqsadida xususiy kompaniyalarning qimmatli qog'ozlari bilan oldi-sotdi operatsiyalarini amalga oshirmaydi);

*FZT AQSh G'aznachiligidan uning FZTdagi depozitlarini kutilayotgan darajasi to'g'risidagi ma'lumotlarni olish yo'li bilan xaziralarning haqiqatdagi taklifiga aniqlik kiritadi;

*FZTning ochiq bozor operatsiyalari bo'yicha menejerlari har ish kuni ertalab birlamchi dilerlar vazifasini bajaruvchi tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bozorining holati to'g'risidagi fikrlarini o'rganadilar. Ushbu fikrlarni o'rganish qimmatli qog'ozlarning kurslarini kun davomida tebranishini oldindan bilish imkonini beradi.

*FZTning ochiq bozor operatsiyalari bo'yicha mutaxassislari Boshqaruvchilar kengashining "Monetar siyosat" bo'limi bilan bog'lanib, o'zlarining bozordagi xaziralarga bo'lgan talab va xaziralarni taklifi bo'yicha prognozlarini ushbu bo'limning prognozlarini bilan taqqoslaydi. Buning natijasida qimmatli qog'ozlar bozorida harakat rejasini ishlab chiqiladi⁶⁸.

Xalqaro tiklanish va taraqqiyot bankining ekspertlari tomonidan muammoli kreditlarning darajasini tavsiflovchi quyidagi ko'rsatkichlar taklif qilingan:

– kreditlardan ko'rilgan zararlarni qoplashga mo'ljallangan xazira ajratmalari darajasi (ushbu ko'rsatkichning yuqori me'yoriy darajasi – 1,0%);

– muddati o'tgan kreditlarning mo'tadil darajasi (mazkur ko'rsatkichning yuqori me'yoriy chegarasi – 3,0%);

– muddati o'tgan kreditlarning yo'l qo'yish mumkin bo'lgan chegaraviy darajasi (ushbu ko'rsatkichning yuqori me'yoriy darajasi – 5,0%)⁶⁹.

A.Forestning fikriga ko'ra, kredit olgan mijozlarning defolt bo'lish ehtimolini baholash aniqligini oshirish uchun mijozlarni kredit to'loviga layoqatligi bo'yicha yagona mezonlar asosida guruhlariga ajratish lozim⁷⁰.

Tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy tadqiqotni bajarishda statistik guruhlash, induksiya va deduksiya, ekspert baholash, qiyosiy va trendli tahlil usullaridan foydalanildi. Ilmiy maqolani yozishda AQSh Federal zaxira tizimining statistik ma'lumotlaridan, xalqaro ekspertlarning ilmiy-tadqiqotlari ma'lumotlaridan foydalanildi.

Taraqqiy etgan mamlakatlarda markaziy banklar tijorat banklari tomonidan ko'rsatiladigan moliyaviy xizmatlarning baholarini tartibga solishda monetar siyosat instrumentlaridan va ssuda kapitalari bozorida keng foydalanadi.

Hozirgi davrla kunlik operatsiyalar hajmi bo'yicha London ssuda kapitalari bozori dunyodagi eng katta xalqaro ssuda kapitalari bozori hisoblanadi. London xalqaro ssuda kapitalari bozorida beshta yetakchi valyutadagi – USD, EUR, JPY, GBP, CHF depozitlar va kreditlarning bozor stavkasi aniqlanadi. Buyuk Britaniya Bank assotsiatsiyasi – Thomson Reuters mahalliy London vaqti bilan 11.30 da 16 ta birinchi toifali banklarga (Prime banks) qo'ng'iroq qilib, ulardan 1 oydan 1 yilgacha muddatdagi takliflarining foiz stavkalarini so'raydi. To'rtta eng yuqori va to'rtta eng past foiz stavka olib tashlanadi. Qolgan foiz stavkalari bo'yicha o'rta arifmetik usul bilan LIBOR stavkasi aniqlanadi.

E'tirof etish joizki, jalb qilingan mablag'larning qiymati, ya'ni ularga to'lanadigan foizlarning stavkalari "koll" opsiyalarining premiyasi miqdoriga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ammo, bunda ushbu omilning ta'sirini cheklanganligini hisobga olish zarur, ya'ni portfelda opsiyalar pozitsiyasining uncha katta bo'lmagan ulushi ham foiz stavkalari darajasini o'zgartira oladi⁷¹.

"Black-Scholes" modeliga ko'ra:

– "Call" opsiyalar bazaviy aktivga opsiyalar butun amal qilish muddati davomida dividendlar to'lanmaydi;

– opsiyalar sotib olish yoki sotish bilan bog'liq bo'lgan transaksiyon chiqimlar mavjud emas;

– qisqa muddatli risksiz foiz stavkasi opsiyalar butun muddati mobaynida o'zgarasizdir;

– qisqa muddatli sotishga cheklolovsiz ruxsat etiladi va bunda sotuvchi ta'minotsiz sotilgan qimmatli qog'ozning joriy bahodagi summasini birdan va to'liq oladi⁷².

Tadqiqot natijalar. FZT amaliyotida Federal Ochiq Bozor Qo'mitasi – FOBQ (Federal Open Market Committee – FOMC) faoliyat yuritib, u asosan xazira talablari va federal fond foiz stavkalarini belgilashda hamda ular orqali iqtisodiyotning moliyaviy resurslarga (pul, kreditlar) bo'lgan talab va taklifini muvofiqlashtirishda muhim institut hisoblanadi.

Mazkur institut diskont stavkasini belgilashda bevosita vakolatli hisoblanmasada, ammo uni shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Uning xulosa va takliflari AQSh FZB Direktorlar Kengashi tomonidan o'rganilib, tegishli qaror qabul qilinadi.

1-jadval

AQShda YaIMning yillik o'sish sur'ati, inflyatsiyaning yillik darajasi va Federal zaxira tizimining diskont stavkasi⁷³ foizda

Ko'rsatkichlar	Yillar				
	2017	2018	2019	2020	2021
YaIMning o'sish sur'ati	2,3	2,9	2,3	- 3,4	5,7
Inflyatsiya darajasi	2,1	1,9	2,3	0,1	4,7
Federal zaxira tizimining diskont stavkasi	1,5	2,5	1,75	0,25	0,75

1-jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinadiki, 2018-2020-yillarda AQSh YaIMning o'sish sur'atini pasayish tendensiyasi kuzatilgan. Ammo, 2021-yilda YaIMning o'sish sur'ati 2020-yilga nisbatan sezilarli darajada oshgan. Biroq, ushbu ko'rsatkich 2020-yilda

2019-yilga nisbatan pasaygan. Bu esa, asosan, quyidagi sabablar bilan izohlanadi:

*Xitoy bilan davom etayotgan savdo urushi natijasida zarar ko'rilayotganligi;

⁶⁸ Мишкин Ф.С. Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков. Пер. с англ. – М.: ООО «I.D. Vilyams», 2013. – С. 483–484.

⁶⁹ www.worldbank.org (Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki).

⁷⁰ Forrest A. Likelihood Approaches to Low Default Portfolio/Workshop on Financial Engineering 2009. – New Jersey: World Scientific, 2010. – pp. 43–63.

⁷¹ Чекулаев М. Загадки и тайны опционной торговли. М.: ИК Аналитика, 2001. – С. 10.

⁷² Black F., Scholes M. The pricing of options and corporate liabilities // The Journal of Political Economy. May - June, 1973. Vol. 81 (Issue 3). – P. 637-654.

⁷³ <https://www.federalreserve.gov/savti> (AQSh Federal zaxira tizimi) ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

*2020-yilda koronavirus pandemiyasi sababli AQSh va jahon iqtisodiyoti o'sishining sekinlashganligi.

2017-2020-yillarda AQShda inflyatsiyaning yillik darajasi mo'tadil bo'lgan, ya'ni inflyatsiyaning yillik darajasi 3 foizdan oshmagan. Bu esa, pullar taklifini tartibga solish amaliyotini takomillashtirish nuqtayi nazaridan ijobiy holat hisoblanadi. Biroq, 2021-yilda inflyatsiyaning yillik darajasi 2017-yilga nisbatan sezilarli

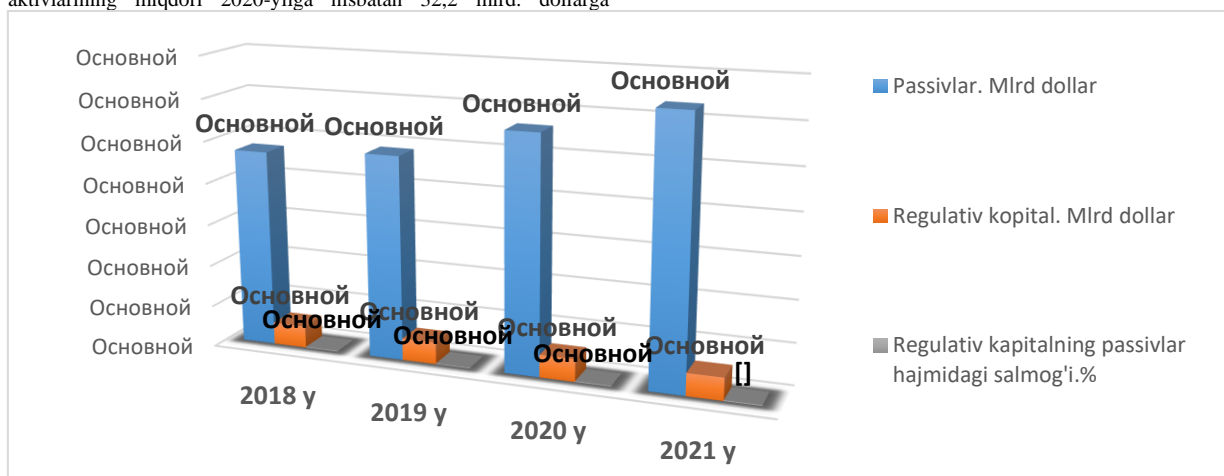
darajada oshgan. FZTning diskont stavkasi 2018-2021-yillarda pasayish tendentsiyasiga ega bo'lgan. Bu esa, mazkur davrda inflyatsiya darajasining oshishiga yo'l qo'ymaslikning zarurligi bilan izohlanadi. 2021-yilda FZTning diskont stavkasi 2021-yilga nisbatan sezilarli darajada oshirilgan. Bu esa, mazkur davrda inflyatsiya darajasini keskin oshganligi bilan izohlanadi.

1-rasm. Bank of Americaning pul shaklidagi yuqori likvidli aktivlari dinamikasi va darajasi⁷⁴, foizda

1-rasm ma'lumotlaridan yaqqol ko'rinadiki, Bank of America aktivlarining umumiy hajmida pul ko'rinishidagi yuqori likvidli aktivlarining ulushini 2021-yilda 2018-yilga nisbatan 4,1 foizli punktga oshganligi ushbu banklarning moliyaviy barqarorligini ta'minlash nuqtayi nazaridan ijobiy holat hisoblanadi. Ammo, 2021-yilda Bank of America bankining pul shaklidagi yuqori likvidli aktivlarining miqdori 2020-yilga nisbatan 32,2 mlrd. dollarga

kamaygan, pul shaklidagi yuqori likvidli aktivlarining jami aktivlardagi ulushi ham 2,5 foizli punktga pasaygan. Bu esa ushbu bankning moliyaviy barqarorligini ta'minlash borasida salbiy holat hisoblanadi. Bank of America bankining to'lovga qobilligiga baho berish maqsadida regulyativ kapitalning passivlari hajmidagi salmog'i ko'rsatkichini tahlil qilamiz.

2-rasm. Bank of Americaning passivlari, regulyativ kapitali va uning passivlar hajmidagi salmog'i⁷⁵, foizda

Yuqoridagi rasmdan ko'rinadiki, 2021-yilda 2018-yilga nisbatan Bank of America bankining passivlarining o'sish sur'ati 34,6 foizni tashkil etgani holda, uning regulyativ kapitalini o'sish sur'ati 2,3 foizni tashkil etgan. Bu esa, banklar moliyaviy barqarorligini ta'minlash borasida salbiy holat hisoblanadi. Bank of America passivlarining umumiy hajmida regulyativ kapitalning salmog'i 2021-yilda 2018-yilga nisbatan 2,4 foizli punktga oshgan. Bu esa, uning investitsion jozibadorligini ta'minlash borasida ijobiy holat hisoblanadi. Chunki, regulyativ kapitalning passivlar tarkibidagi hajmi qancha ko'p bo'lsa, bankning to'lovga qobillik darajasi shuncha mustahkam bo'ladi.

Yaponiya Markaziy banki ochiq bozor siyosatini amalga oshirish yo'li bilan milliy bank tizimining zaxiralariga ikki usul bilan ta'sir qiladi:

1. Agar Yaponiya Markaziy banki tijorat banklarining likvidligini oshirishni va milliy valyutadagi pullarning taklifini oshirishni maqsad qilib olgan bo'lsa, u holda, Markaziy bank bozorda qimmatli qog'ozlarni sotib oluvchi bo'lib ishtirok etadi. Bunda

Markaziy bank qimmatli qog'ozlarga qat'iy belgilangan kurs o'rnatishi va kurs shu belgilangan darajaga yetishi bilan taklif qilingan barcha qimmatli qog'ozlarni sotib olish yo'lidan foydalanishi mumkin. Yoki Yaponiya Markaziy banki taklif etilgan paytdagi kursning qanday bo'lishidan qat'i nazar, ma'lum turdagi qimmatli qog'ozlarni sotish olish miqdorini belgilashi mumkin.

2. Yaponiya Markaziy banki milliy bank tizimidagi ortiqcha likvidlikni kamaytirishni maqsad qilib olgan bo'lsa, u holda, Markaziy bank qimmatli qog'ozlar bozorida sotuvchi bo'lib ishtirok etadi. Bunda ham Markaziy bank ikki imkoniyatga ega bo'ladi:

– Yaponiya Markaziy banki ma'lum kursni e'lon qilishi va qimmatli qog'ozlarning kursi e'lon qilingan darajaga yetishi bilan istalgan miqdordagi qimmatli qog'ozni sotish majburiyatini oladi;

– Yaponiya Markaziy banki qo'shimcha tarzda ma'lum miqdordagi qimmatli qog'ozni sotish majburiyatini oladi. Buning natijasida davlatning qimmatli qog'ozlaridan va boshqa yuqori likvidli qimmatli qog'ozlardan keladigan daromadlarning miqdori oshadi va

⁷⁴ Annual Reports. Consolidated Balance Sheet. <http://www.bankofamerica.com> (Bank of America) internet-sayti. [ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan](#)

⁷⁵ Annual Reports. Consolidated Balance Sheet. <https://investor.bankofamerica.com/quarterly-earnings>. (Bank of America) internet-sayti. [ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan](#)

shuning asosida ularning investitsion jozibadorligi oshadi. Pirovard natijada, tijorat banklari va boshqa kredit institutlarining mazkur qimmatli qog'ozlarga bo'lgan qiziqishi kuchayadi va ularning kreditlash salohiyati pasayadi. Bu esa, o'z navbatida, kreditlarning foiz stavkalarining oshishiga olib keladi. Agarda foiz stavkalarining shu

taxlitda o'sishi Markaziy bankni qoniqtirmasa, u yana qimmatli qog'ozlarni sotib olishi mumkin. Yevropa Markaziy banki (YeMB) "yevrohudud"dagi tijorat banklari faoliyatini tartibga soladi.

YeMB tomonidan tijorat banklarining likvidligi va to'lovga qobilligiga nisbatan quyidagi talablar qo'yilgan (2-jadval).

2-jadval
Yevropa Markaziy banki tomonidan tijorat banklarining likvidligi va to'lovga qobilligiga nisbatan talablar⁷⁶, 2022-yilning 1-yanvar holatiga ko'ra

Ko'rsatkichlar	Minimal me'yoriy daraja
Birinchi darajali asosiy kapitalning yetarlilik koeffitsiyenti	4,5
Birinchi darajali kapitalning yetarlilik koeffitsiyenti	6,0
Regulyativ kapitalning yetarlilik koeffitsiyenti	8,0
Likvidlilikni qoplash me'yori koeffitsiyenti	1,05
Sof barqaror moliyalashtirish me'yori koeffitsiyenti	1,0

2-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, YeMB tomonidan tijorat banklari kapitalining yetarligiga nisbatan uchta prudensial talab, likvidligiga nisbatan esa, ikkita prudensial talab o'rnatilgan.

Bazel qo'mitasi tomonidan 2004-yilda kredit riskini baholash bo'yicha "standartlashgan yondashuv" deb nomlangan yangi yondashuv taklif qilindi (3-jadval).

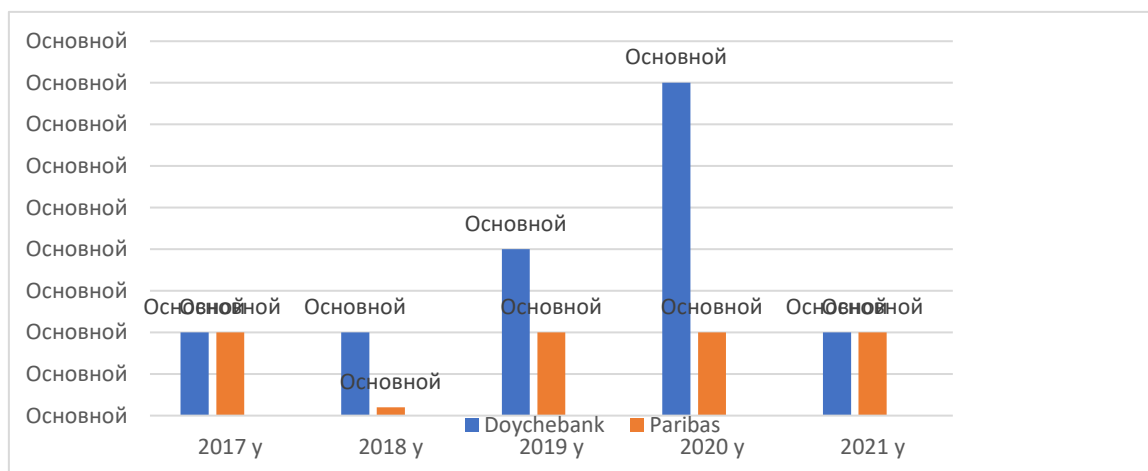
3-jadval
Kredit riskini baholash bo'yicha standartlashgan yondashuv⁷⁷

Kredit reytingi	AAA AA –	A+ A –	VVV+ VV–	VV– dan past	Reyting siz
Risk darajasi	20%	50%	100%	150%	100%

3-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, standartlashgan yondashuvga ko'ra, kredit riskining darajasi kredit olgan mijozning kredit reytingiga bog'liq ravishda belgilanadi: mijozning kredit reytingi qanchalik yuqori bo'lsa, kredit riski darajasi shunchalik past bo'ladi. Standartlashgan yondashuvga ko'ra 150% risk darajasiga ega bo'lgan kreditlar paydo bo'ldi. Ya'ni, kredit reytingi VV – dan past bo'lgan mijozlarga berilgan kreditlarning risk darajasi 150 foizni tashkil etadi. Kredit reytingi mavjud bo'lmagan mijozga berilgan kreditning risk darajasi 100% qilib belgilangan. Yevropa ittifoqi mamlakatlarida, shu jumladan, Germaniya va Fransiyada kredit riskini baholash bo'yicha Bazel qo'mitasi tomonidan Bazel-II standartida tavsiya etilgan standartlashgan yondashuv bank amaliyotiga qabul qilingan. Ushbu yondashuvda kredit riskining darajasi kredit oluvchining kredit reytingiga bog'liq ravishda belgilanadi.

Mazkur yondashuvga ko'ra, kredit oluvchining suveren kredit reytingi qanchalik yuqori bo'lsa, unga berilgan kreditning risk darajasi shunchalik past bo'ladi. Masalan, suveren kredit reytingi AAA dan AA gacha bo'lgan davlatlarning hukumatlariga va Markaziy banklariga berilgan kredit risk darajasi nolga teng, mazkur davlatlardagi kredit tashkilotlariga berilgan kreditlarning risk darajasi 20 foizga, yuridik shaxslarga berilgan kreditlarning risk darajasi 20 foizga teng.

Suveren kredit reytingi V – dan past bo'lgan davlatlarning hukumatlariga, markaziy banklariga, kredit tashkilotlariga va yuridik shaxslariga berilgan kreditlarning risk darajasi 150 foizga teng. Tijorat banklari faoliyatidagi kredit riskini tavsiflovchi asosiy ko'rsatkichlardan biri bo'lib, kreditlardan ko'riladigan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zaxira ajratmalarining darajasi ko'rsatkichi hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkichning xalqaro bank amaliyotida umume'tirof etilgan me'yoriy darajasi 1,0 foizni tashkil etadi.

3-rasm. Doychebank va Paribas bankda kreditlardan ko'riladigan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zaxira ajratmalarining darajasi, foizda⁷⁸

⁷⁶ European central bank: Regulatory framework for more resilient banks//<http://www.ecb.eu.org/publications>

⁷⁷ International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards: a Revised Framework. Available at: <http://www.bis.org/publ/bcb118.htm>.

⁷⁸ Doychebank va Paribas bankning 2017-2021-yillar yakuni bo'yicha e'lon qilingan moliyaviy hisobotlari ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Doychebankda 2017-2021-yillarda kreditlardan ko‘riladigan zararlarni qoplashga mo‘ljallangan xazira ajratmalari darajasi juda past bo‘lgan. Faqat, 2020-yilda ushbu ko‘rsatkichning darajasi 2019-yilga nisbatan sezilarli darajada (0,2 f.p.) oshgan. Mazkur holatlar kredit riskini boshqarish amaliyotini takomillashtirish nuqtayi nazaridan ijobiy holat hisoblanadi. Paribas bankda 2017-2021-yillarda kreditlardan ko‘riladigan zararlarni qoplashga mo‘ljallangan xazira ajratmalari darajasi juda past va barqaror bo‘lgan. Bu esa, kredit riskini boshqarish amaliyotini takomillashtirish nuqtayi nazaridan ijobiy holat hisoblanadi. Doychebank va Paribas bankda tahlil qilingan davr mobaynida kreditlardan ko‘riladigan zararlarni qoplashga mo‘ljallangan xazira ajratmalarining juda past va barqaror darajada bo‘lganligi tasniflangan kreditlarning optimal tarkibini shakllantirilganligidan dalolat beradi.

YeMB tomonidan tasniflangan kreditlarning quyidagi toifalari bo‘yicha xaziralar tashkil etish talabi qo‘yilgan:

*substandart kreditlar – 20 %

*shubhali kreditlar – 50%

*umidsiz kreditlar – 100 %.

Tasniflangan kreditlarning qolgan 2 toifasi bo‘yicha (standart va yaxshi kreditlar) xazira tashkil qilinmaydi. YeMBning talabi bo‘yicha kreditlardan ko‘riladigan zararlarni qoplashga mo‘ljallangan xazira ajratmalari summasi to‘liq tijorat bankining xarajatiga olib boriladi. YeMB muddati o‘tgan kreditlar va foizlarni tijorat banklarining balansidan chiqarish bo‘yicha normativ talablar belgilamagan, ushbu masala to‘liq tijorat banklarining boshqaruv organlari vakolatiga kiradi.

4-jadval

AQSh bank amaliyotida ssudalarni berish bo‘yicha vakolatlar⁷⁹

Ssudalar limiti	Ta‘minlangan ssudalar	Ta‘minlanmagan ssudalar va overdraftlar	Insayderlarga beriladigan ssudalar	Bank xodimlariga beriladigan ssudalar
Ssudalarning qonunchilik hujjatlarida belgilangan yuqori limiti	Bankning ssuda qo‘mitasi	Bankning ssuda qo‘mitasi	Bankning Direktorlari kengashi	Ijro qo‘mitasi
5 mln. AQSh dollari	Mintaqaviy ssuda qo‘mitasi va ikkita mintaqaviy prezident	Mintaqaviy ssuda qo‘mitasi va ikkita mintaqaviy prezident		
2 mln. AQSh dollari	Mintaqaviy ssuda qo‘mitalar	Mintaqaviy ssuda qo‘mitalar		
500 ming AQSh dollari	Mintaqaviy prezidentlar	Mintaqaviy prezidentlar		
250 ming AQSh dollari	Kredit inspektorlari	Kredit inspektorlari		

4-jadval ma‘lumotlaridan ko‘rinadiki, ssuda summasi ko‘payib borishi bilan mintaqaviy prezidentlari vakolat doirasi torayib, ssuda qo‘mitalarining vakolat doirasi kengayadi. Summasi 5 mln AQSh dollariga teng bo‘lgan ssudalar berish to‘g‘risidagi qaror mintaqaviy ssuda qo‘mitalari tomonidan qabul qilinadi. Summasi 250 ming AQSh dollari bo‘lgan ssudalari berish masalasini kredit inspektorlari hal qiladi.

Insayderlarga ssudalar berish masalasi bankning direktorlar kengashi tomonidan qabul qilinadi. Buning sababi shundaki, Bazel

qo‘mitasi tomonidan ishlab chiqilgan samarali bank nazoratlari prinsiplari ko‘ra, tijorat banki insayderlarga imtiyozli shartlar asosida kreditlar berishga haqli emas.

Shuning uchun direktorlar kengashi insayderlarga beriladigan har qanday summadagi kreditlarni nazorat qilishga majbur. AQShda tijorat banklari aktivlarining sifatini baholashda Markaziy bank “CAMELS” reyting tizimidan foydalanadi (5-jadval).

5-jadval

“CAMELS” reyting tizimida tijorat banklari aktivlarining sifatini baholash mezonlari⁸⁰

Reyting	Mezonlar
1 – kuchli	5 foizgacha
2 – qoniqarli	5% – 15%
3 – o‘rtacha	15% – 30 %
4 – chegaraviy	30% – 50%
5 – qoniqarsiz	50 foizdan yuqori

5-jadval ma‘lumotlaridan ko‘rinadiki, “CAMELS” reyting tizimida tijorat banklari aktivlarining sifati 5 foizdan 50 foizgacha va 50 foizdan ortiq bo‘lgan shkala bo‘yicha baholanadi.

Bunda, aktivlarning sifati tijorat banki riskka tortilgan aktivlar summasini jami kapitalga bo‘lish va olingan natijani 100 foizga ko‘paytirish yo‘li bilan aniqlanadi.

Aktivlarning sifati ko‘rsatkichi 50 foizdan yuqori bo‘lgan banklar beshinchi toifaga kiritiladi va ularning aktivlari sifati qoniqarsiz, deb baholanadi. Aktivlarining sifati qoniqarsiz deb baholangan banklarga nisbatan jarima choralarini qo‘llaniladi.

⁷⁹ Усоскин В.М. Современный коммерческий банк: Управление и операции. – М.: LENAND, 2019. – S. 258

⁸⁰ Supervision and Regulation. CAMELS rating system. <https://www.federalreserve.gov>.

Doychebank kreditlarining tarmoq tasnifi⁸¹, mln. yevro

	2018-yil	2019-yil	2020-yil	2021-yil
Qishloq, o'rmon va baliqchilik	655	676	637	647
Konchilik va karer qazish	3,699	3,027	3,145	3,006
Ishlab chiqarish	30,966	30,199	28,040	36,820
elektr, gaz, bug' va konditioner ta'minoti	3,555	4,577	3,765	4,819
Suv ta'minoti, kanalizatsiya, chiqindilarni qayta ishlash va qayta ishlash	895	843	681	681
Qurilish	4,421	4,110	4,708	4,651
Ulgurji va chakana savdo, avtomobillar va mototsikllarni ta'mirlash	21,871	22,568	22,023	22,444
Tashish va saqlash	6,548	5,610	6,382	6,067
Turar joy va oziq-ovqat xizmatlari ko'rsatish faoliyati	2,094	2,633	2,514	2,272
Axborot va aloqa	5,281	6,575	6,240	7,387
Moliyaviy va sug'urta faoliyati	93,886	98,434	90,220	111,239
Ko'chmas mulk faoliyati	35,153	45,153	37,946	43,220
Kasbiy, ilmiy va texnik faoliyat	7,020	7,430	7,946	7,022
Ma'muriy va yordamchi xizmat ko'rsatish faoliyati	7,921	7,063	9,568	10,324
Davlat boshqaruvi va mudofaa, majburiy ijtimoiy ta'minot	10,752	8,012	7,413	7,076
Ta'lim	698	327	205	225
Inson salomatligi xizmatlari va ijtimoiy ish faoliyati	3,618	3,631	3,530	4,005
San'at, madaniy dam olish	951	867	951	1,068
Boshqa xizmat faoliyati	5,328	5,766	6,165	5,261
Uy xo'jaliklarining ish beruvchi sifatidagi faoliyati, uy xo'jaliklarining o'z ehtiyojlari uchun tabaqalanmagan tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish faoliyati	188,494	196,732	205,331	212,436
Ekterritorial tashkilotlar va organlarning faoliyati	25	3	1	1
Jami kreditlar	433,832	454,235	447,410	490,671

6-jadval ma'lumotlari ko'rinadiki, Doychebankning kredit portfeli tarmoq xususiyatiga ko'ra to'liq diversifikatsiya qilingan.

Xulosa. Tijorat banklarining faoliyatini tartibga solishda xorij tajribasi bilan bog'liq bo'lgan quyidagi xulosalarni shakllantirdik:

Diskont kreditlarining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, ular tijorat banklari uchun foizli daromad manbalaridan biri bo'lsa, Markaziy bank tomonidan beriladigan diskont kreditlari tijorat banklarining likvidligini ta'minlashda, kreditlarning foiz stavkalari darajasiga ta'sir etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Markaziy banklarning hisob stavkasi ular tomonidan berilgan diskont kreditlarining foiz stavkasi bo'lib, muhim makroiqtisodiy indikator hisoblanadi. Markaziy bank hisob stavkasining o'zgarishi milliy ssuda kapitalari bozorining stavkalariga, milliy valyutaning kursiga va mamlakat to'lov balansining holatiga ta'sir ko'rsatadi.

Xorijiy banklar AQSh banklari bilan vakillik munosabatlari o'rnatishda xorijiy bankning overdraft kreditidan foydalanishga ruxsat olishga harakat qilishadi. Buning sababi shundaki, overdraft krediti "Nostro" vakillik hisob raqamida yuzaga keladigan vaqtinchalik valyuta yetishmasligi muammosini hal etishning eng ishonchli usuli hisoblanadi. Xorijiy bank, valyuta mablag'lari yetishmasligi yuzaga kelganda, vakil bankni belgilangan limit doirasida zudlik bilan kreditlaydi. Kredit olgan bankning "Nostro" vakillik hisobraqamiga pul kelib tushishi bilan berilgan overdraft krediti qaytariladi. Muammo shundaki, qator davlatlarda overdraft krediti berish qonun yo'li bilan ta'qiqlangan. Ammo AQShda bunday ta'qiq mavjud emas, aksincha, overdraft usulida kreditlash amaliyoti takomillashgan.

AQShda overdraft kreditlash bilan bir vaqtning o'zida kontokorrent kreditlash shakli ham rivojlangan. Shunisi xarakterliki, kreditlashning kontokorrent shaklida mijozning joriy hisob raqami yopiladi va uning o'rniga kontokorrent hisob raqami ochiladi. Qayta moliyalash stavkasi va majburiy zaxira stavkasining bir vaqtning o'zida pasaytirilishi tijorat banklarining likvidlik darajasini oshishiga va umumiy talabni rag'batlantirishga xizmat qiladi. Aksincha, mazkur stavkalarining bir vaqtning o'zida pasaytirilishi tijorat banklarining kreditlash imkoniyatini pasaytiradi va umumiy talabning qisqarishiga sabab bo'ladi.

Taraqqiy etgan davlatlar tajribasini tadqiq qilish natijalari ko'rsatdiki, ularda Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasini

belgilashda asosiy e'tibor mamlakat iqtisodiyotining o'sish sur'atlarini barqarorligini qo'llab-quvvatlashga qaratilmoqda. Bu esa, mazkur mamlakatlarda makroiqtisodiy o'sish sur'atlarining past ekanligi, ayrim mamlakatlarda esa, iqtisodiyotning retsessiya holatida ekanligi bilan izohlanadi. Buning ustiga, taraqqiy etgan mamlakatlarda inflyatsiya muammosi mavjud emas. O'zbekiston Respublikasida Markaziy bankning diskont va lombard kreditlari mavjud bo'lmagan bir sharoitda milliy ssuda kapitalari bozori shakllantirish va rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan muammolarning mavjudligi uning tijorat banklari moliyaviy xizmatlari baholarini tartibga solish borasidagi imkoniyatlarini cheklab qo'yadi. Buning sababi shundaki, depozitlar va kreditlarning bozor stavkasi milliy ssuda kapitalari bozorida shakllanadi va ana shu bozorgina kredit resurslariga bo'lgan talab va taklif o'rtasidagi nisbatni aniq baholash imkonini beradi. Milliy ssuda kapitalari mavjud bo'lmagan sharoitda Markaziy bankning diskont va lombard stavkalari orqali tijorat banklari kreditlarining bahosiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatish mumkin.

Fikrimizcha, respublikamiz tijorat banklarining faoliyatini tartibga solishda xorij tajribasi qo'llash uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

Taraqqiy etgan mamlakatlarning tajribasini o'rganish natijalari ko'rsatdiki, milliy ssuda kapitalari bozori tijorat banklari depozitlari va kreditlarining bozor baholarini aniqlash imkonini beradi va Markaziy bank ularning bahosiga ta'sir ko'rsatish uchun bozordagi talab va taklifni baholash imkoniga ega bo'ladi. Shuningdek, Markaziy bank ssuda kapitalari bozorida o'zining kredit resurslari bilan ishtirok etadi. Markaziy bankning majburiy zaxira siyosati va qayta moliyalash siyosati o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlash pul-kredit siyosati instrumentlaridan foydalanish amaliyotini takomillashtirish yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur mutanosiblikni ta'minlash maqsadida ularning darajalarini monand ravishda o'zgarishini ta'minlash kerak. Buning sababi shundaki, Markaziy bank qayta moliyalash stavkasining pasayishi bank tizimining likvidligini oshishiga va tijorat banklari kreditlarining foiz stavkalarini pasayishiga xizmat qiladi. Markaziy bank majburiy zaxira stavkalarining pasayishi ham bank tizimining likvidligini oshishiga xizmat qiladi. Chunki, majburiy zaxira stavkasining pasayishi natijasida hosil bo'lgan pul mablag'lari tijorat banklarining "Nostro" vakillik hisob raqamlarida

⁸¹ Loans. Consolidated Financial Statements. Deutsche Bank. Annual Reports// www.deutsche.bank/db.com

paydo bo'ladi. Shuningdek, majburiy zaxira stavkalarining pasayishi tijorat banklariga muddatli va jam'arma depozitlariga to'lanadigan foizlarning stavkalarini oshirish imkonini beradi. Bu esa, banklarda depozitlarning ko'payishiga va shuning asosida ularning kreditlash

imkoniyatining kengayishiga olib keladi. Demak, har ikkala monetar instrument pasaytirilganda bir xil samaraga erishiladi. Shu sababli, ularning bir-biriga monand o'zgarishini ta'minlash maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi PF-5992-sonli "O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi"gi farmoni/Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 13.05.2020 y., 06/20/5992/0581-son.

2. Мишкин Ф. Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков. Пер. с англ. – М.: ООО "И.Д. Вильямс", 2013. – С. 486–488.

3. Murodova M. Central of the bank monetary and credit policy and its macroeconomics importance //International Bulletin of Applied Science and Technology. – 2023. – Т. 3. – №. 5. – P. 416–423.

4. AQSh Kongressi tomonidan AQSh FZTga bildirilgan ishonch va majburiyat hisoblanadi. Ushbu ishonch va majburiyat "AQSh Federal Zaxira Tizimi to'g'risida"gi Qonunga muvofiq (1913-yil), AQSh Federal Zaxira Banki Direktorlar Kengashi AQSh Federal Ochiq Bozor Qo'mitasi bilan birgalikda AQSh iqtisodiyotining barqaror rivojlanishida samarali monetar siyosat olib borilishini muvofiqlashtirishga mas'ul organlar hisoblanishadi. Shuningdek, AQSh FZTning boshqa funksional majburiyatlari ham borki, ular moliyaviy tizim barqarorligini oshirish (4-bo'lim); moliyaviy muassasalar hamda ular faoliyatini nazorat qilish va tartibga solish (5-bo'lim); to'lov va hisob-kitob tizimining xavfsizligi hamda samaradorligini oshirish (6-bo'lim); iste'molchilar huquqlarini himoya qilish va jamiyatni rivojlantirishga ko'maklashish (7-bo'lim) hamda barqaror faoliyat yuritadigan moliyaviy tizimni qo'llab-quvvatlash orqali mamlakatning farovonligini ta'minlashdir.

5. Мишкин Ф. Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков. Пер. с англ. – М.: ООО "И.Д. Вильямс", 2013. – С. 483–484.

6. www.worldbank.org (Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki).

7. Forrest A. Likelihood Approaches to Low Default Portfolio//Workshop on Financial Engineering 2009. – New Jersey: World Scientific, 2010. – pp. 43–63.

8. Чекулаев М. Загадки и тайны опционной торговли. М.: ИК Аналитика, 2001. – С. 10.

9. Black F., Scholes M. The pricing of options and corporate liabilities // The Journal of Political Economy. May – June, 1973. Vol. 81 (Issue 3). – P. 637–654.

10. <https://www.federalreserve.gov> sayti (AQSh Federal zaxira tizimi) ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

11. Annual Reports. Concolidated Balance Sheet <http://www.bankofamerica.com> (Bank of America) internet-sayti ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

12. Annual Reports. Concolidated Balance Sheet. <https://investor.bankofamerica.com/quarterly-earnings>. (Bank of America) internet-sayti ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

13. European central bank: Regulatory framework for more resilient banks//<http://www.ecb.eu.org/publications>

14. International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards: a Revised Framework. Available at: <http://www.bis.org/publ/bcbs118.htm>.

15. Doychebank va Paribas bankning 2017-2021-yillar yakuni bo'yicha e'lon qilingan moliyaviy hisobotlari ma'lumotlari asosida tuzilgan.

16. В. М. Усоскин. Современный коммерческий банк. Управление и операции. Издательство: ЛЕНАНД, 2019. – С. 258

17. Supervision and Regulation. CAMELS rating system. <https://www.federalreserve.gov>.

18. Loans. Consolidated Financial Statements. Deutsche Bank. Annual Reports// www.deutsche.bank@db.com

OLIY TA'LIM TIZIMIDA INNOVATSION BOSHQARUVNING TASHKILIY-IQTISODIY MEKANIZMI MAZMUNI VA MOHIYATI

Karimov Muzaffar Abdumalik o'g'li

Andijon davlat universiteti katta o'qituvchisi, i.f.f.d. (PhD)

E-mail: karimov8993@umail.uz // Tel: +99891-170-69-58

MAQOLA HAQIDA

ANNOTATSIYA

Qabul qilindi: 24-iyun 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2023-yil

Jurnal soni: 7

Maqola raqami: 9

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v7i7.775>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

innovatsion boshqaruv, tashkiliy-iqtisodiy mexanizm, innovatsion struktura, kafedra adminstratori, optimal kredit-modul.

Ushbu maqolada oliy ta'lim tizimida innovatsion boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi mazmuni va mohiyati mahalliy, xorijiy olimlarning tadqiqoti doirasida hamda mualliflik yondashuvi asosida yoritib berilgan. Shuningdek, oliy ta'lim tizimini innovatsion boshqaruvini takomillashtirishga doir mexanizmlar ishlab chiqilib, tavsiyalar keltirilgan.

Kirish. Mavzuning dolzarbligi: Innovatsion iqtisodiyot sharoitida oliy talim muassasalari sonini oshirish, ularning boshqaruv tizimini yanada takomillashtirish, milliy iqtisodiyotimizni rivojlanishida oliy talim muassasalari o'rnini yuksaltirish eng muhim ahamiyatga ega bo'lgan masalalardandir. Yangi O'zbekiston ta'lim tizimida 2022-yilning 2022-2023-o'quv yiliga kelib mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan davlat va xususiy oliy talim muassasalari soni 191 taga yetdi hamda oliy talim muassasalarda tahsil olayotgan talabalar soni bir milliondan oshdi. Shuningdek, 2021-yilning 1-yanvar holati bo'yicha UNESCOning statistika instituti ma'lumotlariga ko'ra, xorijda tahsil olayotgan o'zbekistonlik talabalar soni 85,9 ming nafarni tashkil etgan.

Har qanday buyuk va iqtisodiyoti taraqqiy etgan davlatlarning rivojlangan darajaga yetishlarida ta'lim tizimini, xususan, oliy ta'lim tizimini o'zni beqiyosligini inkor etib bo'lmaydi. Mamlakatimizda oliy ta'lim tizimini zamon talablariga mos holda rivojlantirish, tizimda innovatsiyalarni joriy etish, innovatsion boshqaruvni tashkil etish va doimiylikni ta'minlash asosida, jahondagi eng yetakchi oliy talim muassasalari bilan raqobatga kirisha oladigan darajaga olib chiqish maqsadida uzluksiz va tizimli ishlar amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2022-yil 20-dekabr kunigi Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasida "So'nggi yillarda oliygohlarimiz 2,5 barobar ko'payib, 198 taga yetdi, qamrov darajasi 9 foizdan 38 foizga oshdi. Biz bu raqamlarni yanada ko'paytirishni maqsad qilganmiz. Lekin, ta'lim sifati nima bo'ladi, degan savol hammamizni o'yantirishi kerak. Avvalambor, bunga har bir oliygoh o'zi harakat qilishi lozim, o'shanda natija bo'ladi. Bu borada 41 ta oliygoh akademika va moliyaviy mustaqillik berildi, ularda transformatsiya ofislari ochildi. Oliyogoh rektorlari, professor va o'qituvchilar bu jarayonlarda faol bo'lishlari, yangi, ilg'or metodikalarni joriy qilishlari kerak"⁸² - deb ta'kidlaganlar. Ushbu raqamlar O'zbekiston Respublikasida oliygohlarda oliy ta'lim olishga bo'lgan talabni yildan yilga ko'payishda davom etayotganidan va oliy ta'limga qamrov darajasi talabga mutanosib ravishda oshganligidan dalolat beradi.

O'zbekiston Respublikasida "Ta'lim to'g'risida"gi qonunlar va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi", O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"⁸³ gi PF-5847-sonli farmoni, "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3775-son qarori va boshqa ta'lim tizimini isloh qilishga doir yuzlab qonun, qaror, farmon, qonun osti hujjatlar, amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar, ta'lim tizimi boshqaruvida asosiy me'zonlar sifatida xizmat qilib, Yangi O'zbekiston taraqqiyotini belgilovchi avlodlarni voyaga yetkazishga

qaratilgan yoshlarga oid davlat siyosatini izchil amalga oshirish uchun zamin yaratmoqda.

Xususan, oliy ta'lim muassasalarida boshqaruvni isloh qilish, tizimda amalga oshirilayotgan ishlarni jadallashtirish maqsadida yurtboshimiz Sh.M. Mirziyoyev tomonidan 2019-yil 11-iyulda "Oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimiga boshqaruvning yangi tamoyillarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4391-sonli Qarori tasdiqlandi. Qarorda "...oliy ta'lim muassasalari, kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish markazlarining boshqaruv, texnik, xizmat ko'rsatuvchi va o'quv-yordamchi xodimlari mehnatini iqtisodiy rag'batlantirish, ularning mehnatiga haq to'lash miqdorlari oshirilishini ta'minlash, oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimida boshqaruv faoliyatini takomillashtirish, samarali boshqaruv tizimini joriy etish"⁸⁴ kabi vazifalar asosiy etib belgilandi.

Belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlash yo'lida oliy ta'lim muassasalarining boshqaruv tizimini takomillashtirishni talab etiladi. Boshqaruv tizimini takomillashtirishda o'ziga xos mexanizm ishlab chiqish, ya'ni tizimda barcha bo'g'inlar harakatini innovatsion yondashuv asosida ta'minlashga undovchi boshqaruv mexanizmini yaratish zarur.

Oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv bo'linmalar rahbarlari, ilmiy-pedagogik kadrlarning ilmiy va boshqaruv salohiyati yetarli bo'lmagan holda ularning samaradorligini oshirish mumkin emas. Shuning uchun boshqaruv mexanizmlarini qo'llashda ta'lim muassasalarining mavjud ilmiy salohiyatiga e'tibor qaratish zarur. Oliy ta'lim muassasalarida ilmiy va boshqaruv salohiyatini aniqlamasdan, boshqaruv mexanizmini qo'llash tizimini takomillashtirishga doir qo'yilgan maqsadlarga erishishga imkon bermasligi mumkin. Bunday hollarda ta'lim muassasasining mavjud ilmiy salohiyat va boshqaruv bo'linmalarining boshqaruv salohiyatiga muvofiq mexanizmlarni ishlab chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ta'lim tizimida boshqaruvni takomillashtirishdan avval boshqaruv, innovatsion boshqaruv, tashkiliy-iqtisodiy boshqaruv kategoriyalari bo'yicha ilmiy izlanishlarni o'rganib chiqishimiz va unga o'z yondashuvlarimizni shakllantirishimiz lozim.

Mavzu bo'yicha adabiyotlar sharhi: Jahon miqyosida ta'lim, fan, innovatsiya, informatsiya va texnologiyalar kundan kunga yangilanib bormoqda. Hozirgi davrda xorijiy mamlakatlarda boshqaruv, innovatsion boshqaruv, informatsion boshqaruv va boshqaruv mexanizmi iboralari tashkiliy hamda iqtisodiy so'zlar bilan birga qo'llanilib, ko'p hollarda "innovatsion boshqaruv", "boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi" yoki "innovatsion boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari" shaklida qo'llanilmoqda. Innovatsion boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari tushunchasidan avval innovatsiya va innovatsion boshqaruv tushunchalari bo'yicha ilmiy manbalarga murojaat qilish maqsadga muvofiq.⁸⁵

⁸²O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2022-yil 20-dekabr kunigi Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi // <https://www.xabar.uz/jamiat/shavkat-mirziyoyevning-oliy-majlis-va-ozbekiston-xalqi>

⁸³ lex.uz // <https://lex.uz/docs/4545884>

⁸⁴O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 11-iyuldagi "Oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimiga boshqaruvning yangi tamoyillarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4391-sonli Qarori. <https://lex.uz/docs/4415478>

⁸⁵Muallif tomonidan tizimlashtirilgan ta'rif

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili: Quyidagi jadvalda innovatsion boshqaruv tushunchasiga turlicha yondashuvlar izohlangan bo'lib, keltirilgan ta'riflardan ko'rish mumkinki, innovatsion boshqaruv tushunchasiga mahalliy va xorijiy olimlar o'z nuqtayi nazarlaridan turlicha yondoshgan, lekin asos sifatida

innovatsion boshqaruvni tashkil etishda jarayonga yangilik olib kirish va joriy etishga yo'naltirilmoqda.

Innovatsiya va innovatsion boshqaruvga mahalliy hamda xorijiy olimlar o'z nuqtayi nazarlarini turlicha ta'riflar orqali ifodalaganlar (1.1-jadvalga qarang).1.1-jadval

Innovatsion boshqaruv tushunchasiga berilgan ta'riflar

Mualliflar	Ta'riflar
Rossiyalik iqtisodchi olim Y.M. Belyayev⁸⁶	Innovatsion boshqaruv – bu innovatsion jarayonlarni optimallashtirish usullari va shakllari majmuidir.
Ingliz iqtisodchisi Jesse Nieminen⁸⁷	Innovatsion boshqaruv – bu shunchaki yangi narsalarni o'ylab topish va joriy etish hamda biznesni u yoki bu tarzda rivojlantirish jarayonidir. Innovatsiyani boshqarish – yangi narsani joriy etish uchun zarur bo'lgan barcha tadbirlarni amalga oshirishni anglatadi, bu amalda g'oyalarni ishlab chiqish, ustuvorliklarni belgilash va amalga oshirish, shuningdek, ularni amaliyotga tatbiq etish kabi jarayonlarni anglatadi.
Mekhala Roy⁸⁸	Innovatsion boshqaruv – bu tashkilot ichida barqaror, yangilangan jarayon yoki munosabatlarni boshqarishga qaratilgan faoliyat intizomidir. Ko'p hollarda boshqaruvning innovatsion tashkil etish tashabbuslari biznes yo'nalishlarni o'zgartirish jarayonlarida foydalaniladi.
N.Q. Yo'ldoshev, Sh.A. Mirsaidova, Y.D. Goldman⁸⁹	Innovatsion menejment – bu innovatsion jarayonlar, innovatsion faoliyat, bu faoliyat bilan band bo'lgan tashkiliy tuzilmalar va ularning xodimlarini boshqarish tamoyillari, usullari va shakllarning majmuasidir.
S.G'ulomov, G'.Qosimov, D.Xolmirzayeva, S.Saidaxmedov⁹⁰	Innovatsion menejment – firma yoki kompaniyalarni strategik boshqarishning bir yo'nalishi bo'lib, strategik boshqarish pog'onasida amalga oshirishdir.

Innovatsion boshqaruv – bu yangi bilimlar asosida har qanday faoliyatni taraqqiyotga yetaklovchi, zamon talablaridan ildamroq bo'lgan g'oyalarni yaratish va ularni boshqaruv jarayoniga targ'ib etish hamda samarali natijani ta'minlashdir⁹¹

Bugungi kunda tashkilotlar boshqaruvida boshqaruv mexanizmlari tashkiliy va iqtisodiy so'zlari bilan birgalikda “boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi” sifatida qo'llanilmoqda. Boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini mazmunini o'rganishda bir qator xorijiy va yurtimiz olimlari o'z nuqtayi nazarlari bo'yicha turlicha ta'riflar orqali ifodalaganlar (1.2-jadvalga qarang).

Mahalliy olimlarimizdan I.U.Ibragimov o'z tadqiqot ishida “Tashkiliy-iqtisodiy boshqarish mexanizmi – o'zaro bir-biri bilan bog'langan elementlar majmuyi bo'lib, bu elementlar tashkiliy, iqtisodiy, ba'zida texnologik jihatdan quyi darajadagi kichik tizimchalarning o'zaro bog'lanishi”, deb ta'rif bergan.⁹²

Berilgan ta'riflar tashkiliy-iqtisodiy mexanizm mazmunini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tashkiliy-iqtisodiy mexanizm murakkab tushuncha bo'lib, u tashkiliy va iqtisodiy so'zlari birikmasidan hosil bo'lgan.

1.2-jadval

Boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari tushunchasiga berilgan ta'riflar

Mualliflar	Ta'riflar
S.V. Rubsov	Tashkiliy boshqaruv – boshlang'ich moddalar yoki resurslar, ya'ni mehnat, materiallar, pul, axborot va boshqalarni mahsulot va xizmatlarga aylantirishni tartibga solish orqali tashkilot maqsadlariga erishishga qaratilgan jarayon.
Kristen Rogers	Tashkiliy boshqaruv – bu tashkilot o'z maqsadlariga erishish uchun rejalashtirish, tashkil etish, yetakchilik va nazorat qilish kabi tamoyillari asosida tuzilgan boshqaruv mexanizmidir.
Poluxin A.A.	Iqtisodiy boshqaruv va iqtisodiy mexanizm – tabiati va xususiyati bo'yicha sinonim so'z birikmalari bo'lib, bunda iqtisodiy mexanizm narx, soliq, ishlab chiqarish resurslarini jalb etish va ulardan foydalanish kabi tarkibiy qismlardan iborat.
Kulman A.A.	Tashkiliy-iqtisodiy mexanizm – iqtisodiy hodisalarning aniqlangan majmuyi yoki ketma-ketligini bildiradi.
Fedorovich V.O.	Boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi – bu o'zaro bog'liq bo'lgan asosiy elementlar va ularning guruhlari, shuningdek, integratsiya va mulkning ko'p bosqichidagi ierarxik tizimdir.

Har qanday xo'jalik yurituvchi subyektlarning boshqaruvida tashkiliy mexanizm muhim ahamiyatga ega. Nazariy jihatdan boshqaruv jarayonida tashkiliy mexanizm tashkilotlarda ichki va tashqi muhit omillari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish usullari majmuyi sifatida muayyan vazifalarni o'z ichiga oladi. Oliy ta'lim tizimida tashkiliy mexanizm ta'lim muassasasi boshqaruvining tashkiliy tuzilmasi, boshqaruv funksiyalari, yuqori salohiyatli mehnat jamoasini shakllantirish, moddiy texnik ta'minotni boshqarish kabi shakllarni o'z ichiga oladi. Xususan, rahbar hamda kengash tomonidan qabul qilingan boshqaruv qarorlari, mehnat (o'quv) jarayonini ilmiy tashkil etish, barcha professor-o'qituvchilar va ishchi xodimlarning vakolatlari, majburiyatlari va javobgarligini qamrab oladigan boshqaruv shakllarining ajralmas qismidir.

Tadqiqot metodologiyasi: Oliy ta'lim tizimida iqtisodiy mexanizm bu ta'lim muassasining moliyaviy-iqtisodiy xo'jalik

faoliyati, iqtisodiy jarayonlar o'rtasida yuzaga keladigan hamda ta'limni rivojlantirishga xizmat qiluvchi, barqaror ijobiy natijalarni ta'minlovchi o'zaro bog'liq omillar majmuyidir. Ta'lim tizimida tashkiliy mexanizm va iqtisodiy mexanizm tushunchalarini aniqroq ta'rifi sifatida aytish mumkinki, tashkiliy mexanizm asosan boshqaruv jarayoni bilan bog'liq bo'lgan elementlardan, kengash qarorlari, buyruq, farmoyish, boshqa me'yoriy hujjatlar, muassasa va uning bo'limlari nizomlari, ichki tartib-intizom, tamoyillar kabilardan tashkil topsa, iqtisodiy mexanizm moliyaviy-iqtisodiy xo'jalik faoliyatiga taalluqli omillar yordamida shakllanadi. Shunday qilib, oliy ta'lim tizimida innovatsion boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi – bu innovatsion boshqaruv tamoyillarini qo'llagan holda oliy ta'lim muassasalarini tashkiliy va iqtisodiy jihatdan barqaror rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan hamda nufuzini uzluksiz oshirishga xizmat qiluvchi tamoyillar, usul va uslublar majmuidir⁹³.

⁸⁶ Ю.М.Беляев. Инновационный менеджмент. Учебник. Москва. Издательско-торговая корпорация “Дашков и К” 2020 // <https://znanium.com/read?id=358505>

⁸⁷ <https://www.viima.com/blog/innovation-management>

⁸⁸ <https://www.techtarget.com/searchcio/definition/innovation-management>

⁸⁹ N.Q. Yo'ldoshev, Sh.A. Mirsaidova, Y.D. Goldman. Innovatsion menejment. Darslik. Toshkent-2011.

⁹⁰ S.G'ulomov, G'.Qosimov, D.Xolmirzayeva, S.Saidaxmedov. Strategik va innovatsion menejment. Toshkent-2013.

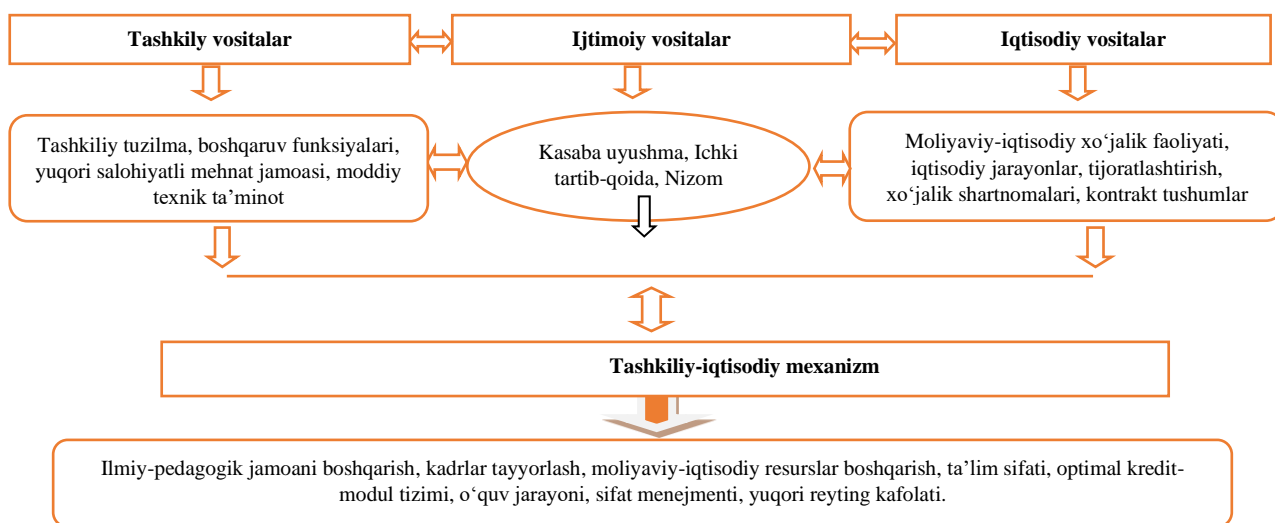
⁹¹ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan ta'rif.

⁹² Ibragimov I.U. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida tadbirkorlik faoliyatini boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish (Namangan viloyati misolida). Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasi olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent – 2019. – B 33.

⁹³ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan ta'rif

Taklif: Oliy ta'lim tizimida tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi ta'minlashga xizmat qiluvchi ijtimoiy, iqtisodiy, tashkiliy vositalar

mavjud bo'lib, ularning boshqaruvga ta'sir darajasini aniqlash maqsadga muvofiq (1.1-rasmga qarang).

1.1-pacm. OTMda tashkiliy-iqtisodiy mexanizm tarkibiy qismlari⁹⁴

Boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini shakllantirishda tashkiliy va iqtisodiy vositalar bilan birgalikda ijtimoiy vositalarning ham ahamiyati mavjud. Tashkiliy, ijtimoiy, iqtisodiy vositalarga taalluqli elementlar va ularning har birini o'z vaqtida ishlash tizimi joriy etilsa, tashkilotlarda boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi samarali tashkil etilgan deb hisoblash mumkin. Oliy ta'lim muassasalarida natijaviy tashkiliy-iqtisodiy mexanizmning samarali ko'rinishi ilmiy-pedagogik xodimlarni yanada salohiyatini oshirish, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, moddiy-texnik bazani boyitish, moliyaviy-iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish, muassasani innovatsiyalar makoniga aylantirish kabi ko'rsatkichlarda ko'rinadi.

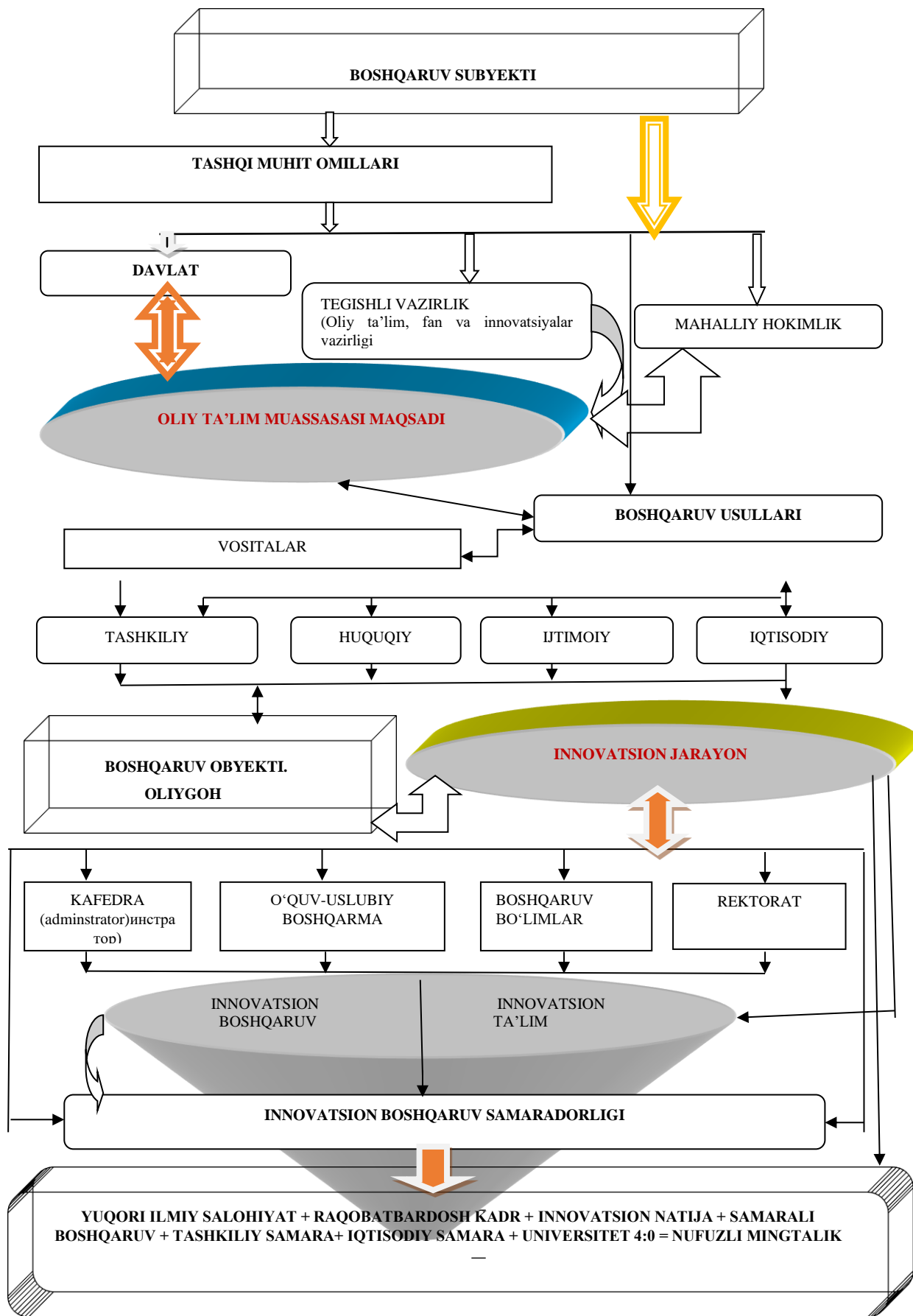
Oliy ta'lim muassasalari innovatsion boshqaruvdagi asosiy masalalardan biri ta'lim dargohiga mos bo'lgan tashkiliy-iqtisodiy boshqaruv mexanizmini ishlab chiqib, boshqaruv jarayonida tashkiliy boshqaruv hamda iqtisodiy boshqaruv tushunchalarini bir-biriga muvofiqligini ta'minlab olishdir. Innovatsion boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan tashkiliy va iqtisodiy shakllardagi elementlardan tashkil topgan. Demak, boshqaruvni innovatsion tashkil etishda iqtisodiy hamda tashkiliy tisdagi elementlarni shakllantirish lozim hamda ularni quyidagi vazifalarini hal etish maqsadga muvofiq:

- innovatsion boshqaruv mexanizmining maqsadlari,
- innovatsion boshqaruv mexanizmining vazifalari belgilash;

- innovatsion boshqaruv mexanizmining tamoyillarini aniqlash;
- boshqaruv mexanizmining ishlash shartlari va omillarini aniqlash;
- innovatsion boshqaruvda ishtirokchilarini aniqlash;
- innovatsion boshqaruv usullari, uslublari va vositalarini ishlab chiqish;
- boshqaruv samaradorligini aniqlash;
- innovatsion boshqaruv davomiyligini ta'minlash;
- boshqaruv natijalariga asosan monitoring qilish tizimini ishlab chiqish;
- innovatsion boshqaruvga doir strategiyani belgilash va boshqalardan iborat.

Tahlil va natijalar: Oliy ta'lim muassasalarida innovatsion boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmiga davlat boshqaruv organlari va muassasaning ichki muhit omillarini boshqaruvga ta'sir darajasini e'tiborga olish zarur. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, tegishli vazirliklar, mahalliy hokimiyat organlari tashqi muhit sifatida boshqaruv subyekti, tashkilot va tashkilotdagi bo'limlar ichki muhit sifatida boshqaruv obyekti bo'lib ishtirok etadi. Boshqaruv subyekti ta'lim tizimini isloh qilishga, innovatsion rivojlanishga va jarayonni tizimli davomiyligini ta'minlashga doir qonun va qonun osti hujjatlar asosida, boshqaruv usullaridan samarali foydalanish orqali boshqaruv obyektiga ta'sir ko'rsatiladi (1.2-rasmga qarang).

⁹⁴ Muallif mustaqil ishlanmasi

1.2-rasm. OTM innovatsion boshqaruvining tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi⁹⁵

“Oliy ta’lim muassasalari innovatsion boshqaruvining tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi”dan ko’rish mumkinki, Davlat, tegishli vazirlik,

ya’ni Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi, mahalliy hokimliklar ta’lim tizimi maqsadi va oliy ta’lim muassasalarining maqsadlaridan

⁹⁵ Muallif mustaqil ishlanmasiz.

kelib chiqib, innovatsion boshqaruvda boshqaruv subyekti sifatida ishtirok etadi. Oliy ta'lim muassasalari boshqaruv subyekti tomonidan qabul qilingan me'yoriy-huquqiy hujjatlar, boshqaruv usullari va vositalari asosida boshqaruv obyekti sifatida ijro mexanizmini tashkil etadi. Ijroni ta'minlash jarayonida boshqaruvning tashkiliy va iqtisodiy mexanizmi muhim ahamiyat kasb etadi. Ichki boshqaruv tizimida oliy ta'lim muassasasining rahbariyati boshqaruv subyekti sifatida ishtirok etib, boshqaruv bo'limlariga asosiy faoliyat hamda istiqbolli rejalar bo'yicha vazifalarni taqsimlaydi. Aynan shu jarayonda boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmiga "Innovatsion jarayon"ni tashkil etib, uning ishtirokini faollashtirish lozim.

"Innovatsion jarayon"da qaror qabul qilib, uni ijrosini ta'minlash natijasida "innovatsion boshqaruv" va "innovatsion ta'lim" natijadorligi yuzaga keladi. Innovatsion jarayonni faolligini oshirish, boshqaruvda tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi optimallashtirish, ijro samaradorligini oshirish hamda ko'zlangan maqsadga erishish aniqligini oshirish maqsadida oliy ta'lim muassasalarida "Innovatsion boshqaruv" bo'limini tashkil etish lozim. Ushbu bo'lim oliy ta'lim muassasalari boshqaruvida tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi optimal ishlari, barcha bo'linmalar faolligini oshirishi, boshqaruvda har bir jarayonga yangicha yondashishi, boshqaruv tamoyillarini doimiy qo'llashi hamda ijroni to'liq ta'minlanishini nazorat qilishi bilan eng asosiy bo'g'in bo'lib xizmat qiladi. Natijada oliy ta'lim muassasalari innovatsion boshqaruv samaradorligiga erishib, yuqori ilmiy salohiyat, raqobatbardosh kadrlar, tashkiliy samaradorlik va innovatsion yondashuvlar asosida samarali boshqaruvni tashkil etib, oliy ta'lim muassasasida innovatsion boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi optimal ishlashi ta'minlanadi.

Xulosa va takliflar: Xulosa o'rinda shuni ma'lum qilish joizki, ta'lim tizimida tashkiliy-iqtisodiy mexanizm ta'lim muassasasini

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2022-yil 20-dekabrda Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi.
2. Y.M. Belyayev. Innovatsionniy menejment. Uchebnik. Moskva.
3. N.Q. Yo'ldoshev, Sh.A. Mirsaidova, Y.D. Goldman. Innovatsion menejment. Darslik. Toshkent-2011.
4. S.G'ulomov, G' Qosimov, D.Xolmirzayeva, S.Saidaxmedov. Strategik va innovatsion menejment. Toshkent-2013.
5. Ibragimov I.U. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida tadbirkorlik faoliyatini boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish. PhD dissertatsiyachisi. Toshkent – 2019, 33 b.

tashkiliy va iqtisodiy samaradorligini ta'minlashga, raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga erishishga boshqa ta'lim dargohlari orasida ustun mavqega ega bo'lishga xizmat qilishi zarur.

Oliy ta'lim tizimida innovatsion tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi samarali tashkil etish bo'yicha quyidagi tadbirlarni olib borish taklif etiladi:

- ishlab chiqilgan "OTM innovatsion boshqaruvining tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi"ga asosan boshqaruv strukturasi "Dekanat" bo'linmasini qisqartirib, o'rniga har bir kafedra uchun "Kafedra administratori" lavozimini joriy etish va bu orqali boshqaruvni optimallashtirish lozim;
- ta'lim muassasasi boshqaruv bo'limlari faoliyatini o'zaro muvofiqlashtirishda bir-biriga bog'liq tizimlar shaklida strukturani shakllantirish va o'zaro harakatni ta'minlovchi mexanizmi tashkil etish zarur;
- boshqaruv bo'limlari integratsiyasini ta'minlovchi "Innovatsion boshqaruv" bo'limini tashkil etish;
- ta'lim sifatini oshirishga ta'sir etuvchi xalqaro va mahalliy tajribalardan foydalanishni davomiyligini ta'minlash lozim;
- muassasa kengashlarida tahlil usullaridan foydalangan holda, muntazam bo'linmalar faoliyatini namunali hamda tanqidiy ruhdagi tahlillarini amalga oshirib borish;
- oliy ta'lim tizimida innovatsion muhit va innovatsion boshqaruv mexanizmini shakllantirish zarur;
- professor-o'qituvchilar mehnat salohiyatini oshirishga xizmat qiluvchi xorijda malaka oshirish, stajirovkaga yuborish tadbirlarini jadallashtirish zarur;
- muassasada doimiy ravishda innovatsion boshqaruv samaradorligini aniqlash va kamchiliklar bo'yicha operativ qarorlar qabul qilishi zarur.

6. С.В. Рубцов // Классификация исследований в области организационного управления.

7. Kristen Rogers. Article: Organizational Management: Principles & Structure.

8. Полухин А.А. Организационно-экономический механизм модернизации сельского хозяйства России/ А.А. Полухин// Аграрная Россия. – 2012 - №5 с. 23-29

9. Кульман А. А. Экономические механизмы// М.: Прогресс; Универс., 1993. 92 с.

10. Федорович В.О. Состав и структура организационно-экономического механизма управления собственностью крупных промышленных корпоративных образований.

11. Lex.uz

OLIY TA'LIM TIZIMIDA TO'LOV-KONTRAKT SHARTNOMALARINI INNOVATSION OPTIMALLASHTIRISHNING AMALIY YO'LLARI

Karimov Muzaffar Abdumalik o'g'li

Andijon davlat universiteti katta o'qituvchisi, i.f.f.d. (PhD)

E-mail: karimov8993@umail.uz

Tel: +99891-170-69-58

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2023-yil

Jurnal soni: 7

Maqola raqami: 10

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v7i7.776>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

Oliy ta'lim muassasalari, ta'lim xizmatlari, to'lov shartnoma, innovatsion Shartnomalar, to'lov davrlari, "Cash back".

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalari va ta'lim oluvchilar o'rtasida tuziladigan to'lov-kontrakt shartnomalarini o'rgangan holda "Innovatsion to'lov-kontrakt shartnoma" asosida innovatsion to'lov mexanizmi ishlab chiqilgan. To'lov shartnomalarida belgilangan miqdor va muddatlar bo'yicha shartlarini taklif etilgan "Cash back" asosida innovatsion optimallashtirishga doir taklif va tavsiyalar berilgan.

Bugungi zamonaviy iqtisodiyot sharoitida iqtisodiyotni ta'limsiz, ta'limni iqtisodiyotsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Mamlakatimiz tomonidan ta'lim tizimiga, xususan, oliy ta'limni rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Iqtisodiyotning har bir tarmog'iga kiritilayotgan yangiliklar qatori, oliy ta'lim tizimida ham innovatsiyalar, innovatsion jarayonlar uzluksiz amalga oshirilmoqda. Sir emaski, bugungi kunda nufuzli xorijiy oliy ta'lim muassasalari bilan raqobatlasha oladigan, o'zining keng imkoniyatlarini xalqaro ta'lim maydonlarida ko'rsata oladigan ta'lim muassasalarimiz soni kundan kunga ortib bormoqda.

Respublikamizda oliy ta'lim tizimini isloh qilishga doir chora-tadbirlar davomiyliigi ta'minlanmoqda. Bu borada so'ngi yillarda mamlakatimiz tomonidan qabul qilingan ta'lim tizimini takomillashtirish bo'yicha ko'plab qonun, qaror va qonun osti hujjatlar qabul qilindi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 24-dekabrda "Davlat oliy ta'lim muassasalariga moliyaviy mustaqillik berish chora-tadbirlari to'g'risida"⁹⁶gi PQ-61-sonli Qarori qabul qilingan.

Ushbu qarorning 1-ilovasida moliyaviy mustaqillik berilayotgan davlat oliy ta'lim muassasalari ro'yxati keltirilgan bo'lib, jami 36 ta davlat oliy ta'lim muassasalariga moliyaviy mustaqillik berilishi ko'zda tutilgan. Moliyaviy mustaqil oliy ta'lim muassasalari iqtisodiy-moliyaviy masalalarini muassasa rahbariyati tomonidan mustaqil hal etish imkoniyatidir. Shuningdek, qarorda oliy ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarning samaradorligini oshirish, davlat oliy ta'lim muassasalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlash, ilmiy-tadqiqot faoliyatiga mablag'larni jalb etish imkoniyatini kengaytirish, moddiy-texnika bazasini mustahkamlash masalalarini mustaqil hal etish hamda oliy ta'lim muassasalari o'rtasida raqobat muhitini rivojlantirish maqsadida ko'plab vazifalar belgilangan. Qarorda moliyaviy masalalarning hal etish bo'yicha, xususan, to'lov-kontrakt shartnomalarga doir tadbirlarning eng dolzarblari sifatida hamda ularni hal etish maqsadida quyidagi vazifalar belgilangan:

➤ ta'lim xizmatlari bozorida talabni inobatga olgan holda to'lov-kontrakt asosida o'qitish qiymatini mustaqil belgilash;

➤ talabalarning to'lov-kontrakt mablag'larini to'lash muddatlarini belgilash va uzaytirish;

➤ talabalarni to'lov-kontrakt asosida o'qitish qiymati oliy ta'lim muassasasi tomonidan ta'lim xizmatlari bozorida talab va taklifdan kelib chiqib, biroq tegishli yo'nalish bo'yicha davlat oliy ta'lim muassasalarida belgilangan bazaviy to'lov-kontrakt qiymatidan uch baravardan ortiq bo'lmagan miqdorda belgilash;

➤ ta'lim yo'nalishlari, mutaxassisliklar hamda ixtisosliklar bo'yicha to'lov-kontrakt asosida o'qishga qabul parametrlarini belgilash to'g'risida qaror qabul qilish;

➤ to'lov-kontrakt asosida o'qitish qiymati bir talaba uchun to'g'ri keladigan o'rtacha xarajat miqdoridan kelib chiqib, biroq oliy ta'lim muassasasini o'zini o'zi to'liq moliyaviy ta'minlash, istiqbolida

rivojlantirish hamda ta'lim xizmatlari bozorida o'zaro raqobat asosida belgilanishi;

➤ bakalavriat ta'lim yo'nalishlari, magistratura va klinik ordinatura mutaxassisliklari kesimida qabul shartlarida to'lov-kontrakt qiymati tabaqalashtirilgan miqdorlarda belgilanishi mumkin.

Moliyaviy mustaqillik berilgan oliy ta'lim muassasalariga endilikda barcha moliyaviy masalalarni, to'lov-kontrakt shartnoma miqdorlari, shartnoma asosidagi qabul parametrlarini mustaqil belgilashlari mumkin. Oliy ta'lim muassasalarida to'lov-kontrakt shartnomadan tushgan mablag'lar muassasaning xarajat miqdorining asosiy moliyalashtiruvchi manbasi hisoblanadi. Shuning uchun moliyaviy mustaqil oliy ta'lim muassasalari ta'lim xizmatlariga bo'lgan talab va taklifdan, sifatli kadr tayyorlash yo'lida bir talabaga to'g'ri keluvchi xarajatlar miqdoridan hamda xususiy oliy ta'lim muassasalari xizmatlari narxlarini bo'yicha raqobatni hisobga olgan holda belgilashlari maqsadga muvofiqdir.

Innovatsion iqtisodiyot sharoitida iqtisodiyotning barcha tarmoqlariga, shu jumladan, ta'lim tizimiga innovatsiyalar jalb qilish kundalik maqsadga aylanib bormoqda. Oliy ta'lim muassasalari boshqaruvida va moliyaviy munosabatlarida innovatsion jarayonlarni shakllantirish, boshqaruv qarorlarini innovatsion hal etish – boshqaruv samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Shuningdek, oliy ta'lim muassasalari amaldagi to'lov-kontrakt shartnomalari shartlari va ularni innovatsion iqtisodiyot sharoitlariga moslashtirish masalalari bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish talab etiladi.

Hozirda amaldagi shartnomalar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 15-iyundagi "Davlat oliy ta'lim muassasalariga o'qishga qabul qilish jarayonlarini tashkil etish to'g'risida"gi PQ-279-son qarori, Vazirlar Mahkamasining "Oliy ta'lim muassasalariga o'qishga qabul qilish, talabalar o'qishini ko'chirish, qayta tiklash va o'qishdan chetlashtirish tartibi to'g'risidagi nizomlarni tasdiqlash haqida"gi 2017-yil 20-iyundagi 393-son qarori, O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirining 2012-yil 28-dekabrda 508-son buyrug'i bilan tasdiqlangan Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarida o'qitishning to'lov-kontrakt shakli va undan tushgan mablag'larni taqsimlash tartibi to'g'risidagi Nizomga muvofiq oliy ta'lim muassasasi va ta'lim xizmatlaridan foydalanuvchi talaba o'rtasida tuziladi. To'lov-kontrakt shartnomalari asosan 7 bo'limdan iborat bo'lib, kontrakt predmeti, ta'lim xizmatini ko'rsatish narxi, to'lash muddati va tartibi, tomonlarning majburiyatlari, tomonlarning huquqlari, kontraktning amal qilish muddati, yakuniy qoidalar va nizolarni hal qilish tartibi, tomonlarning rekvizitlari va imzolarni ikki bo'limlarni o'z ichiga oladi.

Amaldagi to'lov-kontrakt shartnomalarida belgilangan ta'lim xizmatini ko'rsatish narxlarini, to'lov muddatlari, tomonlarning huquq va majburiyatlari bo'yicha belgilangan bandlarini innovatsion shakllantirish, to'lov miqdorini ikki tomon uchun ham optimallashtirish hamda shartnomani yanada takomillashtirish

⁹⁶ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 24-dekabrda "Davlat oliy ta'lim muassasalariga moliyaviy mustaqillik berish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PQ-61-sonli Qarori // <https://lex.uz/uz/docs/5793251>

maqsadida moliyaviy mustaqillik berilgan va xususiy oliy ta'lim muassasalari uchun "Innovatsion to'lov-kontrakt shartnoma"⁹⁷ sini taklif etish lozim.

Amaldagi to'lov-kontrakt shartnomalarida muassasada o'qish davrida ta'lim xizmatini ko'rsatish narxi Respublikada belgilangan Mehnatga haq to'lashning eng kam miqdoriga asosan hisoblanishi ko'zda tutilgan. Shuningdek, ta'lim xizmatlaridan foydalanuvchilar, ya'ni talabalarga ta'lim xizmati ko'rsatish narxining "stipendiyali" va "stipendiyasiz" shakllari taklif etiladi. To'lov muddatlari aksariyat shartnomalarda ta'lim oluvchini bir yillik o'qitish uchun to'lov miqdori o'qish davrining choraklariga bo'lib to'lash amaliyoti, ya'ni:

- belgilangan to'lov miqdorining kamida **25** foizini 1-chorak, 15-noyabr gacha qadar;
- belgilangan to'lov miqdorining qolgan **25** foizini (jami belgilangan to'lov miqdorining 50 foizi) 2-chorak, 1-fevral gacha qadar;
- belgilangan to'lov miqdorining qolgan **25** foizini (jami belgilangan to'lov miqdorining 75 foizi) 3-chorak, 15-aprel gacha qadar;
- belgilangan to'lov miqdorining so'ngi **25** foizini (jami belgilangan to'lov miqdorining 100 foizi) 4-chorak, 1-iyul gacha qadar to'lanishi lozimligi belgilangan.

Bugungi kunda har bir sohadagi shiddatli raqobat muhitini, ta'lim xizmatlari talabgorlarining daromadlarini hisobga olib, to'lov qobiliyatlarini oshirish va to'lovlarni o'z vaqtida to'lanishini ta'minlash imkoniyatlarini yaratish maqsadida ta'lim xizmatini

ko'rsatish narxlarini bo'limiga innovatsion o'zgarishlar kiritish maqsadga muvofiq. Amaldagi to'lov-kontrakt shartnomalarida belgilangan muddatlarga qaramay to'lovlarni amalga oshirishda kechikish holatlari kuzatilishi sir emas. Ushbu holatlarni oldini olish, shartnoma to'lovlarini o'z vaqtida to'lashga undovchi motivatsion imkoniyatlarini yaratish va innovatsion to'lov mexanizmlarini ishlab chiqish lozim. Innovatsion to'lov mexanizmi ta'lim xizmatlaridan foydalanuvchilar kontrakt-shartnomalarida ko'zda tutilgan miqdorini to'lash jarayonida, muddat va miqdor omillari ta'siri doirasida, ularning foydasiga ishlovchi "Cash back" tizimini joriy etish taklif etiladi. Bu tizimda kontrakt to'lovchilar to'lovlarni qanchalik erta amalga oshirsa, ularning foydasini ko'zlagan holda, shartnomada ko'zda tutilgan umumiy miqdorning muddatlar bo'yicha tegishli qismiga nisbatan ma'lum miqdorini qaytarib olish yoki keyingi bosqichga o'tkazish imkoniyatlariga ega bo'lishi ko'zda tutilgan.

Kontrakt-shartnoma bo'yicha ta'lim oluvchini bir yillik o'qitishi uchun umumiy to'lov miqdorini 1 koeffitsiyent, ya'ni miqdor ko'rsatkichi bo'yicha taxminan 8.000.000 so'm ($1_{\text{koef.}} = 8.000.000$ so'm) deb belgilasak, choraklar bo'yicha belgilangan to'lov miqdori 0.25 koeffitsiyent ($0.25_{\text{koef.}} = 1_{\text{koef.}} / 4_{\text{chorak}} = 8.000.000 / 4 = 2.000.000$ so'm)ni tashkil etadi. Koeffitsiyentlar bo'yicha to'lov muddatlari va miqdorlarini guruhlarga ajratib, to'lov uchun belgilangan muddatlarga amal qilishga xizmat qiluvchi innovatsion to'lov mexanizmini quyidagicha ishlab chiqish mumkin (1-jadvalga qarang).

1-jadval

"Innovatsion to'lov-kontrakt shartnoma" asosida ishlab chiqilgan innovatsion to'lov mexanizmi ⁹⁸ (Cash back Shartnoma)									
№	Shartnoma bo'yicha umumiy to'lov miqdori (yillik, (so'm))	Shartnoma bo'yicha umumiy to'lovga nisbatan foizda (%)	Shartnoma bo'yicha umumiy to'lovga nisbatan koeffitsiyent	Shartnoma bo'yicha umumiy to'lovga nisbatan miqdor (so'm)	O'qish davrining choraklariga bo'lib to'lash muddatlari	Belgilangan muddatdan 15 kalendar kuni avvalgi to'lovga "Cash back" foizda (%)	Belgilangan muddatdan 15 kalendar kuni avvalgi "Cash back" (so'm)	Belgilangan miqdordan "Cash back" chegirilgan qismi (so'm) va umumiy miqdorga nisbatan qolgan koeffitsiyent	
A ₁₅ davr bo'yicha belgilangan muddatdan 15 kalendar kuni avvalgi to'lovga "Cash back"									
1	8.000.000	25	0.25	2.000.000	15-noyabr	A ₁ = 2	40.000	1.960.000	0.245
		50	0.5	4.000.000	1-fevral	A ₂ = 2	40.000	1.960.000	0.49
		75	0.75	6.000.000	15-aprel	A ₃ = 2	40.000	1.960.000	0.735
		100	1	8.000.000	1-iyul	A ₄ = 2	40.000	1.960.000	0.98
	A davr bo'yicha "Cash back"	100	1	8.000.000	muddatdan 15 kalendar kuni avval	2	160.000	7.840.000	0.98
B ₃₀ davr bo'yicha belgilangan muddatdan 30 kalendar kuni avvalgi to'lovga "Cash back"									
2	8.000.000	25	0.25	2.000.000	15-noyabr	B ₁ = 3	60.000	1.940.000	0.242
		50	0.5	4.000.000	1-fevral	B ₂ = 3	60.000	1.940.000	0.485
		75	0.75	6.000.000	15-aprel	B ₃ = 3	60.000	1.940.000	0.727
		100	1	8.000.000	1-iyul	B ₄ = 3	60.000	1.940.000	0.97
	B davr bo'yicha "Cash back"	100	1	8.000.000	muddatdan 30 kalendar kuni avval	3	240.000	7.760.000	0.97
S ₄₅ davr bo'yicha belgilangan muddatdan 45 kalendar kuni avvalgi to'lovga "Cash back"									
3	8.000.000	25	0.25	2.000.000	15-noyabr	C ₁ = 4	80.000	1.920.000	0.24
		50	0.5	4.000.000	1-fevral	C ₂ = 4	80.000	1.920.000	0.48
		75	0.75	6.000.000	15-aprel	C ₃ = 4	80.000	1.920.000	0.72
		100	1	8.000.000	1-iyul	C ₄ = 4	80.000	1.920.000	0.96
	S davr bo'yicha "Cash back"	100	1	8.000.000	muddatdan 45 kalendar kuni avval	4	320.000	7.680.000	0.96

"Innovatsion to'lov-kontrakt shartnoma" asosida ishlab chiqilgan innovatsion to'lov mexanizmi (Cash back shartnoma) to'lovlarni o'quv yili bo'yicha 4 chorak davrga bo'linib, ushbu muddatdan me'zon-davr sifatida foydalaniladi. Umumiy miqdorga nisbatan koeffitsiyentlar bo'yicha oldindan to'lovlarga nisbatan "Cash back"ni 3 davrga, ya'ni A davr, B davr, S davrlarga bo'lish taklif etilgan. Har bir davr uchun muddat va miqdorga proporsional ravishda "Cash back" foizlari taklif etilgan. Ushbu davrlar oliy ta'lim xizmatlaridan foydalanuvchi, ya'ni to'lovni amalga oshiruvchilar uchun motivatsion davrlar bo'lib xizmat qiladi. Ya'ni kontrakt to'lovchilar to'lovlarni qancha erta amalga oshirsalar shuncha ko'p "Cash back"ga ega bo'ladi.

"Innovatsion to'lov-kontrakt shartnoma" asosidagi to'lov mexanizmi oliy ta'lim muassasalari uchun ham ta'lim oluvchilar uchun ham samarali shartnoma hisoblanadi. Ushbu amaliyot natijasida oliy ta'lim muassasalari hisobiga to'lov-kontrakt miqdorlari belgilangan vaqtlarda yoki taklif etilgan davrlar bo'yicha muddatidan avval kelib tushishi ta'minlanadi. Ta'lim oluvchilar belgilangan muddatlardan avval to'lovlarni amalga oshirsa tegishli davrlar bo'yicha "Cash back"ga ega bo'ladi. Taqdim etilgan "Cash back" asosida umumiy

miqdordan chegirilgan qismini keyingi to'lov davriga o'tkazish imkoniyati ham mavjud.

"Innovatsion to'lov-kontrakt shartnoma" asosidagi to'lov mexanizmi ta'lim oluvchilar foydasiga taklif etilayotgan "Cash back"larni davrlar kesimida hisoblash me'zoni sifatida quyidagi matematik formuladan foydalanish mumkin:

$$C_{AI/sum} = (K_{y.u.m}/4) * C_{AI}/\%$$

Bunda:

$C_{AI/sum}$ – A₁ davri uchun "Cash back" miqdori (to'lov davrining tegishli qismi);

$K_{y.u.m}$ – Kontrakt yillik umumiy miqdori;

$C_{AI}/\%$ – A₁ davr uchun taklif etilgan "Cash back" foizi;

Ushbu formula asosida ta'lim oluvchi to'lovni taklif etilgan A davrning bir qismi, ya'ni A₁, da amalga oshirsa qancha miqdorda "Cash back" ega bo'lishi mumkinligini hisoblab chiqamiz.

$$C_{AI/sum} = (K_{y.u.m}/4) * C_{AI}/\% \Rightarrow (8.000.000/4) * 0.02 = 40.000 \text{ so'm}$$

Agar ta'lim oluvchi o'qish davrining choraklariga bo'lib to'lash muddatlarida belgilangan muddatlardan 15 kalendar kuni avval

⁹⁷ Muallif tomonidan taklif etilgan innovatsion shartnoma

⁹⁸ Muallif tomonidan taklif etilgan "Innovatsion to'lov-kontrakt shartnoma" asosida ishlab chiqilgan innovatsion to'lov mexanizmi. (Cash back shartnoma)

to'lovlarni amalga oshirsa, yillik umumiy "Cash back" miqdori quyidagicha aniqlanadi:

$$C_{y,A15} = C_{A1} + C_{A2} + C_{A3} + C_{A4} \text{ yoki } C_{y,A15} = K_{y,u,m} * A_{d,\%}$$

Bunda:

$C_{y,A15}$ – A_{15} davri uchun umumiy "Cash back" miqdori;

C_{A1} , C_{A2} , C_{A3} , C_{A4} – A davrning tegishli muddatlari bo'yicha "Cash back" miqdorlari;

$K_{y,u,m}$ – Kontrakt yillik umumiy miqdori;

$A_{d,\%}$ – A davr uchun berilgan "Cash back" foizi.

Demak, o'qish davrining choraklariga bo'lib to'lash muddatlarida belgilangan muddatlardan 15 kalendar kuni avval to'lov uchun umumiy "Cash back" $C_{y,s45} = 8.000.000 * 0.02 = 160.000$ so'mni tashkil etadi.

Ta'lim oluvchi o'qish davrining choraklariga bo'lib to'lash muddatlarida belgilangan muddatlardan 45 kalendar kuni avval, ya'ni S davrning bir davri: S_1 da to'lovlarni amalga oshirsa, S_1 davr uchun "Cash back" miqdori quyidagicha:

$$C_{s1,sum} = (K_{y,u,m}/4) * C_{s1,\%} \Rightarrow (8.000.000/4) * 0.04 = 80.000 \text{ so'm}$$

Agar ta'lim oluvchi o'qish davrining choraklariga bo'lib to'lash muddatlarida belgilangan muddatlardan 45 kalendar kuni avval, ya'ni S davrda to'lovlarni amalga oshirsa, ushbu davr uchun umumiy yillik "Cash back" miqdori quyidagicha aniqlanadi:

$$C_{y,s45} = C_{s1} + C_{s2} + C_{s3} + C_{s4} \text{ yoki } C_{y,s45} = K_{y,u,m} * S_{d,\%}$$

Bunda:

$C_{y,s45}$ – S_{45} davri uchun umumiy "Cash back" miqdori;

C_{s1} , C_{s2} , C_{s3} , C_{s4} – S_{45} davrning tegishli muddatlari bo'yicha "Cash back" miqdorlari;

$K_{y,u,m}$ – Kontrakt yillik umumiy miqdori;

$S_{d,\%}$ – S_{45} davr uchun berilgan "Cash back" foizi.

Ya'ni: to'lovlarni belgilangan muddatlardan 45 kalendar kuni avval amalga oshirilsa S_{45} davr uchun umumiy yillik "Cash back" miqdori quyidagini tashkil etadi:

$$C_{y,S45} = 8.000.000 * 0.04 = 320.000 \text{ so'm}$$

Demak, ta'lim oluvchi to'lovni qancha tez amalga oshirsa, erishishi mumkin bo'lgan "Cash back" miqdori ham shunchalik ko'p bo'ladi. Bu esa talabalarni shartnoma to'lovlarini muddatidan ertaroq amalga oshirishlariga xizmat qiluvchi motivatsion imkoniyatlar demakdir.

B_{30} davr bo'yicha belgilangan muddatdan 30 kalendar kuni avval amalga oshirilgan to'lovlarni uchun "Cash back" miqdori ham yuqoridagi formula asosida tegishli tartibda amalga oshiriladi. Ya'ni: $C_{y,b35} = K_{y,u,m} * B_{d,\%} = 8.000.000 * 0.03 = 240.000$ so'm.

Ta'lim oluvchining umumiy yillik to'lov miqdoridan "Cash back" miqdorini chegirib tashlangan qismini aniqlash tegishli tartibda taklif etilayotgan davrlar kesimida quyidagicha aniqlanadi.

$$K_{c, ch, m} = K_{y, u, m} - C_{y, S45} \text{ yoki } K_{c, ch, m} = K_{y, u, m} * K_{koef.}$$

Bunda:

$K_{c, ch, m}$ – kontrakt miqdoridan "Cash back" chegirilgan qismi;

$K_{y, u, m}$ – kontrakt yillik umumiy miqdori;

$C_{y, S45}$ – "Cash back" bo'yicha tegishli davr;

$K_{koef.}$ – umumiy miqdorga nisbatan qolgan koeffitsiyent.

$K_{c, ch, m} = 8.000.000 - 320.000 = 7.680.000$ yoki

$K_{c, ch, m} = 8.000.000 * 0.96 = 7.680.000$

Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 24-dekabrda "Davlat oliy ta'lim muassasalariga moliyaviy mustaqillik berish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PQ-61-sonli Qarori;

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 15-iyundagi "Davlat oliy ta'lim muassasalariga o'qishga qabul qilish jarayonlarini tashkil etish to'g'risida" gi PQ-279-son qarori;

3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 20-iyundagi "Oliy ta'lim muassasalariga o'qishga qabul qilish, talabalar o'qishini ko'chirish, qayta tiklash va o'qishdan chetlashtirish tartibi to'g'risidagi nizomlarni tasdiqlash haqida" gi 393-son qarori

Formulaga asosan, agar talaba to'lovlarni belgilangan muddatlardan 45 kalendar kuni avval amalga oshirsa, taqdim etilgan "Cash back" hisobiga 320.000 so'm chegirib qolib, shartnomada belgilangan 8.000.000 so'mni o'rniga 7.680.000 so'm to'lash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Aksincha holatlarda, ya'ni agar ta'lim oluvchi to'lovlarni o'quv yilning choraklari bo'yicha belgilangan muddatlarida amalga oshirmasa, taklif etilayotgan A_{15} , B_{30} , C_{45} davrlar bo'yicha taqdim etilishi mumkin bo'lgan "Cash back" ning mos davrlar kesimida 50 (%) foiz miqdorida teskari bog'liqlik asosida qo'shimcha to'lovlarni amalga oshirishi lozimligi taklif etiladi.

Yangi tartibdagi "Innovatsion to'lov-kontrakt shartnoma" ning ta'lim xizmatini ko'rsatish narxlarida hamda to'lov muddatlari bo'limlari tarkibiga 1-jadvalda taklif etilgan "Innovatsion to'lov-kontrakt shartnoma" asosida ishlab chiqilgan innovatsion to'lov mexanizmi (Cash back shartnoma) ni kiritish va uni kelishuv shartlarining asosiy qismi sifatida etirof etish maqsadga muvofiq. Shartnoma to'lovlari "Cash back" ni ko'zlagan holda amalga oshirilsa oliy ta'lim muassasalari hisobiga to'lov kontrakt miqdorlari vaqtida tushirilishi ta'minlanadi, aksincha holatlarda muassasa hisobiga shartnomada ko'rsatilgan yillik to'lov miqdoridan ko'proq mablag' kelib tushishi ta'minlanadi. Har ikkila holat ham oliy ta'lim muassasalari va ta'lim oluvchilarning harakatlariga mos holda manfaatlarini ta'minlanishiga xizmat qiladi.

Takliflar:

➤ Amaldagi kontrakt-shartnomalarning ta'lim xizmatini ko'rsatish narxi, to'lash muddati va tartibi bo'limlari bandlarini innovatsion o'zgarishlarga moslashtirish lozim;

➤ To'lov-kontrakt shartnomalarini "Innovatsion to'lov-kontrakt shartnoma" ga o'zgartirish;

➤ Oliy ta'lim muassasalari va ta'lim xizmatlaridan foydalanuvchilar o'rtasida "Innovatsion to'lov-kontrakt shartnoma" dagi 1-jadval shartlari bo'yicha tushunchalarni shakllantirish;

➤ 2023-2024-o'quv yilidan moliyaviy mustaqillikka erishgan ayrim oliy ta'lim muassasalari va xususiy oliy ta'lim muassasalarining tanlov asosida ayrim yo'nalishlari uchun "Innovatsion to'lov-kontrakt shartnoma" lar tuzish;

➤ "Innovatsion to'lov-kontrakt shartnoma" ning ta'lim xizmatini ko'rsatish narxi, to'lash muddati va tartibi bo'limlari tarkibiga taklif etilgan 1-jadvalni kiritish.

Xulosa:

➤ Oliy ta'lim muassasalari hisobiga to'lov-kontrakt shartnoma miqdorlarining kelib tushishidagi kechikishlar oldi olinadi;

➤ Oliy ta'lim muassasalari va ta'lim xizmatlaridan foydalanuvchilar o'rtasida to'lov bilan bog'liq nizolarning yuzaga kelishi qisqaradi;

➤ To'lovlarni ta'lim muassasasi hisobiga belgilangan muddatlarda yoki muddatidan avval kelib tushishi ta'minlanadi;

➤ Kontrakt to'lovlari kechikishi bilan bog'liq nizolar kamaytirilib, o'quv jarayoni bilan bog'liq nizolarga barham beriladi;

➤ Taklif etilgan va taqdim etilgan "Cash back" lar talabalar o'rtasida to'lov davriyligini ta'minlashda raqobatga undovchi omil bo'lib xizmat qiladi.

KICHIK BIZNES SUBYEKTLARI FAOLIYATIDA INSON RESURSLARIDAN FOYDALANISHNING METODOLOGIK ASOSLARI

A.A.Yusupov, katta o'qituvchi,
Qo'qon universiteti

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2023-yil

Jurnal soni: 7

Maqola raqami: 11

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v7i7.777>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

iqtisodiy prognoz, inson resurslari, kichik biznes, ishlab chiqarish, inson kapitali, korxonalar, bozor iqtisodiyoti, zamonaviy iqtisod

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada kichik biznes subyektlari faoliyatida inson resurslaridan foydalanishning metodologik asoslari xususida tahliliy fikr-mulohazalar bildirib o'tilgan. Shuningdek, kichik biznes subyektlari faoliyatida inson resurslaridan samarali foydalanish jarayonlari, ularning metodologik asoslari hamda kichik biznesni rivojlantirishga ta'siri haqida ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Bundan tashqari, mamlakatimiz iqtisodiyotida kichik biznes ulushi va unda inson resurslarining o'rniga oid tahliliy yondashuvlar asosida statistik tahlil natijalari yoritib o'tilgan.

KIRISH: Bugungi kunda kichik biznes subyektlari faoliyatida inson resurslaridan foydalanishning metodologik asoslari o'rganish soha oldiga ko'pgina vazifalarni qo'yish orqali iqtisodiy maydon va muhitning yaratilishiga imkon bermoqda. Birgina korxonaning resurs bazasini baholashning o'ziyoq eng muhim vazifa sifatida barqaror foyda, to'lov qobiliyati va raqobatbardoshligini ta'minlashda ifodalangan foydalanish natijasini o'rganish muhim vazifa hisoblanadi.

Shuningdek, asosiy vazifalar sifatida korxonalar tomonidan ma'lum turdagi resurslardan foydalanishni muntazam ravishda kuzatish va o'rganish, uning maqsadli faoliyatning muayyan yo'nalishlari samaradorligi darajasini baholash, faoliyatning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, kompaniya faoliyatining muayyan maqsadlarini belgilashning oqilonaligini, qolaversa, shartlar o'zgariganda ularni tuzatish imkoniyatini aniqlash, xavflarni va vaqt omilining ta'sirini hisobga olgan holda faoliyatning alohida yo'nalishlari samaradorligini oshirish imkoniyatlarini o'rganish, belgilangan maqsadlarga erishish uchun resurslarning ma'lum kombinatsiyalarini tanlashni asoslash, resurslar bazasini sarflash samaradorligi kontekstida foydalaniladigan vositalar va boshqaruv usullarini iqtisodiy tahlil qilish ko'nikmalarini o'zida birlashtiradi.

Globalashuv davrida har bir iqtisodiy maydon va hudud kichik biznes subyektlari faoliyatida inson resurslaridan foydalanishni baholashda ishchi kuchidan foydalanish jarayoni inson resurslari samaradorligini baholash quyidagi masalalarni o'rganishga qaratilgan. Bu masalalar toifasiga xodimlar soni, uning tarkibi va malaka darajasini tahlil qilish, kasbiy mahoratini oshirish imkoniyatlarini o'rganish, ish vaqtdan foydalanish samaradorligi to'g'risidagi ma'lumotlarni tekshirish, mehnat harakatining dinamikasi, shakllari va sabablarini o'rganish, shuningdek, belgilangan mehnat intizomining bajarilishini tahlil qilish, xodimlar sonining ishlab chiqarish ko'rsatkichlariga ta'sirini o'rganish, shuningdek, rentabellikni mehnat xarajatlari bilan hisoblash va taqqoslash kiradi.

Aytish mumkinki, mehnatdan foydalanishni o'rganishning asosiy vazifasi mehnat faoliyati unumdorligini oshirishga to'sqinlik qiluvchi, ish vaqtining yo'qolishiga va ish haqining pasayishiga olib keladigan barcha omillarni aniqlashdir. Bu borada inson resurslari samaradorligini baholash quyidagi muhim yo'nalishlarda amalga oshiriladi: tashkilotni zarur kadrlar bilan ta'minlash, ishchi kuchi harakatining dinamikasi va yo'nalishlarini belgilash, mehnat unumdorligi ko'rsatkichlarini oshirishda.

ADABIYOTLAR TAHLILI: Mamlakatimiz olimlari tomonidan chop etilgan iqtisodiy ilmiy manbalarda "ishbilarmonlik muhiti" tushunchasiga ta'riflar keltirilmagan, lekin unga yaqin fikrlar

bor. Masalan, B.Yu. Xodiyev, M.S.Qosimova, A.N. Samadov kabi iqtisodchilar "tadbirkorlik faoliyatini samarali olib borish uchun ma'lum bir ishchi muhiti bo'lishi kerak" deb qayd etadilar.

Ularning mulohazalariga ko'ra "...tadbirkorlik muhiti asosan quyidagi to'rtta omil: huquqiy, siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy omillarning o'zaro bog'liqligi natijasida amalga oshiriladi". Rossiyalik iqtisodchilardan E.Bikova, B.Jixarevich, N.Simionova, N. Yu. Nikitina, S. M. Korunov, A. A. Yashin, I. D. Oparin kabilarning kichik biznes va tadbirkorlik faoliyati muhitini rivojlantirishga doir ko'plab o'quv qo'llanmalari va ilmiy maqolalari chop etilgan.

Tahlil uchun kichik biznesni rivojlantirish axborot manbalari sifatida korxonaning xodimlar to'g'risidagi turli ma'lumotlarni o'z ichiga olgan statistik, operativ va boshqa hisobot hujjatlaridan foydalanish inson resurslari samaradorligini to'g'ri baholash va metodologik asoslarini ishlab chiqishda birlamchi omil sifatida xizmat qiladi.

Tashkilot xodimlari miqdoriy ko'rsatkichlar bo'yicha baholanadi, ular uchun ish haqi fondi, o'rtacha ish haqi va xodimlar soni hisoblab chiqiladi. Miqdor ko'rsatkichlari bilan bir qatorda xodimlarning kasbiy malakasi, ma'lumoti, jinsi va yoshi tarkibini tavsiflovchi sifat ko'rsatkichlari ham o'rganiladi.

Bu jarayonda xodimlar tarkibini o'rganish, shuningdek, ushbu turdagi resurslardan foydalanish samarasini tahlil qilish imkonini beradi. Xodimlar tarkibini tahlil qilish har bir alohida bo'limga va alohida mezon bo'yicha (masalan, ish tajribasi yoki malaka darajasi) amalga oshiriladi. Shuningdek, tahlil natijasida tanlangan ko'rsatkichlarni muayyan bo'limga doir mehnat unumdorligi darajasi bilan taqqoslaydi.

Kichik biznes subyektlari faoliyatida inson resurslari samaradorligini oshirishda mehnat unumdorligi eng avvalo, mehnat unumdorligi bo'yicha topshiriqlarni bajarish darajasi, mehnat unumdorligi ko'rsatkichlarini oshirish zaxiralari va ulardan foydalanish chora-tadbirlarini ishlab chiqish, ish ko'rsatkichlarining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar orqali o'rganiladi.

Zamonaviy iqtisodiy rivojlanish shartlarini hisobga olgan holda, xodimlardan foydalanish ko'rsatkichlarining o'zgarishini doimiy ravishda kuzatib borish muhim rol o'ynaydi, buning uchun ko'p komponentli baholash qo'llaniladi.

TADDIQOT METODOLOGIYASI: Bozor iqtisodiyoti sharoitida bugungi kunda firma va tarmoqlarning o'zaro bog'liqligi va o'zaro bog'liqligini, texnologik zanjirlar asosida ishlab chiqarishni birlashtirish va to'ldirish imkoniyatlarini hisobga olishda firma tomonidan samarali investitsiya siyosatini olib borish nafaqat sanab

o'tilgan investitsiya tamoyillariga rioya qilishni, balki ulardan tadbirkorlik faoliyatida har tomonlama foydalanishni ham nazarda tutadi. Firma tomonidan resurslardan foydalanish samaradorligining ko'rib chiqilayotgan ko'rsatkichlarini qurish muhim axborot bazasini talab qiladi. Korxonalarda buxgalteriya hisobi, tahliliy materiallar, balanslarda jamlangan moliyaviy hisobotlarning to'g'ri yuritilishini talab etadi. Bu orqali esa inson resurslarining tartibli boshqarilish hamda foydalanish jarayonini shakllantirishga xizmat qiladi.

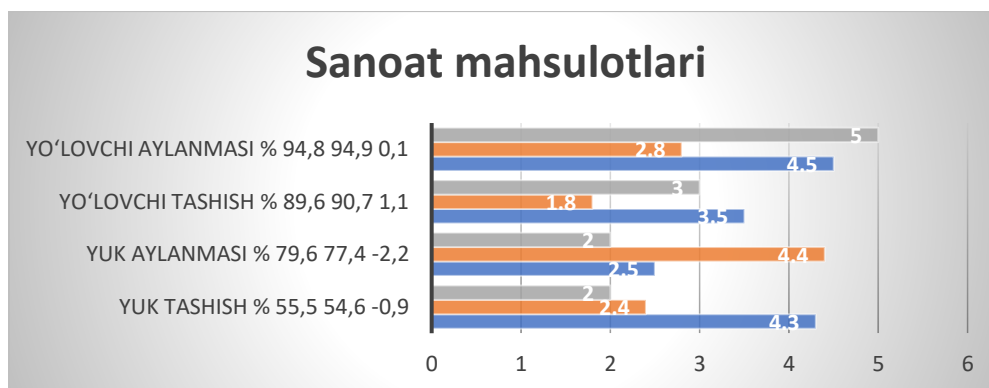
Bu orqali esa hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasida 2022-yilning 1-iyul holatiga kichik tadbirkorlik subyektlarining soni har 1000 aholiga 13,9 birlikni tashkil qilmoqda.

2022-yilning yanvar-avgust oylarida yangi tashkil etilgan kichik biznes subyektlarining 25 tasini kichik korxonalar, 3 825 tasini mikrofirmalar tashkil qilganligi ham soha salmog'ida kichik biznes turlarining o'zni qanchalik darajada katta ekanligini ko'rsatadi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining chakana savdo tovar aylanmasi hajmi statistik hisob-kitoblarga ko'ra, 11 304,2 mlrd.

so'mni tashkil etib, 2020-yilning mos davriga nisbatan 10,0 % ga oshganligini ko'rishimiz mumkin. Viloyat miqyosida ushbu sektorning jami chakana savdo tovar aylanmasidagi ulushi 79,2 % ni tashkil etgan⁹⁹.

Bozor munosabatlari sharoitida mulkchilik shakllarining rivojlanishi keng ko'lamda erkin tovar ishlab chiqaruvchilar, kichik biznes subyektlari va tadbirkorlar qatlami faoliyatini rivojlantirishni taqozo etadi. Shunday ekan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik iqtisodiyot tuzilmalarida eng oldingi o'rinlarni egallashi kerak.

Shuningdek, 2019-yilning yanvar-dekabrida kichik tadbirkorlik subyektlarining soni (har 1000 aholiga, birlikda) hududlar bo'yicha eng yuqori ko'rsatkich Toshkent shahrida 28,8 birlik, Navoiy viloyatida 18,1 birlik, Sirdaryo viloyatida 17,9 birlik, Jizzax viloyatida 15,6 birlik, Toshkent va Buxoro viloyatlarida 14,9 birlik, Farg'ona viloyati 12,2 birlikni tashkil etdi. Surxondaryo viloyatida 8,3 birlikga teng bo'lib, ushbu ko'rsatkich eng past bo'lib qolmoqda¹⁰⁰.

1-jadval. 2021-yil yanvar-dekabrida hududlar bo'yicha kichik tadbirkorlik (biznes)da sanoat mahsuloti ishlab chiqarish hajmi

2022-yilning IV choragida faoliyat yuritayotgan kichik korxonalar va mikrofirmalar tomonidan umumiy iqtisodiy vaziyatni baholash mamlakatimizda 2022-yilning yanvar-dekabrida kichik tadbirkorlikning asosiy ko'rsatkichlarini tahlil qiladigan bo'lsak, faoliyat yuritayotgan kichik korxonalar va mikrofirmalar soni 2020-yilda 262930 tani tashkil qilgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2022-yilga kelib 334767 tani tashkil qildi. Bunda 2020-yilga nisbatan 2022-yilda kichik tadbirkorlikning soni 71837 taga ko'payganini ko'rishimiz mumkin. Kichik tadbirkorlikning ulushlari tahlil qiladigan bo'lsak, kichik tadbirkorlikni mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 2020-yilda 60,4 foizni tashkil qilgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2022-yilda 65,5 foizni tashkil qilgan¹⁰¹.

Hududlar bo'yicha eng ko'p sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi Toshkent shahri 39586,7 mlrd. so'm, Toshkent 14892,8 mlrd. so'm, Samarqand 8527,0 mlrd. so'm, Farg'ona 8490,2 mlrd. so'm va Andijon 7058,3 mlrd. so'm viloyatlari hissasiga to'g'ri keladi. Surxondaryo viloyatida 2331,5 mlrd. so'm sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi eng past bo'lib qolmoqda¹⁰².

Joriy yilda o'tkazilgan so'rovnoma asosan faoliyat yuritayotgan kichik korxonalar va mikrofirmalar tomonidan bildirilgan umumiy iqtisodiy vaziyat mezonini (qulay, qoniqarli, qoniqarsiz) bo'yicha tahlili: Ushbu so'rovnomada 14187 ta kichik korxonalar va mikrofirmalar ishtirok etdi. Ularning 4854 (34,2 %)tasi iqtisodiy vaziyatni qulay deb baholadi. 8543 (60,2 %)ta subyektlar iqtisodiy vaziyatni qoniqarli deb baholadi.[6] Qolgan 790 (5,6 %)ta subyektlar iqtisodiy vaziyatni qoniqarsiz deb baholagan. Iqtisodiy vaziyatni qulay deb baholagan 4854 ta subyektlarning 1448 (29,8 %)tasi savdo yo'nalishi, 961 (19,8 %)tasi sanoat yo'nalishi, 555 (11,4 %)tasi qurilish sohasi hissasiga to'g'ri keladi. Hududlar kesimida kichik tadbirkorlikning

jami sanoat mahsulotidagi eng yuqori ulushi Namangan viloyati 73,9 %, Toshkent sh. 67,4 %, Jizzax viloyati 66,5 %, Samarqand viloyati 53,8 %, Surxondaryo viloyati 53,0 %, Sirdaryo viloyati 47,2 %, Farg'ona viloyati 43,6 %, Xorazm viloyati 36,3 %, Buxoro viloyati 32,1 %, Toshkent viloyatida 27,6 % tashkil etdi. Navoiy viloyatida 12,9 % kichik tadbirkorlikning ulushi eng past ekanligi aniqlangan¹⁰³.

TAHLILLAR NATIJALARI: Bizning fikrimizcha, iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida amalga oshiriladigan islohotlar davomiylikni ta'minlash maqsadida, shuningdek, rivojlangan mamlakatlar tajribasiga tayangan holda xususiy mulkchilik mexanizmlarini takomillashtirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, boshqaruv tizimini takomillashtirish maqsadida restrukturalizatsiya jarayonlarini kuchaytirish maqsadga muvofiqdir. Tadqiqotlarimiz natijasi shuni ko'rsatmoqdaki, raqobatbardoshlik va restrukturalizatsiya jarayonlari bilan kichik biznes subyektlari faoliyatida inson resurslaridan foydalanish jarayonlari bir-biri bilan uzviy bog'liq kategoriyalari ekanligini ko'rsatmoqda. Ya'ni, restrukturalizatsiya – tarmoq, korxonalar, firma, kichik biznes subyektlari faoliyatini samaradorligini oshirishni har tomonlama qayta qurish, takomillashtirish demakdir.[7]

Kichik biznes subyektlarida inson resurslaridan foydalanish metodologiyasi aniq maqsadlarga qaratilgan bo'lib, uni umumiy qilish holda uch guruhga bo'lish mumkin:

– tashkiliy restrukturalizatsiya, bunda tarmoq, korxonalar, firma kichik biznes subyektlari faoliyatidagi turli xil noxush holatlardan chiqish maqsadida boshqaruv tizimini takomillashtirish, ishlab chiqarish yo'nalishlarini o'zgartirish, turli mayda bozorga moslanuvchan sohalariga bo'lish va h.k.

⁹⁹ <https://samstat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangiliklar/6890-kichik-biznes-va-xususiy-tadbirkorlik-subyektlari-foizda>

¹⁰⁰ Qosimova D.S., Nazarova G.G., Salixova N.M., Ismailova N.S. Inson resurslarini boshqarish: Darslik. - T.: TDIU, 2018. -213 b.

¹⁰¹ www.managment.ru

¹⁰² www.statistika.uz

¹⁰³ www.statistika.uz

– moliyaviy restrukturalizatsiya, ya'ni moliyaviy resurslardan samarali foydalanish, yangi moliyaviy manbalarni aniqlash, bank kredit va investitsiyalarni jalb etishni kuchaytirish va h.k.;

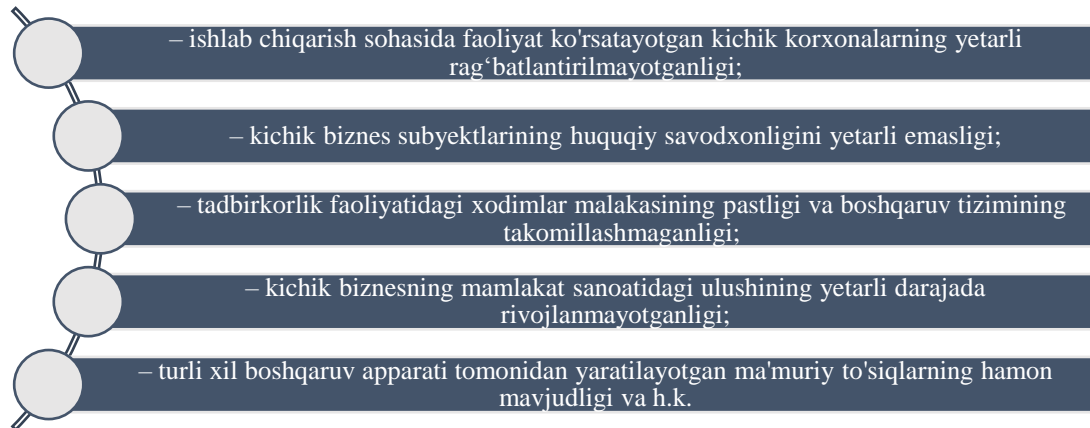
– funksional restrukturalizatsiya, restrukturalizatsiyaning ushbu turi juda ko'plab muammolarni o'z ichiga olib, ya'ni tarmoq, kichik biznes subyektlarda faoliyatida xomashyo ta'minoti, texnologik jarayonlar, mehnat unumdorligi, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va hokazolarni o'z ichiga oladi.

Kichik biznes va tadbirkorlikda raqobatbardoshlik va restrukturalizatsiya jarayonlarini kuchaytirishda turli modellar mavjud.

Masalan: sanoat rivojlangan mamlakatlarda raqobatbardoshlik asosan samaradorlik darajasi bo'yicha aniqlanadi. Unda asosan yuqori texnologiya milliy turmush darajasi ta'minlangan bo'ladi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda esa, buning aksi bo'lib, uning asosiy strategiyasi mamlakatdagi nisbatan past turmush darajasini ta'minlash, raqobatbardoshlikning ustuvor afzalliklaridan foydalanish hisobiga amalga oshiriladi. Jumladan, O'zbekistonda kichik biznes raqobatbardoshligini va restrukturalizatsiya jarayonlarini orqaga tortuvchi bir qancha subyektiv omillar ham mavjud, jumladan, ularga quyidagilarini misol qilib ko'rsatish mumkin (2-jadval):

2-jadval

2-jadval. Kichik biznes raqobatbardoshligini va restrukturalizatsiya jarayonlarini orqaga tortuvchi bir qancha subyektiv omillar

Tadbirkorlik subyektlari o'rtasida doimo raqobat kurashi mavjud bo'ladi, natijada tadbirkor bozorga sifatli, arzon mahsulot chiqarishga majbur bo'ladi. Bu esa xalqimizning farovon hayot kechirishi uchun juda katta ahamiyatga ega. Umuman olganda, kichik biznes subyektlarida restrukturalizatsiya jarayonlarini kuchaytirishdan maqsadi – bu biznes qiymatini oshirishdan iborat. Demak, shunday ekan yuqorida ta'kidlanganidek «raqobatbardoshlik» va «restrukturalizatsiya» tushunchalari bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir.[8]

Shunday qilib «raqobatbardoshlik» va «restrukturalizatsiya» jarayonlari respublikamiz iqtisodiyotining barcha jabhalarida bir-birini to'ldirgan holda olib borilishi lozim. Buning uchun O'zbekistonda, ayniqsa, kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish va faoliyat ko'rsatish uchun barcha zarur infratuzilma va imkoniyatlar yaratilgan.

XULOSALAR: Hozirgi iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida respublikamizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik bilan shug'ullanuvchi korxonalar alohida e'tibor qaratilib, bu jarayon yangi innovatsiyalar va tashabbuskorlikni talab etib, shular asosidagina (resurslarni tejab, sifatli tayyor mahsulot ishlab chiqarish yo'li bilan) iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash mumkin. Buning uchun kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi korxonalar fan va texnikada erishilgan eng so'nggi innovatsiyalarni ishlab chiqarishga joriy etishga alohida e'tibor qaratishlari lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullayev A.M. Some of the conceptual issues of state support of small business in Uzbekistan // Molodoy ucheniy. RF. Kazan, 2015. — №6.
2. Abdullayev Y., Yuldashev Sh. Maliy biznes i predprinimatelstvo. – Tashkent: iqtisod -moliya, 2018.
3. Абдуллаев А.М., Курпаяниди К.И. Социально-экономические аспекты функционирования субъектов малого предпринимательства в системе институциональных преобразований // Noviy universitet. -2019. -№2. - S.55-60.
4. Абдуллаев А.М., Курпаяниди К.И. Социально-экономические аспекты функционирования субъектов малого предпринимательства в системе институциональных преобразований. – 2021. – №. 12.
5. Абдурахманова Г. К. Роль малого бизнеса в рыночной экономике //Наука и практика.. - 2020. – №3 - S. 77.

Milliy iqtisodiyotda muhim o'rin egallab borayotgan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasini yanada rivojlantirish hamda bu orqali ichki bozorni raqobatbardosh, sifatli va eksportbop mahsulotlar bilan to'ldirish, yangi ish o'rinlari yaratish hamda buning asosida aholi daromadlarini ko'paytirish va barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash borasida ahamiyatga molik ishlar amalga oshirilmoqda. Shu bilan bir qatorda, bu soha davlat byudjetiga soliq to'lov tushumlari hajmining ko'payishi va iqtisodiy rivojlanishning asosiy ko'rsatkichi hisoblangan yalpi ichki mahsulot salmog'ining oshishiga asosiy turtki bo'lmoqda. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyati jamiyatimizdagi ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy barqarorlikning tayanchiga hamda asosiy kuchiga aylanib bormoqda.

Mamlakatimizning iqtisodiy islohotlarini bosqichlarida iqtisodiyotimizning tarkibiy tuzilmasida tub o'zgarishlarga asos solishdan iborat g'oyat muhim masala bu tadbirkorlik va xususiy biznesni tashkil etish va rivojlantirishdir. Bu maqsadni amalga oshirish uchun qator iqtisodiy islohotlar o'tkazildi, uning rolini oshirish uchun yirik institutsional asoslar yaratildi. Tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish va uni kafolatlovchi huquqiy-me'yoriy hujjatlar, tadbirkorlarga ko'maklashuvchi nodavlat tashkilotlar, korxonalar shular jumlasiga kiradi. Bir so'z bilan aytganda, O'zbekistonda xususiy tadbirkorlik va kichik biznes korxonalari majmuyini tashkil etish muvaffaqiyatli bormoqda.

6. Автономов В. Практики глазами теоретиков (феномен предпринимательства в экономической теории) //Предпринимательство в России.– 1997. – №. 4. 15-11.
7. Алексеева Н. В., Богатова Т. А., Шигилчева С. А. Государственная политика поддержки развития малого и среднего предпринимательства в регионе <https://samstat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangiliklar/6890-kichik-biznes-va-xususiy-tadbirkorlik-subyektlari-foizda>
8. Qosimova D.S., Nazarova G.G'., Salixova N.M., Ismailova N.S.Inson resurslarini boshqarish: Darslik. - T.: TDIU, 2018.-213 b.
9. www.managment.ru
10. www.statistika.uz

KREDIT MEXANIZMNING ELEMENTLARI O'RTASIDAGI ALOQADORLIKNI TA'MINLASH YO'LLARI

Gadoyev Suhrob Jumakulovich

Termiz davlat universiteti
Moliya kafedrasini mudiri
suhrob.gadoev.81@mail.ru
ORCID: 0000-0003-4822-8904

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2023-yil
Tasdiqlandi: 26-iyun 2023-yil
Jurnal soni: 7
Maqola raqami: 12
DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v7i7.778>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

kredit, kredit mexanizmi, kredit shartnomasi, kreditlash shakllari, kreditlarning ta'minoti, kredit riski.

ANNOTATSIYA

Kredit mexanizmining samaradorligi bevosita uning elementlari o'rtasidagi aloqadorlikning uyg'unligini ta'minlanganligi bilan belgilanadi. Xususan, kredit mexanizmidagi elementlardan birontasini samarasiz ishlashi butun mexanizmining samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Jumladan, kredit shartnomasini tuzishda kamchiliklarga yo'l qo'yilishi kredit riski darajasining oshishiga olib keladi.

Maqolada kredit mexanizmining elementlari o'rtasidagi aloqadorlikni ta'minlashga qaratilgan ilmiy takliflar ishlab chiqilgan.

Kirish: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi PF-5992-sonli "2020-2025-yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to'g'risida"gi farmonida moliya bozorida teng raqobat sharoitlarini yaratish, faqatgina bozor talablari asosida kreditlash, banklarning davlat resurslariga bo'lgan qaramligini kamaytirish, kredit portfeli va tavakkalchiliklarni boshqarish sifatini yaxshilash, kreditlash hajmlarining mo'tadil o'sishiga amal qilish, moliyaviy tavakkalchiliklarni baholash uchun texnologik yechimlarni tatbiq etish mamlakat bank tizimini isloh qilishning ustuvor yo'nalishlari sifatida e'tirof etilgan. Bu esa, kredit mexanizmini takomillashtirish zaruriyatini yuzaga keltiradi. O'z navbatida, kredit mexanizmini takomillashtirishning zaruriy sharti bo'lib, uning elementlari o'rtasidagi aloqadorlikni ta'minlash hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili: Ko'pchilik iqtisodchi olimlar tomonidan kredit mexanizmining elementlari sifatida quyidagilar e'tirof etilgan:

- kredit shartnomasi;
- kreditni berish va qaytarish tartibi;
- kreditning turlari;
- kreditlash shakllari;
- kreditlarning ta'minoti;
- kreditlarning foiz stavkalari;
- kredit oluvchining kredit to'loviga layoqatligini baholash tartibi¹⁰⁴.

Kredit shartnomasini tuzishga nisbatan bir qator talablar mavjud bo'lib, ular iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlarida o'z ifodasini topgan. Masalan, O.Lavrushining xulosasiga ko'ra, kredit shartnomasining shartlari tijorat bankini kredit riskidan himoya qilish va kredit olgan subyektning kreditdan foydalanish samaradorligini ta'minlash imkonini berishi kerak¹⁰⁵.

Y.A. Shkarupaning xulosasiga ko'ra, kredit mexanizmi – bu o'zaro bog'liq elementlarning harakatlari majmuyi bo'lib, ssuda kapitali harakatining namoyon bo'lish shaklidir¹⁰⁶.

A.Y. Rodnina kredit mexanizmini tarkibiy-funksional yondashuv va kreditning doiraviy aylanishi talqini nuqtayi nazaridan qaraydi va unga quyidagicha ta'rif beradi: kredit mexanizmi – bu kredit munosabatlari ishtirokchilarining o'zaro kelishilgan manfaatlarini ta'minlash, o'zida ham ssuda kapitalining harakati maqsadlarini, ham kreditning rag'batlari va transformatsiyasini aks ettiruvchi o'zaro aloqalar va munosabatlar tizimi shaklida namoyon bo'ladi¹⁰⁷.

V.Usoskinning xulosasiga ko'ra, taraqqiy etgan mamlakatlarning bank amaliyotida tijorat banklarining kreditlari uchun ta'minotning keng tarqalgan turlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- yer;
- qimmatli qog'ozlar;
- debitor qarzdorlik;
- tovarlar bilan bog'liq bo'lgan hujjatlar asosida taqdim qilingan tovarlar;
- sug'urta polislarini.

I.Alimardonov tomonidan amalga oshirilgan ilmiy tadqiqot natijalari ko'rsatdiki:

*respublika banklari talab qilayotgan yuqori likvidli garov obyektlari kichik biznes subyektlarining ko'pchiligida mavjud emas; kichik biznes subyektlariga respublikamiz tijorat banklari tomonidan xorijiy banklarning kredit liniyalari hisobidan berilayotgan kreditlarning foiz stavkalarini yuqori;

*kichik biznes subyektlarini banklar va nobank kredit tashkilotlari tomonidan kreditlashning uslubiy asoslari takomillashtirmagan. Xususan, banklar tomonidan kreditlashning uslubiy asoslari qaysi prinsiplarga tayanishi, ularning nobank kredit tashkilotlari tomonidan kichik biznes subyektlarini kreditlash prinsiplarini farq qiluvchi jihatlari amaldagi qonunchilik hujjatlarida o'z ifodasini topmagan¹⁰⁸.

Tadqiqot metodologiyasi. Kredit mexanizmining elementlari o'rtasidagi aloqadorlikni ta'minlash yo'llarini tadqiq qilish jarayonida xorij va o'zbekistonlik iqtisodchi-olimlarning ilmiy tadqiqot ishlarini tahlil qilish, muallif tajribalari bilan qiyosiy tahlil o'tkazish orqali tegishli yo'nalishlarda xulosa qilindi va takliflar berildi.

Tahlil va natijalar: O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining kreditlash amaliyotida kreditlashning eng keng qo'llaniladigan shakli bo'lib, alohida ssuda schotidan bir marotabali kreditlash shakli hisoblanadi. Ammo, ushbu kreditlash shakli quyidagi jiddiy kamchiliklarga ega:

- *kreditni bo'lib to'lashga ruxsat etilmaydi;
- *kreditdan foydalanilishi ustidan nazorat qilib bo'lmaydi;
- *kreditdan foydalanish samaradorligi past.

Angliya bank amaliyotida overdraft shaklida kreditlash jarayonida yuzaga keladigan kredit riski darajasining oshib ketishining oldini olish uchun kredit olgan mijozga har oyning so'nggi ish kunida joriy hisob raqamning kreditli qoldiqqa ega bo'lishini ta'minlash talabi qo'yiladi.

¹⁰⁴ Банковское дело. Учебник. Под ред. проф. О.И. Лаврушина. – М.: КНОРУС, 2016. – 800 с.; Бровка Н.Е. Организация отдельных видов кредита. Банковское дело. – М.: КНОРУС, 2016. – 800 с.; Панова Г.С. Кредитная политика коммерческого банка. – М.: ИКЦ «ДИС», 1997. – 464 с.; Синки Дж. Финансовый менеджмент в коммерческом банке и в индустрии финансовых услуг. Пер. с англ. – М.: Альпина Паблицер, 2017. – 1018 с.

¹⁰⁵ О.И. Лаврушин. Банковские риски. Учебник – Москва: КНОРУС, 2019. – 292 с.

¹⁰⁶ Шкарупа Е.А. Роль кредитного механизма функционирования финансово-кредитной инфраструктуры в расширении предпринимательского потенциала населения (на примере сельскохозяйственных товаропроизводителей) // Современные проблемы

науки и образования. 2014. № 5. URL: <http://science-education.ru/119-15255> (дата обращения: 20.03.2017).

¹⁰⁷ Роднина А.Ю. К вопросу о взаимосвязи кредита как кругооборотного процесса со структурно-функциональным пол-ходом к определению кредитного механизма // Многоуровневое общественное воспроизводство: вопросы теории и практики. 2013. № 5. С. 237–247.

¹⁰⁸ Alimardonov I.M. Kichik biznes subyektlarini kreditlashning uslubiy va amaliy asoslarini takomillashtirish. I.f.d. diss. avtoref. – Toshkent, 2018 – B 61.

Plastik kartalar egalarini banklar tomonidan overdraft shaklida kreditlash jarayonida yuzaga keladigan kredit risklari bilan bir vaqtning o'zida operatsion riskka ham e'tibor qaratish talab etiladi. Buning sababi shundaki, operatsion risk darajasining oshish ehtimoli overdraft kreditlash shaklida nisbatan yuqoridir. Chunki, overdraft ta'minlanmagan kredit bo'lib, mijozni kreditlash limitini katta miqdorda oshirish imkoniyati mavjud.

Taraqqiy etgan mamlakatlar tajribasi ko'rsatadiki, kredit riskini boshqarish amaliyoti takomillashgan sharoitda, overdraft krediti tijorat banklari uchun yuqori daromad keltiruvchi aktiv bo'lib hisoblanadi. Lekin, boshqa tomondan, overdraft krediti real ta'minotga ega

bo'lmagan yuqori riskli aktiv hisoblanadi. Bu esa, kredit riskini boshqarishning dolzarbligini oshiradi.

Kredit oluvchilarning kredit to'loviga layoqatligini baholash tartibi tijorat banklari va kredit oluvchilar o'rtasidagi kredit munosabatlarining asosiy masalalaridan biri hisoblanadi.

AQSH tijorat banklari mijozlari bo'lgan yuridik shaxslarning kredit to'loviga layoqatligini baholashda 4 guruhga mansub bo'lgan ko'rsatkichlardan foydalanadi¹⁰⁹:

- likvidlilik ko'rsatkichlari;
- kapitalning aylanishi;
- jalb qilingan mablag'lar;
- foyda ko'rsatkichlari.

1-jadval

Nyu-York (AQSH) tijorat bankining mijozning kredit to'loviga layoqatligini baholashda qo'llaydigan moliyaviy koeffitsiyentlari va ularning me'yoriy darajalari¹¹⁰

Kredit to'loviga layoqatlilik ko'rsatkichlari	Meyoriy daraja
Joriy likvidlilik koeffitsiyenti	2 : 1
Tezkor likvidlilik koeffitsiyenti	1 : 1
Moliyaviy leverij koeffitsiyenti	1 : 1
Moliyaviy marja koeffitsiyenti	1 gacha

1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, Nyu-York banki mijozlarning kredit to'loviga layoqatligini baholashda 4 ta moliyaviy koeffitsiyentdan foydalanadi. Respublikamiz banklari amaliyotida mazkur koeffitsiyentlarning faqat bittasi, ya'ni joriy likvidlilik koeffitsiyenti qo'llaniladi.

Taraqqiy etgan mamlakatlarning bank amaliyotida yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan mijozlarning kredit to'loviga layoqatligini baholashda moliyaviy koeffitsiyentlar usulidan tashqari, mijozning umumiy pul oqimini baholash usulidan ham foydalaniladi.

Kompaniyaning umumiy pul oqimi pul mablag'lari kirimi summasi bilan pul mablag'lari chiqimi summasi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi.

Korxonalarda pul mablag'larining kirimi quyidagi elementlardan tashkil topadi:

- tahlil qilinayotgan davr mobaynida olingan foyda;
 - asosiy vositalarga hisoblangan amortizatsiya ajratmalari;
 - debitor qarzdorlik va tovar-moddiy zaxiralarga joylangan mablag'larning bo'shab qolishi;
 - kreditor qarzdorlik miqdorining ko'payishi;
 - tijorat banklaridan kreditlar olish;
- (2-jadval).

- aksiyadorlik kapitali va boshqa passivlar summasining oshishi;
- moliyaviy grantlar jalb qilish.

Korxonalarda pul mablag'larining chiqimi, odatda, quyidagi elementlardan tashkil topadi:

- debitor qarzdorlik va tovar-moddiy zaxiralarga qo'shimcha mablag'lar joylashtirish;
- soliqlar, foizlar, dividendlar, bo'naklar to'lash;
- penya va jarimalar to'lash;
- banklardan olingan kreditlarni to'lash;
- tijorat kreditlari bo'yicha asosiy qarz summasi va foizlarni to'lash;

- kreditor qarzdorlik miqdorining kamayishi;
- aksiyadorlik kapitali summasining kamayishi.

Ta'kidlash joizki, korxonaning umumiy pul oqimini tahlil qilish asosida uning kredit to'loviga layoqatligini baholash amaliyotining ikki shakli mavjud.

Birinchi shaklda korxonaning umumiy pul oqimini barcha qarz majburiyatlariga summasiga bo'lish orqali uning kredit to'loviga layoqatligi aniqlanadi

2-jadval

Korxonada umumiy pul oqimining uning jami majburiyatlariga nisbatan darajasiga ko'ra kredit to'loviga layoqatlilik mezonlari va sinflari¹¹¹

Umumiy pul oqimining jami qarz majburiyatlariga nisbatan darajasi	Kredit to'loviga layoqatlilik bo'yicha sinflar
0,75	I
0,50	II
0,30	III
0,25	IV
0,20	V
0,15	VI

2-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, korxonada umumiy pul oqimining jami qarz majburiyatlariga nisbatan darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, uning kredit to'loviga layoqatlilik darajasi shuncha yuqori bo'ladi. Bu esa, birinchidan, pul mablag'larining likvidlilik darajasi eng yuqori bo'lgan aktiv ekanligi bilan, ikkinchidan, tijorat banklari kreditlarini korxonaning joriy hisob raqamidagi pul mablag'lari hisobidan to'lanishi bilan izohlanadi.

V.Usoskinning tijorat banklarining kreditlari ta'minoti xususidagi xulosasi taraqiy etgan mamlakatlar tijorat banklarining kreditlash amaliyotini tahlil qilish natijalariga asoslangan. Ta'kidlash joizki, mazkur xulosaning O'zbekiston bank amaliyoti uchun quyidagi o'ziga xos xususiyatlari mavjud:

– respublikamizda yer maydonlari davlatning mulki hisoblanadi, yuridik shaxslar joylashgan yer maydonlari tijorat banklari uchun garov obyekti bo'la olmaydi;

– O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida to'lovsizlik muammosi mavjud bo'lganligi sababli (2022-yilning 1-yanvar holatiga

ko'ra, respublika iqtisodiyotining pul mablag'lari bilan ta'minlanganlik darajasi atigi 19,1 foizni tashkil etdi) debitor qarzdorlikning aylanish tezligi sezilarli darajada past;

– tijorat banklari va sug'urta kompaniyalari o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar rivojlanmaganligi sababli sug'urta polislarining tijorat banklari kreditlarining ta'minoti hajmidagi salmog'i juda kichik.

Tijorat banklari kreditlarini mijoz tomonidan o'z vaqtida va to'liq qaytarilishini ta'minlashda kredit olgan mijozga qo'yiladigan cheklov talablari muhim rol o'ynaydi. Xalqaro bank amaliyotida bunday cheklovlar majmuyiga quyidagilar kiradi:

- aylanma kapitalni ma'lum darajada saqlab turish majburiyatini o'rnatish;
- aksiyadorlik kapitalining barqaror darajasini ta'minlab turish;
- balans koeffitsiyentlarining belgilangan miqdoriga rioya qilinishini ta'minlash (likvidlilik koeffitsiyenti va boshqalar);

¹⁰⁹ Синки мл. Д. Ф. Управление финансами в коммерческом банке: пер. с англ. – М.: Саталлахи. 1997. – С.182.

¹¹⁰ Банковское дело. Учебник. Под ред. Проф. О.И. Лаврушина. – М.: КНОРУС, 2016. – С. 367.

¹¹¹ Банковское дело. Под ред. проф. О.И. Лаврушина. Учебник. – М.: КНОРУС, 2008. – С. 387.

– umumqabul qilingan barcha buxgalteriya hisobi qoidalariga rioya qilingan holda tayyorlangan moliyaviy hisobotlarni doimiy tarzda taqdim qilish;

– moliyaviy holatini har qanday yomonlashganligi va har qanday noqulay o'zgarishlar to'g'risida bankni xabardor qilish;

– baxtsiz hodisalaridan zarur sug'urtalashni ta'minlash;

– soliqlar va boshqa majburiyatlarni doimiy tarzda to'lash, ularni o'z vaqtida to'lanmasligi mulkka ta'qiq qo'yilishiga olib kelishi mumkin;

– bino va inshootlarni zarur darajada ta'mirlashni ta'minlash;

– bank xodimlariga kompaniyaning buxgalteriya kitoblarini tekshirish imkonini berish kerak, ushbu tekshirish hisobotlarda keltirilgan ma'lumotlarning to'g'riligini aniqlash imkonini beradi;

– kompaniyaga nisbatan qo'llanilishi ko'zda tutilayotgan choralar yoki sud orqali bo'ladigan ta'qiblar to'g'risida bankka xabar berish¹¹².

Tijorat banklari kreditlarini o'z vaqtida va to'liq qaytarilishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillardan biri bo'lib, to'lovlar ketma-ketligi hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida, hozirgi davrda to'lovlarning maqsadli ketma-ketligi qo'llanilmoqda. Ushbu ketma-ketlikda korxonaning davlat byudjet oldidagi qarzdorligini to'lashga ustuvorlik beriladi. Shu sababli, davlat byudjet oldida soliqlar bo'yicha muddati o'tgan qarzdorligi bo'lgan korxonalar kreditlar bo'yicha to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshira olmaydi. Bu esa, kredit olmoqchi bo'lgan va kredit olgan mijozlarning davlat byudjet oldidagi qarzdorligini va ushbu qarzdorlikni o'z vaqtida to'lay olish imkoniyatlarini baholash zaruriyatini yuzaga keltiradi¹¹³.

O'zbekiston Respublikasi bank amaliyotida imtiyozli kreditlar bo'yicha kredit riski tijorat banklarining zimmasiga yuklangan. Bu esa, imtiyozli kreditlar bo'yicha to'lov yukini va qoplash manbalarini to'g'ri va aniq hisoblash zaruriyatini yuzaga keltiradi.

Taraqqiy etgan mamlakatlarda imtiyozlar kreditlar tijorat banklari tomonidan beriladi, ammo, kredit riski tijorat banklarining zimmasiga yuklanmaydi. Balki, qaytmagan imtiyozli kredit summasi vakolatli davlat organining xarajatiga olib boriladi. Masalan, AQSHda kichik biznes subyektlarga berilgan va qaytmagan imtiyozli kreditlar summasi maxsus vakolatli davlat organi – Kichik biznes ma'muriyatining xarajatiga olib boriladi.

Xulosa va tavsiyalar: Tadqiqot jarayonida quyidagi xulosalarni shakllantirdik:

Nyu-York banki mijozlarning kredit to'loviga layoqatligini baholashda 4 ta moliyaviy koeffitsiyentdan foydalanadi. Respublikamiz banklari amaliyotida mazkur koeffitsiyentlarning faqat bittasi, ya'ni joriy likvidlilik koeffitsiyenti qo'llaniladi.

Taraqqiy etgan mamlakatlarning bank amaliyotida yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan mijozlarning kredit to'loviga layoqatligini baholashda moliyaviy koeffitsiyentlar usulidan tashqari, mijozning umumiy pul oqimini baholash usulidan ham foydalaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi PF-5992-sonli "2020-2025-yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to'g'risida"gi farmoni//Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 13.05.2020 y., 06/20/5992/0581-son; Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 18.10.2021 y., 06/21/6325/0972-son; 30.12.2021 y., 06/21/42/1224-son, 18.03.2022 y., 06/22/89/0227-son; 10.06.2022 y., 06/22/152/0507-son; 27.04.2023 y., 06/23/62/0232-son; 07.07.2023 y., 06/23/108/0460-son.

2. Банковское дело. Учебник. Под ред. проф. О.И. Лаврушина. – М.: КНОРУС, 2016. – 800 с.; Бровкина Н.Е. Организация отдельных видов кредита. Банковское дело. – М.: КНОРУС, 2016. – 800 с.; Панова Г.С. Кредитная политика коммерческого банка. – М.: ИКЦ «ДИС», 1997. – 464 с.; Синки Дж. Финансовый менеджмент в коммерческом банке и в индустрии финансовых услуг. Пер. с англ. – М.Альпина Паблишер, 2017. – 1018 с.

3. О.И. Лаврушин. Банковские риски. Учебник – Москва: КНОРУС, 2019. – 292 с.

4. Шкарупа Е.А. Роль кредитного механизма функционирования финансово-кредитной инфраструктуры в расширении предпринимательского потенциала населения (на примере сельскохозяйственных товаропроизводителей)//Современные

Корxonaning umumiy pul oqimini tahlil qilish asosida uning kredit to'loviga layoqatligini baholash amaliyoti korxonaning umumiy pul oqimini barcha qarz majburiyatlarini summamiga bo'lish orqali uning kredit to'loviga layoqatligi aniqlanadi.

Korxona umumiy pul oqimining jami qarz majburiyatlariga nisbatan darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, uning kredit to'loviga layoqatligi darajasi shuncha yuqori bo'lishi birinchidan, pul mablag'larining likvidlilik darajasi eng yuqori bo'lgan aktiv ekanligi bilan, ikkinchidan, tijorat banklari kreditlarini korxonaning joriy hisob raqamidagi pul mablag'lari hisobidan to'lanishi bilan izohlanadi.

Fikrimizcha, kredit mexanizmining elementlari o'rtasidagi aloqadorlikni ta'minlash uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirish lozim:

1. Mijozlarning kredit to'loviga layoqatligini baholash tartibini takomillashtirish orqali kredit riskini boshqarishni takomillashtirish maqsadida, birinchidan, yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan bo'lgan mijozlarning kredit to'loviga layoqatligini baholashda "5S" qoidasidan foydalanish lozim; ikkinchidan, ishlab chiqarish sikli qisqa bo'lgan va barqaror pul oqimiga ega bo'lgan mijozlarni alohida guruhga ajratgan holda, ularning kredit to'loviga layoqatligini umumiy pul oqimining majburiyatlarga nisbatan darajasidan kelib chiqqan holda baholash kerak; uchinchidan, mijozlarning kredit to'loviga layoqatligini aniqlashda ularning faoliyatiga moliyaviy risklarning ta'sirini hisobga olish lozim.

Taraqqiy etgan mamlakatlarning bank amaliyotida mijozlarning kredit to'loviga layoqatligini baholashda "5S" qoidasidan keng foydalanilmoqda. Mazkur qoida mijozning kredit to'loviga layoqatligini tavsiflovchi asosiy jihatlarni aniq baholash imkonini beradi.

"5S" qoidasi quyidagi elementlardan iborat:

- character (mijozning xarakteri)
- capacity (moliyaviy imkoniyatlar)
- capital (kapital, mulki)
- collateral (ta'minot)
- conditions (umumiy iqtisodiy sharoit)

2. Kreditlash shakllaridan to'laqonli (kompleks) foydalanishni ta'minlash uchun, birinchidan, ishlab chiqarish sikli qisqa bo'lgan va barqaror pul oqimiga ega bo'lgan mijozlarni alohida guruhga ajratgan holda, ularga beriladigan overdraft kreditlari hajmini oshirish zarur; ikkinchidan, to'lovga qobillik darajasi yuqori bo'lgan va loyiha tashabbuskori maqomiga ega bo'lgan mijozlarga kontokorrent kreditlarini berishni yo'lga qo'yish kerak; uchinchidan, barqaror pul oqimiga ega bo'lmagan, ammo yuqori likvidlik garov obyektiga ega bo'lgan mijozlarga alohida ssuda hisob varag'idan bir marotabali kreditlar berish lozim; to'rtinchidan, to'lovga qobillik reytingi yuqori bo'lgan hamkorlarga ega bo'lgan mijozlar – mol yetkazib beruvchilarga faktoring va forfeyting kreditlari berishni yo'lga qo'yish zarur; beshinchidan, muddatli likvidlilik koeffitsiyenti yuqori bo'lgan mijozlarga lizing kreditlari berish ko'lamini kengaytirish kerak.

проблемы науки и образования. 2014. № 5. URL: <http://science-education.ru/119-15255> (дата обращения: 20.03.2017).

5. Роднина А.Ю. К вопросу о взаимосвязи кредита как кругооборотного процесса со структурно-функциональным под-ходом к определению кредитного механизма // Многоуровневое общественное воспроизводство: вопросы теории и практики. 2013. № 5. С. 237–247.

6. Усоскин В.М. Современный коммерческий банк: Управление и операции. – М.: ЛЕНАНД, 2019. – С. 213.

7. Alimardonov I.M. Kichik biznes subyektlarini kreditlashning uslubiy va amaliy asoslarini takomillashtirish. I.f.d. diss. avtoref. – Toshkent, 2018 – 61 b.

8. Синки мл. Д. Ф. Управление финансами в коммерческом банке: пер. с англ. – М: Саталлахи. 1997. – С.182.

9. Банковское дело. Учебник. Под ред. Проф. О.И. Лаврушина. – М.: КНОРУС, 2016. – С. 367.

10. Банковское дело. Под ред. проф. О.И. Лаврушина. Учебник. – М.: КНОРУС, 2008. – С. 387.

11. Усоскин В.М. Современный коммерческий банк: Управление и операции. – М.: ЛЕНАНД, 2019. – С. 262.

12. Gadoyev S.J. Tijorat banklarida likvidlilik riskini boshqarishning dolzarb masalalari. // Moliya. – Toshkent, 2019. – № 4. 43 – 50 b.

¹¹² Усоскин В.М. Современный коммерческий банк: Управление и операции. – М.: ЛЕНАНД, 2019. – С. 262.

¹¹³ Gadoyev S.J. Tijorat banklarida likvidlilik riskini boshqarishning dolzarb masalalari. // Moliya. – Toshkent, 2019. – № 4. 43 – 50 b.

IQTISODIY XAVFSIZLIKKA TAHDIDLAR TAHLILI

Bayboboyeva Furuza Nabijonovna,

Namangan muhandislik-qurilish instituti,

Shaharsozlik va kommunal infratuzilmani boshqarish kafedrasini mudiri, dotsent

fuzanabijonovna@mail.ru, +99890555530

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2023-yil

Jurnal soni: 7

Maqola raqami: 13

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v7i7.779>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

kichik korxonalar, iqtisodiy xavfsizlik, tahdidlar, salbiy omillar, zarar, ichki tahdid, tashqi tahdid

ANNOTATSIYA

Maqolada kichik korxonalar iqtisodiy xavfsizligiga salbiy omillar va tahdidlar tahlili amalga oshirilgan. Mumkin bo'lgan zararining oldini olish, rejalashtirish va boshqarishning ayrim jihatlari optimallashtirish bo'yicha chora-tadbirlar majmuini rejalashtirish bo'yicha tegishli xulosa va takliflar berilgan

Kirish: Dunyoning yetakchi ilmiy markazlari va tadqiqot muassasalari, mutaxassis va olimlari tomonidan tadbirkorlik subyektlarida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash borasida ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Tadbirkorlik subyektlarini barqaror rivojlanishiga to'siq bo'layotgan ko'plab omillar qatorida iqtisodiy xavfsizlikka tahdid solayotgan tizimlar: mamlakat iqtisodiyotining tarkibiy deformatsiyasini kuchayishi, korxonalar investitsiya va innovatsion faolligining pasayishi, mamlakatning ilmiy-texnik salohiyati, jamiyatda mulkiy tabaqalanishni kuchayishi, tadbirkorlik subyektlari uchun e'lon qilingan moratoriyning buzilishi, moliyaviy barqarorlikni ta'minlashga e'tibor berilmaslik kabi ilmiy yo'nalishlar shular jumlasidandir.

O'zbekistonda kichik korxonalar faoliyati iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash sohani barqaror rivojlantirishning muhim bo'g'inini tashkil etadi. Bu borada "Mamlakatda biznes muhitini yanada yaxshilash va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlariga" alohida e'tibor qaratilmoqda. Kichik korxonalar subyektlarini barqarorligini ta'minlash va soha iqtisodiyotini tahdidlardan himoya qilishni ta'minlashda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida belgilangan "Iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, xususiy mulk huquqini himoya qilish va uning ustuvor mavqeyini yanada kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojini rag'batlantirishga qaratilgan institutsional va tarkibiy islohotlarni davom ettirish" vazifalarini bajarishda yetakchi rol o'ynaydi.

Shunga ko'ra, kichik korxonalar faoliyati iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashni takomillashtirishning ilmiy-amaliy asoslarini tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasining "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi Qonun, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 20-noyabrda "Mamlakatda biznes muhitini yanada yaxshilash va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-4525-son qarori, 2017-yil 1-fevraldagi "Tadbirkorlik subyektlariga davlat xizmatlarini ko'rsatish mexanizmlarini takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-2750-son, 2017-yil 31-yanvardagi "Kichik va xususiy tadbirkorlikni mikroreditlash tizimini yanada kengaytirish va soddalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2746-son qarorlari hamda mazkur sohaga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda mazkur tadqiqot natijalari muayyan darajada xizmat qiladi.

Jamiyat taraqqiyotining tabiiy evolyutsion jarayoni bo'lgan iqtisodiyotning globallashuvi milliy miqyosda raqobatbardoshlik va iqtisodiy xavfsizlik muammolarini keskinlashtiradi. Milliy xavfsizlik iqtisodiy xavfsizlik tizimining samaradorligiga bog'liq bo'lib, davlatning ijtimoiy-iqtisodiy tizimini tashkil etuvchi barcha quyi tizimlar xavfsizligini ta'minlash orqali erishiladi. Iqtisodiy xavfsizlik eng muhimlaridan biridir. Milliy iqtisodiyotning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning asosi uning yuridik shaxslarining tashqi va ichki

omillar ta'sirida yuzaga keladigan zamonaviy chaqiruv va tahdidlarga bardosh bera olishidir. Ushbu jarayonlarning muvaffaqiyati quyidagi yo'nalishlarni amalga oshirishga bog'liq:

1) tarkibiy va texnologik modernizatsiya, investitsiya va innovatsion faoliyatga asoslangan va yangi sifat va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlovchi yangi rivojlanish modeliga o'tish;

2) ilmiy-texnikaviy salohiyatni saqlash, rivojlantirish va undan samarali foydalanish;

3) raqobatbardoshlikni oshirishga qaratilgan sanoat siyosatini amalga oshirish orqali iqtisodiyotning asosiy tarmog'i bo'lgan sanoat majmuasini boshqarish jarayonlarini takomillashtirish.

Shunday qilib, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash alohida korxonalar va umuman davlat faoliyatida strategik yo'nalish sifatida tavsiflanishi mumkin. Barcha korxonalar, ayniqsa, o'z xavfsizlik xizmatiga ega bo'lmagan korxonalar uchun iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash masalalari eng dolzarbdir. Tarkibida bunday ixtisoslashtirilgan bo'linmalarga ega bo'lmagan korxonalarda iqtisodiy xavfsizlikning ma'lum turlarini, masalan, axborot, kadrlar, ishlab chiqarish, ekologik va hokazolarni ta'minlaydigan bo'limlar yoki xodimlar bo'lishi kerak.

Turli funksiyalar va faoliyat sohalariga qaramasdan, ularning barchasi pirovardida korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlaydi, chunki har bir xavfsizlik xizmatining maqsadi belgilangan iqtisodiy maqsadlarga erishish uchun zarur shart-sharoitlarni har tomonlama ta'minlashdir. Yakka tartibdagi korxonalar darajasida iqtisodiy xavfsizlik deganda uning hayotiy iqtisodiy manfaatlarini huquqiy, tashkiliy va texnik choralarini qo'llash orqali tahdidlarning ichki va tashqi manbalaridan himoya qilish holati tushuniladi.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligini aniqlashning eng keng tarqalgan usuli bu resurs yondashuvidir. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash uchun korxonalar quyidagi resurslarning kombinatsiyasidan foydalanadi (Avdiyskiy, Bezdenejix, 2014):

1) kapital resursi. Kompaniyaning ustav kapitali qarzga olingan moliyaviy resurslar bilan birgalikda korxonaning asosini tashkil qiladi va dastlab korxonalar ta'sislarida mavjud bo'lmagan boshqa korporativ resurslarni olish va saqlash imkonini beradi;

2) kadrlar resursi. Korxonalar rahbarlari, muhandis-texnik xodimlari, ishlab chiqarish ishchilari va ishchilari o'z bilim, tajribasi va malakasi bilan ushbu biznesning barcha omillarini boshqaradigan va bog'lovchi, tadbirkorlik mafkurasini amalga oshirish va biznes maqsadlariga erishishni ta'minlovchi asosiy bo'g'in hisoblanadi;

3) axborot va texnologiya resursi. Siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik vaziyatning o'zgarishi, kompaniya bozorlari to'g'risidagi ma'lumotlar, shuningdek, biznesni tashkil etish va boshqarish usullarida yangi bo'lgan biznesning barcha jihatlari to'g'risidagi ilmiy, texnik va texnologik ma'lumotlar. Tashqi muhit, ishbilarmonlik muhitidagi o'zgarishlarga adekvat va o'z vaqtida javob berish, o'z tadbirkorlik faoliyatini samarali rejalashtirish va amalga oshirish;

4) mashina va jihozlar resursi. Mavjud moliyaviy, axborot texnologiyalari va kadrlar resurslari, korxonada mavjud resurslardan kelib chiqib, zarur va arzon uskunalarini sotib oladi.

5) mulk huquqi resursi. Ushbu resurs intellektual mulk obyektlaridan foydalanish huquqini, tabiiy resurslardan foydalanish uchun litsenziya va kvotani, yerdan foydalanish huquqlarini o'z ichiga

oladi. Ushbu resursdan foydalanish kompaniyaga o'zining qimmatbaho tadqiqot va ishlanmalarini amalga oshirmasdan ilg'or texnologik ishlanmalarga qo'shilish imkonini beradi.

Adabiyotlar sharhi: Yuqorida aytib o'tganimizdek, korxonaning iqtisodiy xavfsizligi – bu tahdidlarning oldini olish va korxonaning barqaror ishlashini ta'minlash uchun resurslardan eng samarali foydalanish holati.

Iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlar – bu korxonaning normal faoliyatiga va uning mavjudligiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan tashqi va ichki omillarning kombinatsiyasi. Xavf deganda korxonaning moliyaviy-xo'jalik faoliyatiga ijobiy va salbiy ta'sir ko'rsatadigan boshqa xarakterdagi noaniq natijalarni olishning real imkoniyati mavjud bo'lgan harakat yoki harakatsizlik oqibatlari tushunilishi kerak. Yuqoridagi ta'rifdan "xavf" tushunchasining mohiyatini tashkil etuvchi asosiy elementlarni ajratib ko'rsatish mumkin (Granaturov, 2002)

1) tanlangan alternativa amalga oshirilgan maqsaddan chetga chiqish ehtimoli;

2) istalgan natijaga erishish ehtimoli;

3) maqsadga erishishga ishonchsizlik;

4) noaniqlik sharoitida tanlangan muqobilni amalga oshirish bilan bog'liq moddiy, ma'naviy va boshqa yo'qotishlar ehtimoli.

Deyarli barcha ichki tahdidlar haqiqiy va boshqarilishi mumkin. Tashqi tahdidlarga boshqarib bo'lmaydigan ekologik omillar, masalan, tashqi tizimlarning buzilishi, texnologik siljishlar va favqulodda vaziyatlar kiradi deb ta'riflaydi Batova I.B. o'zining ilmiy sharhlarida. (Batova, 2015)

Sinyavskaya T.G. va Tregubova A.A. esa xavf va tahdid tushunchalarini aniqroq ajratish kerak deb ta'kidlaydi. Ularning ilmiy farazlari bo'yicha xavf – bu ma'lum bir alternativa bilan bog'liq bo'lgan resurslar yoki daromadlarning potensial yo'qolishi. Risk va menejment uzviy bog'liqdir. Iqtisodiy tавakkalchilik muayyan xavf va tahdidlarning ta'siri natijasida, ya'ni ma'lum obyektiv sharoitlarda yuzaga kelgan vaziyatning ehtimollik xususiyatiga ega bo'lgan hollarda yuzaga keladi. Xavf, o'z navbatida, u yerda "imkoniyat, juda yomon narsa tahdidi, qandaydir baxtsizlik" sifatida talqin qilinadi. Ya'ni, ma'lum ma'noda tahdid va xavfni sinonim deb hisoblash mumkin. Xavfdan farqli o'laroq, tahdid keng tushuniladi hamda salbiy va ijobiy natijalarga erishish imkoniyatiga xos bo'lgan vaziyatni nazarda tutadi. Shuning uchun tahdidlar va xavf-xatarlar ba'zi xavf manbalarini ifodalaydi. Ularning barchasi iqtisodiy jihatdan ikkita katta guruhga bo'linadi: tashqi va ichki. Ta'sir doirasi esa quyidagilardan kelib chiqishi mumkin (Sinyakovskaya, Tregubova, 2015):

1) bozor sharoitlarining o'zgarishi;

2) loyihalarni ishlab chiqishda xatolar va noto'g'ri hisob-kitoblari;

3) ish rejalarini buzish;

4) tabiiy hodisalar va texnogen avariyaalar;

5) siyosiy qarorlar;

6) jinoyatlar.

V. Abramovning ilmiy farazlari bo'yicha iqtisodiy xavfsizlikka tahdid o'zining yakuniy ko'rinishida ma'lum bir turdagi zarar sifatida belgilanishi mumkin, uning integral ko'rsatkichi ma'lum vaqt davomida iqtisodiy salohiyatning pasayish darajasini tavsiflaydi. Tahdid deganda milliy iqtisodiy manfaatlarni amalga oshirishga to'sqinlik qiluvchi yoki xo'jalik yurituvchi subyektlar uchun xavf

tug'diruvchi shart-sharoitlar, jarayonlar, omillar majmuyi tushuniladi. (Abramov, 2010)

Agar biz biznesning iqtisodiy xavfsizligi haqida gapiradigan bo'lsak – deb yozadi M.A. Bendikov, u holda tahdid – bu biznesning normal ishlashini buzish va o'z maqsadlariga erisha olmasligi, xususan, har qanday turdagi muammolarni keltirib chiqarishi yoki buzilishi ehtimoli yoki ehtimoli bo'lgan voqealar evolyutsiyasi. (Bendikov, 2011)

V. Abramov esa yagona iqtisodiy makonda beqarorlashtiruvchi omillar harakatlarining o'xshashligiga qaramay, tashkiliy-iqtisodiy tuzilmalar ierarxiyasining turli darajalarida iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarning namoyon bo'lish shakllari har xil deb ta'riflaydi. Bu global omillarga ishlab chiqarishning umumiy pasayishi, moliyaviy tizimning tanazzulga uchrashi, ijtimoiy keskinlikning kuchayishi, jamiyat va iqtisodiyotning kriminallashuvi, raqobatbardoshlikning yanada zaiflashishi va boshqalar kiradi. Turli adabiyotlarda korxonaning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlarning ko'plab tasniflari mavjud (Abramov, 2010):

1) manba bo'yicha (ichki, tashqi);

2) sodir bo'lish xususiyatiga ko'ra (siyosiy, jinoiy, raqobatbardosh, kontragent va boshqalar);

3) amalga oshirish ehtimoli bo'yicha (real, potensial);

4) tajovuz qilish obyekti (ma'lumotlar, xodimlar, moliya, tovarlar, moddiy boyliklar, ishchanlik obro'si va boshqalar);

5) iloji bo'lsa, bashorat qilish (bashorat, oldindan aytib bo'lmaydi);

6) kutilayotgan zararning kattaligi bo'yicha (halokatli, sezilarli, qiyinchilik tug'diruvchi);

7) boshqa tasniflash xususiyatlari.

V.S. Gusev o'zining ilmiy qarashlarida korxonaning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlarning boshqa tasniflari mavjud deb ta'kidlaydi. Eng keng tarqalgani tahdidlarning ichki va tashqi bo'linishi. Korxonaning iqtisodiy xavfsizligiga ichki tahdidlar, birinchi navbatda, korxonada xodimlarning iqtisodiy faoliyat jarayoniga mumkin bo'lgan ta'siri bilan bog'liq. Xodimlarning ta'siri faol yoki passiv bo'lishi mumkin, masalan, beparvolik. Korxonaning iqtisodiy xavfsizligiga bevosita yoki bilvosita zarar yetkazishda xodimlarning faol ta'siri, birinchi navbatda, korxonada mulkini boshqa miqyosda o'g'irlashda, korxonada resurslaridan o'z maqsadlari uchun foydalanishda, ichki ishlarda, shuningdek, korxonaning iqtisodiy xavfsizligiga ta'sir qilishda namoyon bo'ladi. Tadbirkorlik, xavfsizlikni ta'minlash, hujjatlar va ishlanmalarni uzatish, dasturlar va ma'lumotlarni nusxalash uchun texnik bazaning yetarli emasligi. (Gusev, 2010)

Tadqiqot metodologiyasi: Tadqiqotning metodologiyasi kichik ishlab chiqarish korxonalarida iqtisodiy xavfsizlik tushunchasining rivojlanish masalalariga bag'ishlangan.

Tahlil jarayonida turli olimlar qarashlari o'zaro taqqoslangan. Kichik ishlab chiqarish korxonalarida xavfsizlikka tahdidlar holati olimlarning ilmiy tadqiqotlaridan kelib chiqib baholangan va abstrakt-mantiqiy fikrlash orqali tegishli xulosalar shakllantirilgan.

Tahlil va natijalar muhokamasi: Korxonaning iqtisodiy xavfsizligiga tashqi tahdidlar korxonadan tashqarida yuzaga keladi. Ichki tahdidlar esa albatta korxonaning ichki mavjud muammolarining salbiy oqibatlari yig'indisidir. Fors-majior holatlar esa favqulodda vaziyatlar oqibatida yuzaga keladigan iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlar turidan biridir. Iqtisodiy xavfsizlikka yuzaga kelishi mumkin bo'lgan asosiy tashqi, ichki va fors-majior tahdidlarni ta'riflovchi xarakterli xususiyatlari quyidagi jadvalda keltirilgan.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlar

1-jadval

Iqtisodiy xavfsizlikka tahdid turlari	Iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarning xarakterli xususiyatlari
Tashqi	1) mamlakatdagi siyosiy va iqtisodiy vaziyatning noqulay o'zgarishi; 2) qimmatli qog'ozlar bozorida spekulyativ operatsiyalar; 3) nazorat qiluvchi organlarning noqonuniy tekshiruvlari; 4) davlat organlari tomonidan korxonaning keyingi faoliyatiga oid noqonuniy qarorlar; 5) davlat organlari, ommaviy axborot vositalari vakolatlaridan foydalangan holda firmalar faoliyatining falajlanishi; 6) dushman tomonidan egallab olish, tutilishlar – reyder hujumlari; 7) raqobatchilarning noqonuniy harakatlari: moliyaviy bostirish, aqliy bostirish, sanoat josusligi, muhim xodimlarni brakonerlik, bitimlar va boshqa kelishuvlarni buzish, bevosita jismoniy ta'sir qilish, kompaniya faoliyatiga putur yetkazish.
Ichki	1) samarasiz moliyaviy rejalashtirish; 2) aktivlarni samarasiz boshqarish; 3) bankrotlik.
Fors-majior holatlari	1) tabiiy ofatlar; 2) harbiy mojarolar

M.A.Bendikov g'oyasi bo'yicha tashqi, ichki va fors-major holatlarining iqtisodiy xavfsizlikka ta'sirini past, o'rta va yuqori darajaga ajratish odatiy holdir. (Bendikov, 2011)

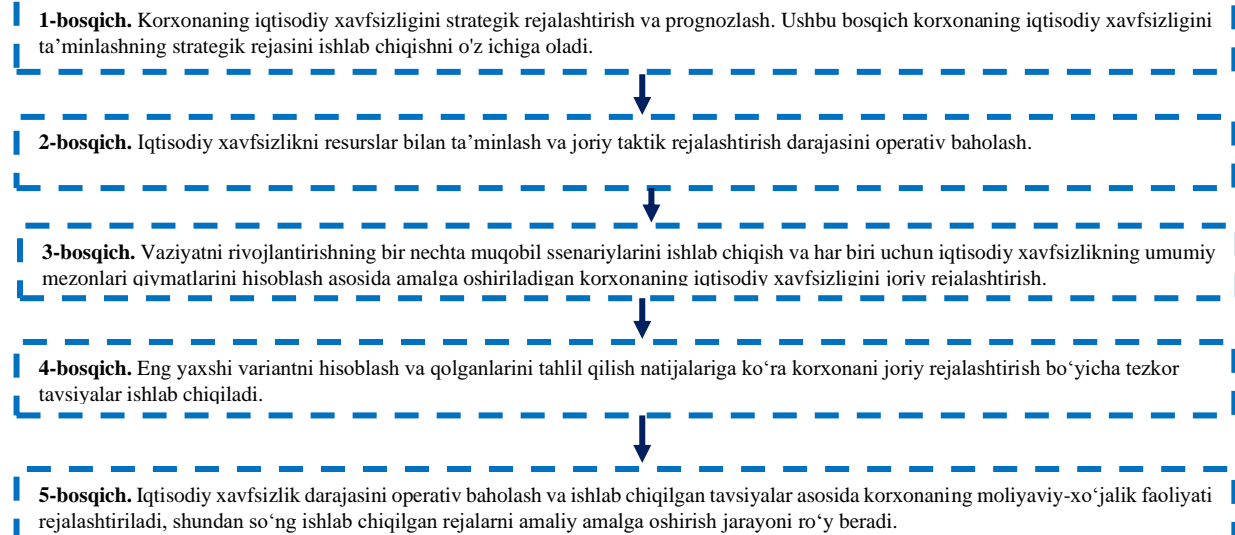
Ta'kidlash joizki, tahdid faollashuvini yaxshilaydigan bir qator omillar mavjud. Ushbu omillarni bartaraf etish tahdidlar xavfini kamaytiradi. Shuni ta'kidlash kerakki, iqtisodiyotning alohida tarmoqlariga xos bo'lgan bir qator tahdidlar mavjud, ya'ni tahdidlar tarmoq xususiyatlari bilan bog'liq. Xususan, kichik korxonalar quyidagi tahdidlar bilan ajralib turadi:

- 1) foyda olish uchun ma'muriy imkoniyatlardan foydalanish;
- 2) raqobatchilar yoki reydechilar deb ataladigan bosimni oshirish uchun ma'muriy imkoniyatlardan foydalanish;

3) ma'muriy xavf-xatarlarning kuchayishi. Bu qonun hujjatlaridagi, me'yoriy hujjatlardagi o'zgarishlar, ma'muriy va nazorat qiluvchi organlarning o'zgarishi, kompaniyaga nisbatan uning pozitsiyasining har qanday sababga ko'ra o'zgarishi;

4) korxonalar mansabdor shaxslarga yoki vositachilarga, shu jumladan, uning xodimlariga qaram bo'lib qolishi.

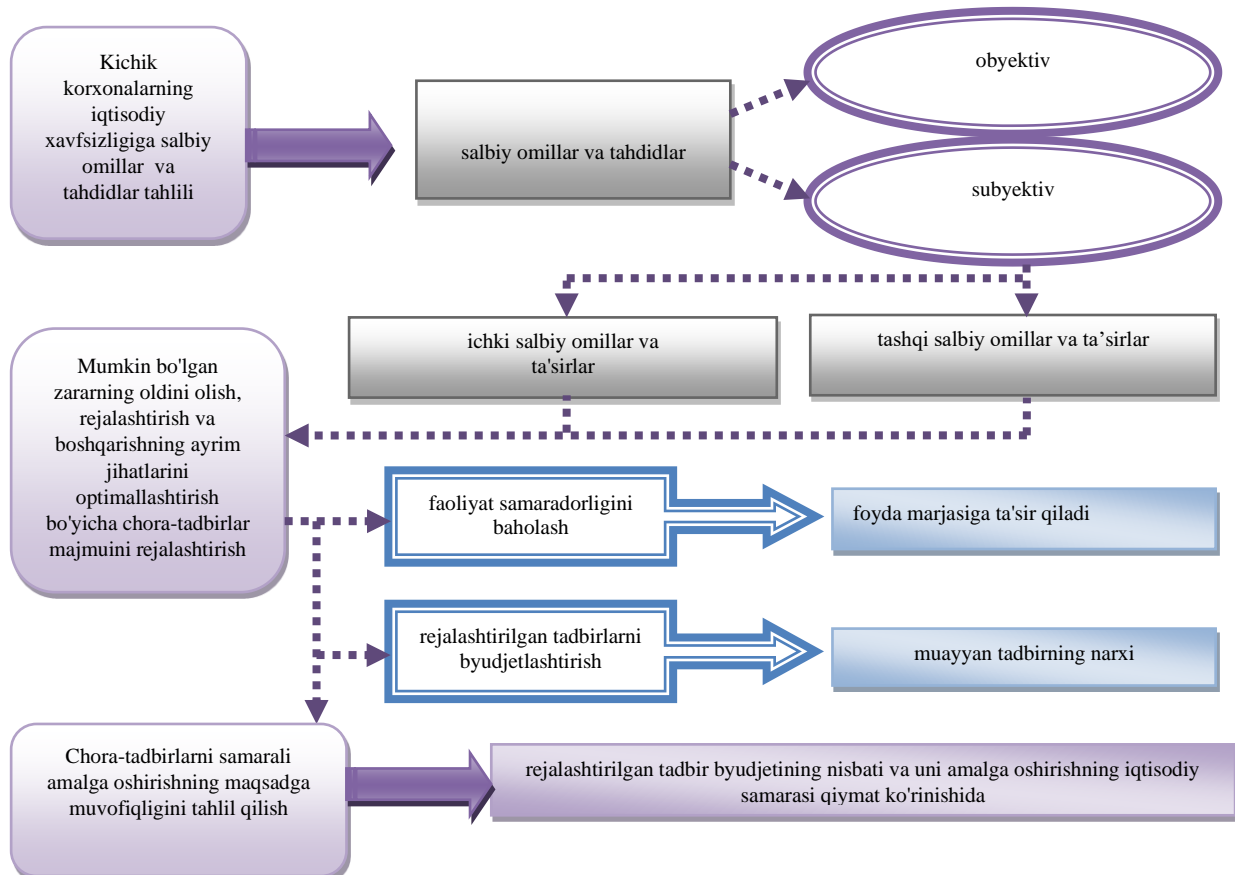
Aytishimiz mumkinki, korxonaning zarur resurs bazasini tizimli ravishda yaratish iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning eng muhim shartidir. Ushbu jarayon korxonaning strategik maqsadlari bilan birgalikda tizimli ravishda amalga oshirilishi kerak. Quyidagi 1-rasmda S.B.Barngolts tomonidan taklif etilgan korxonaning iqtisodiy xavfsizligi tizimini shakllantirishning asosiy bosqichlarini ko'rib chiqishimiz mumkin.

1-rasm. Iqtisodiy xavfsizlik tizimini shakllantirish bosqichlari (Barngolts, 2008)

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligi uning resurslari holatini aks ettiruvchi sifat va miqdor ko'rsatkichlarining kombinatsiyasi bilan tavsiflanadi. Xususi ko'rsatkichlar asosida doimiy monitoring asosida dinamikada o'rganiladigan iqtisodiy xavfsizlik darajasining umumiy

ko'rsatkichi shakllanishi mumkin. Korxonaning iqtisodiy xavfsizligi darajasini baholash uchun ma'lumotlar xavf va tahdidlarni tahlil qilish asosida korxonaning moliyaviy, iqtisodiy va ishlab chiqarish faoliyatini tahlil qilish jarayonida aniqlanadi.

1- rasm. Salbiy omillar va iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarni tahlil qilish

Xulosa va takliflar: Ko'pchilik kichik korxonalar bitta yo'nalishlarda ishlashga ixtisoslashgan. Ishlab chiqarishning tabiati, agar kerak bo'lsa, boshqa mahsulotlarni ishlab chiqarishga tez o'tishga imkon bermaydi. Shuningdek, u ma'lum tahdidlarni keltirib chiqaradi:

1) yuqori ixtisoslashgan korxonalar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar bozorida raqobat kuchayishi;

2) mintaqada raqobatning kuchayishi, bu mahsulotlarni tashish iste'molchi (birlamchi sanoat, bir qator tovarlarni ishlab chiqarish) uchun narxlarning sezilarli darajada oshishiga olib keladigan hollarda muhim ahamiyatga ega;

3) obyektiv sabablarga ko'ra ishlab chiqarilgan mahsulotlarga talabning pasayishi;

4) uning barcha ko'rinishlarida adolatsiz raqobat;

5) bozorni monopollashtirish.

Shaxsiy tahdidlarning mavjudligi bilan bir qatorda, kompaniyaning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladigan ko'plab omillar ham mavjud. Ushbu omillarni bilish ularni aniqlash va bartaraf etishga yordam beradi va shuning uchun kompaniyaning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlar ehtimolini kamaytiradi.

Iqtisodiy xavfsizlikka xavf va tahdidlarni baholash uchun turli mezonlardan foydalanish mumkin. Mezonni tanlash har bir tahdidga belgi yoki belgilar yig'indisini belgilashni o'z ichiga oladi, buning asosida korxonaning iqtisodiy xavfsizligi holati to'g'risida xulosa chiqariladi. Shunday qilib, korxonaning iqtisodiy xavfsizligini

ta'minlash bo'yicha ishlar murakkab va doimiy ekanligi haqida xulosa qilishimiz mumkin. Kompaniyaning iqtisodiy xavfsizlik sohasidagi faoliyatining asosiy jihatlarini ajratib ko'rsatishimiz mumkin:

1) tashkiliy tomoni – bu holda kompaniyaning o'zi ham, uning tashkiliy yaxlitligi ham, asosiy bo'linmalarning (bo'limlar, xizmatlar va boshqalar) normal ishlashi saqlanishi kerak;

2) huquqiy tomoni – bu kompaniyaning amaldagi qonunlarga doimiy rioya qilishini anglatadi, bu huquqni muhofaza qilish va nazorat qiluvchi organlarning kompaniyaga qarshi da'volari yo'qligida ifodalanadi;

3) axborot tomoni – xavfsizlik ichki maxfiy ma'lumotlarni turli shakllarda sizib chiqish yoki oshkor qilishdan himoyalaniş holatini saqlab turish sifatida baholanishi mumkin;

4) iqtisodiy tomoni – asosiy moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlarning barqaror yoki o'sish tendensiyasida namoyon.

Xulosa qilish mumkinki, xavf va tahdidlar korxonaning deyarli barcha sohalarida paydo bo'lishi mumkin. Ularning ba'zilari (tashqi) korxonaning ish sharoitlarini belgilaydi va rahbariyatdan tegishli va o'z vaqtida javob berishni talab qiladi, boshqalari (ichki) korxonani samarali rejalashtirish va boshqarish natijasida oldini olish va minimallashtirish mumkin. Kompaniyaning tahdid va xatarlarini doimiy ravishda tahlil qilish, korxonaning iqtisodiy xavfsizligiga ta'siri darajasini baholash barqaror rivojlanish va yuqori raqobatbardoshlikni ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Авдийский В.И., Безденежных В.М. (2014) Экономическая безопасность как системообразующий фактор устойчивости сложных социально-экономических систем // Безопасность бизнеса. – М.: Юрист, 2-6 с.

2. Абрамов В.(2010) Комплексная система безопасности предпринимательства // Мир безопасности.

3. Барнгольц, С.Б. (2008) Методология экономического анализа деятельности хозяйствующего субъекта: учебное пособие/ С.Б Барнгольц., М.В Мельник. – М.: Финансы и статистика, 240 с.

4. Батова И.Б. (2015) Классификация рисков и причины их возникновения // Между-народный студенческий научный вестник.

5. Бендиков М.А. (2011) Экономическая безопасность предприятия в условиях кризисного развития // Менеджмент в России и за рубежом, 28-35 с

6. Гранатуров, В.М. (2002) Экономический риск: сущность, методы измерения, пути снижения [Текст] : учеб. пособие для вузов / В.М. Гранатуров. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Дело и Сервис, 160 с.

7. Гусев В.С. (2010) Экономика и организация безопасности хозяйствующих субъектов / В.С. Гусев. СПб.: Изд-во «Очарованный странник».

8. Синявская Т.Г., Трегубова А.А. (2015) Управление экономическими рисками: теория, организация, методы. Ростов н/Д.: Издательско-полиграфический комплекс РГЭУ (РИНХ), 160 с

ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ПОТРЕБНОСТЕЙ В КВАЛИФИЦИРОВАННЫХ КАДРАХ В ИНДУСТРИИ ТУРИЗМА

к.э.н., доцент **Очилова Хилола Фармоновна**
Ташкентский государственный экономический университет
e-mail: hilola.ochilova20@gmail.com, тел: +99894 664-06-80

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2023-yil
Tasdiqlandi: 26-iyun 2023-yil
Jurnal soni: 7
Maqola raqami: 14
DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v7i7.780>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

потребность в туристских кадрах, туристское образование, туриндустрия, Узбекистан, прогноз в туристских кадрах, спрос

АННОТАЦИЯ

В данной статье проведён анализ потребности республики в туристских кадрах. Прогнозирование потребностей в кадрах для туристической отрасли необходимо для решения социальных вопросов, обеспечения занятости населения и создания новых рабочих мест. Эти данные удобно совмещать с перспективами развития отрасли туризма через государственные и региональные программы. При этом данные планы должны быть составной частью политики занятости населения в рамках государственной программы социально-экономического развития регионов республики. Такой системный подход позволяет точно и рационально реализовывать прогнозы потребностей профессиональных субъектов туристической деятельности.

Введение. В настоящее время спрос на специалистов в туриндустрии огромный. На рынке труда востребованы такие специалисты как, специалисты для работы с автоматизированными системами бронирования билетов, гостиниц, а также востребованы сотрудники обслуживающего персонала для гостиниц (портъё, бармены и официанты). Мы проанализировали вакансии, опубликованные на сайте www.hh.uz, он содержит информацию о 1,2 млн. специалистах разных областей.

Основной целью статьи является прогнозирование спроса на специалистов в сфере туризма, исходя из чего планируется количество подготовки кадров по регионам, и в целом республике. Исходя из цели была определена задача - объективно оценить спрос и предложение на рынке труда республики в сфере индустрии гостеприимства. В качестве объекта исследования выступают выпускники вузов, туристского направления и персонал туристских предприятий и гостиниц.

Как показывают исследования, сегодня большой спрос на менеджеров для гостиничных комплексов. Также около 30% из опубликованных вакансий относятся к сфере образовательного туризма, которая сегодня активно развивается. Кроме того, пользуются успехом персонал с опытом работы в этой сфере.

В настоящее время также распространена вакансия гид (экскурсовод) – 13% молодых специалистов изъявили желание начать трудовую деятельность с данной вакансии. Данный портал проводит анализ по 41 профессии и делает аналитический обзор по полученным данным. Так, проведенный анализ по удовлетворению полученным образованием показал, что довольны 34%, скорее довольны 41%, недовольны 18%. В основном довольны полученным образованием те, кто имеет высокий среднемесячный доход. Конечно, мы наблюдаем корреляцию дохода и удовлетворенности работой, но только специалист, получивший хорошее образование, может претендовать на высокооплачиваемую работу.

Анализ литературы. Туристское образование и прогнозирование спроса на туристские кадры изучались

различными учёными и теоретиками. Большое внимание в исследованиях этих ученых уделялось теоретическим аспектам туристского образования, истории развития туризма, прогнозированию туриндустрии. И.В. Зорин (*Зорин И.В., 2006 г.*) подробно изучил эволюцию образовательных программ в туризме, а также методы управления человеческими ресурсами в туризме в современном контексте и вопросам эффективности в туристской деятельности. М.К. Пардаев и Х.Н. Очилова (*Пардаев М.К., Очилова Х.Н., 2022 г.*) считают, что в туристском образовании эффективно применение дуального образования, т.е. образования, при котором знания и профессия усваиваются одновременно. Мы считаем, что система профессионального туристского образования, достигшая определенных успехов в рыночной среде, еще не завершила процесс своего становления. На наш взгляд, сегодня целесообразно решить многие теоретические и методологические проблемы в этом направлении. Когда профессионалы не соответствуют требованиям общественной жизни, возникают напряжения и кризисные ситуации, требующие изменений. В соответствии с этими особенностями и аспектами, целесообразно прогнозировать будущий спрос на туристские кадры.

Прогнозирование потребности в кадрах в сфере туризма требует точной оценки количества квалифицированной рабочей силы на рынке труда. По нашим оценкам, количество квалифицированных работников туризма на рынке труда невелико, возможно, всего 30-32% от годовой потребности.

Кроме того, часть потребности в квалифицированных кадрах может быть восполнена за счет иностранного рынка труда. По данным Г.А. Папиряна (*Папирян Г.А., 2000 г.*), в развитых странах доля использования иностранной рабочей силы в туризме составляет около 22%. Мы считаем, в Узбекистане «поток» иностранного рынка труда в сфере туризма пока невелик, около 2-3%.

Для решения задачи прогнозирования туристских потребностей рекомендуем применить алгоритм профессора В.Г. Гуляева (*Гуляев В.Г., 1996 г.*) (рис. 1.).

Рис. 1. Алгоритм прогноза потребности в кадрах для туриндустрии

На наш взгляд, алгоритм (см. рис. 1) прогноза спроса в кадрах в индустрии туризма должен основываться на надежной и актуальной статистической информации, точных прогнозах будущего развития отрасли и эффективном использовании существующих возможностей.

Методология исследования. В ходе исследования использованы методы системного анализа, логического и сопоставительного анализа, методы анализа и синтеза, сравнительного анализа, причинно-следственный метод, пространственно-временной метод, традиционный, математический и статистический виды экономического анализа и прогнозирования, социологического опроса. Методологической основой данного исследования стали работы отечественных и зарубежных специалистов в области профессионального туристского образования, а также данные образовательных учреждений, о количестве выпускников для сферы туризма. В качестве методологической основы исследования выступают структурно-логический и системный подходы, а также экономико-статистические, экспертных оценок, наблюдения. В ходе проведенного исследования выявлены проблемы, связанные с модернизацией системы туристского образования в республике. Используются методы сравнительного анализа. Предложены направления совершенствования системы подготовки кадров и внедрения практико-ориентированного механизма обучения персонала для туриндустрии.

Анализ и обсуждение результатов. В настоящее время туризм является одним из стратегических секторов экономики Узбекистана, и его развитию уделяется особое внимание. Туризм также способствует занятости населения, тем самым решая проблему безработицы: по данным Международной организации труда (МОТ), одно рабочее место в индустрии туризма создает в среднем 1,7 рабочих мест в смежных отраслях.

В настоящее время, по данным Министерства занятости и сокращения бедности, общая внутренняя рабочая сила (мужчины в возрасте 16-59 лет и женщины в возрасте 15-54 лет) составляет 19 миллионов человек. Из них 5,6 млн. заняты в неформальной занятости и еще около 2 млн. работают за границей. В 2019 году среднемировая доля туризма в занятости составила 9 %, а в Республике Узбекистан – 4,3%. Учитывая трудоспособное население Узбекистана, 19 миллион человек в той или иной форме вовлечены в туризм, не считая безработицы, которая на февраль 2022 года составляла 6,4 миллиона человек; если предположить, что степень развития туризма в РУз будет соответствовать среднемировому уровню, то число занятых в индустрии туризма достигнет 8 миллионов человек (с учетом текущего уровня безработицы).

Большинство трудоспособного населения работает в гостиницах, ресторанах, турфирмах, транспортных компаниях и т.д. По оценкам В.Г.Гуляева (Гуляев В.Г., 1996 г.), количество людей, занятых в индустрии туризма, составляет 1,5 человека на одного работника соответствующего сектора. Кроме того, по данным ЮНВТО, в общей сложности около 9 рабочих мест создается за счет предоставления услуг в стране, где останавливается один иностранный турист¹¹⁴.

Численность занятого населения в стране возросла с 14,6 млн. человек (2010 г.) до 18,5 млн. человек (2021 г.). Существенных изменений в отраслевой структуре численности занятых не наблюдается, что характеризуется следующими данными. Так, например, в промышленном секторе за этот период показатель возрос лишь на 0,1 п.п., с 13,8% до 13,9%. При этом увеличилась доля занятых в строительной сфере на 0,6 п.п. или с 8,9% (2010 г.) до 9,5% (2021 г.) и в торговле за этот же период на 0,7 п.п. (табл. 1).

¹¹⁴ www.unwto.com

Таблица 1

Динамика структуры численности занятого населения в Узбекистане за 2010-2021 годы, в %¹¹⁵

Показатель	2010	2017	2018	2019	2020	2021	2021 к 2010 г., п.п.
Численность занятого населения	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-
В том числе, по видам экономической занятости							
Сельское и рыбное хозяйство	26,8	27,2	26,6	26,2	26,4	25,9	-0,9
Промышленность	13,8	13,5	13,6	13,5	13,7	13,9	0,1
Строительство	8,9	9,5	9,1	9,8	9,9	9,5	0,6
Торговля	10,6	10,9	10,6	10,6	10,6	11,4	0,7
Транспорт и хранение	4,4	4,8	4,9	4,8	4,6	4,8	0,4
Образование	9,5	8,2	8,4	8,4	8,8	8,7	-0,8
Здравоохранение и социальные услуги	5,1	4,5	4,6	4,6	5,1	4,9	-0,3
Гостиничные, ресторанные, туристские услуги	2,8	3,2	3,5	4,0	3,0	3,5	0,1
Другие виды деятельности	18,1	18,2	18,8	18,3	18,0	17,5	0,1

Как видно из таблицы 1, наблюдается снижение занятого населения в сельском, лесном и рыбном хозяйстве с 26,9% до 25,9%. Хотя здесь следует заметить, что несмотря на такую тенденцию, все же наибольшая доля в структуре численности занятых обеспечена работающими в этих трех отраслях экономики. Далее по наличию наибольших долей следуют отрасли промышленности (около 14%) и сфера торговли (11,4%). Данные отрасли также более востребованы в экономике республики.

Особенность структуры занятости в туристической отрасли заключается в неполной занятости, сезонных колебаниях объема

занятости и трудовой нагрузки, а также значительный удельный вес неквалифицированных работников (около 80%).

По данным органов статистики республики доля женщин в индустрии гостиничного хозяйства около 50%. Важно отметить, что численность рабочих мест в туризме растет в 1,7 раза быстрее, чем в любом другом секторе экономики¹¹⁶. В таблице 2 представлена структура численности занятых в гостиницах и ресторанах Республики Узбекистан.

Таблица 2.

Средняя численность трудоустроенных в гостиницах и ресторанах республики¹¹⁷

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
В процентах									
Всего в экономике	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Гостиницы и рестораны	2,5	2,6	2,8	3,0	3,2	3,5	4,0	3,0	3,5

Прогнозирование развития туристической отрасли необходимо для решения социальных вопросов, обеспечения занятости населения и создания новых рабочих мест. Как показывает исследование европейских экспертов, по состоянию на 1 января 2018 г. количество новых рабочих мест в сфере

туризма во многих странах мира достигло показателей, указанных в табл. 3. Поэтому можно сделать вывод, что в будущем туризм в этих странах станет стратегической отраслью экономики, в которой будут организованы новые рабочие места.

Таблица 3

Показатели занятости в сфере туризма в ряде зарубежных стран¹¹⁸

Страна	Численность вновь созданных рабочих мест, тыс. мест
Турция	897
Германия	469
Великобритания	299
Испания	293
Италия	233
Россия	179
Франция	181
Нидерланды	85
Греция	55
Португалия	46
Бельгия	45
Финляндия	44
Ирландия	27
Швеция	21

Как видно из таблицы 3, Турция является лидером по занятости в сфере туризма, где создано около 900 000 новых рабочих мест. Прогноз по организации новых рабочих мест в

сфере туризма Узбекистана также оптимистичен, так как фактический рост за последние пять лет достиг 7%, по данным

¹¹⁵ Составлено автором по данным Министерства занятости и трудовых отношений Республики Узбекистан.

¹¹⁶ www.stat.uz.

¹¹⁷ www.stat.uz.

¹¹⁸ www.unwto.com

Министерства труда и сокращения бедности Республики Узбекистан.

Официальные данные и оценки состояния рынка труда и занятости в сфере туризма являются ключевыми источниками информации для определения будущих прогнозов потребностей в человеческих ресурсах. Эти прогнозы заинтересованных сторон туризма удобно совмещать с перспективами развития туристической отрасли через государственные и региональные программы. При этом данные планы должны быть составной частью политики занятости населения в рамках государственной программы социально-экономического развития регионов республики. Такой системный подход позволяет точно и рационально реализовывать прогнозы потребностей профессиональных субъектов туристической деятельности.

Долгосрочные прогнозы для заинтересованных сторон в сфере туризма должны учитывать потребности индустрии туризма в человеческих ресурсах. Туризм, гостиницы, предприятия общественного питания, транспортно-экскурсионное обслуживание. Кроме того, желательно учитывать квалификацию и образовательный уровень человеческих ресурсов, потребность в управленческих должностях, потребность в совместителях.

По нашему мнению, прогнозы туристического спроса должны рассчитываться в виде пространственно-временных матриц.

В национальном масштабе было предпринято много попыток спрогнозировать потребности туристической отрасли в рабочей силе, но эти прогнозы не имели научного обоснования и носили региональный характер.

Так, в соответствии с Указом Президента Республики Узбекистан от 3 февраля 2018 года № УП-5326 «О дополнительных организационных мерах по созданию благоприятных условий для развития туристского потенциала Республики Узбекистан», предполагалось подготовка кадров и создание новых рабочих мест в туристической индустрии в 60 тыс. человек. Отсутствие должного научного обоснования этого показателя привело к тому, что к концу запланированного этапа (2020 г.) не только не удалось достичь этого уровня занятости, но, наоборот, из-за пандемии наличное число рабочих мест сократилось на 12—20%.

Более обоснованно потребность в трудовых ресурсах была разработана для Самарканда в рамках «Программы мероприятий по дополнительному развитию туризма в Самаркандской области, увеличению потока местных и иностранных туристов, дополнительному созданию новых объектов инфраструктуры на 2018-2019 годы» (утверждена Постановлением Президента Республики Узбекистан от 16 марта 2018 г. № ПП-3609 «О дополнительных мерах по дальнейшему развитию туризма в Самаркандской области на 2018-2019 годы»). Здесь потребность в туристических кадрах различных категорий рассчитана для основных гостиничных комплексов, расположенных в Самаркандском туристическом центре «Silk Road Samarkand», согласована по времени их потребности с финансовыми затратами по реализации данного плана.

Однако подобные прогнозы и планы не были реализованы в других частях республики.

Институт развития туризма при Министерстве культуры и туризма Республики Узбекистан провел исследование кадрового планирования туристической отрасли и согласно им, потребность республики в кадрах на период до 2025 года оценивается в 830 тыс. человек прямая занятость в сфере туризма и 1,61 млн. человек в структурных компаниях. А также предусмотрена косвенная занятость в смежных сферах услуг.

Если предположить небольшое изменение общего объема рынка труда в будущем, то доля занятых в сфере туризма увеличится до 3,1%. Этого достаточно, чтобы нанять 48-го работника. Хотя прогноз оптимистичен, он не идет ни в какое сравнение с показателями занятости в сфере туризма в развитых странах, где в туризме занят от 1 до 17 работников.

Мы связываем это с недостаточным потенциалом системы образования, а также с отсутствием точного планирования потребности в рабочей силе. Итак, перед нами парадокс. Нехватка кадров для туризма затрудняет трудоустройство специалистов, а некоторые выпускники устраиваются на работу в другие отрасли экономики, т.е. не по профессии.

Причинами такого положения являются отсутствие единой кадровой политики в сфере туризма, несоответствие

возможностей образовательной системы предприятиям практики и их потребностям в разных специалистах.

Сегодня важно не только удовлетворить потребность в высококвалифицированных кадрах в сфере туризма, но и повысить качество образования.

Повышенный спрос на специалистов туризма в последние годы привел к тому, что более 26 государственных и негосударственных образовательных учреждений приступили к подготовке кадров¹¹⁹. Поэтому возникает потребность в современных методах профессионального туристского образования, осуществляемых в сотрудничестве с вузами и практиками.

По этой причине мы рекомендуем сначала сделать следующее:

- Подготовка и переподготовка кадров отечественных и зарубежных учебных заведений, занимающихся подготовкой кадров в сфере туризма.
- Разработка образовательных стандартов и формирование педагогико-методических основ.
- Организация непрерывной системы обучения заинтересованных сторон в сфере туризма.
- Предоставление условий для стажировки студентов.
- Активизация предприятий индустрии туризма, обеспечивающих трудоустройство выпускников вузов и техникумов.

На сегодняшний день количество квалифицированных педагогов в государственных и негосударственных образовательных учреждениях для подготовки кадров недостаточно и, по экспертным оценкам, составляет лишь 45-50% от фактической потребности, при среднем возрасте 58 лет.

На наш взгляд, должна быть организована непрерывная система профессионального туристского образования и повышения квалификации. Предлагаемая система должна управляться Институтом развития туризма, при Министерстве культуры и туризма республики. Кроме того, Международный университет туризма и культурного наследия «Шелковый путь» в Самарканде, также считается ведущей организацией по подготовке кадров для туризма. Вся эта система занимается подготовкой кадров в системе профессионального и среднего специального, высшего и послевузовского образования. В этой системе собирается база практик действующих предприятий туристической индустрии для формирования баз для учебной практики (учебные гостиницы, обучающие рестораны, обучающие турфирмы и т.д.). Кроме того, подобной подготовкой для туристической индустрии занимаются частные учебные центры.

Однако сегодня в индустрии туризма и в туристском образовании выявлены различные противоречия, которые оказывают негативное влияние на развитие туризма в республике. Эти противоречия можно классифицировать по следующим направлениям:

- в экономической сфере - несоответствие между потребностями рынка труда в квалифицированных кадрах различного уровня и количеством лиц, получающих среднее и высшее профессиональное туристское образование;
- в социально-педагогической сфере - несоответствие между растущим спросом на туристские кадры в современных условиях и качеством подготовки этих кадров;
- в учебно-методической сфере - противоречие между возможностью совершенствования процесса профессионального образования в сфере туризма для обеспечения его конкурентоспособности на рынке труда и уровнем учебно-методического обеспечения реализации образовательного процесса;
- в научно-методической сфере - противоречие между востребованностью комплексной туристской подготовки и существующей научной базой теории и методики образования.

На наш взгляд, растёт несоответствие количества и качества выпускаемых кадров среднего и высшего туристского образования потребностям рынка труда и туристской индустрии.

Анализ туристского образования в Ташкенте показывает, что молодых специалистов со средним профессиональным образованием очень мало. Проанализировав рынок труда, мы пришли к выводу, что высокая текучесть молодых кадров связана с тем, что работодатели исключают менее квалифицированных работников вместо того, чтобы применять различные формы повышения квалификации для их обучения.

¹¹⁹ www.edu.uz

Ежегодно 20-30% выпускников профессиональных техникумов туризма и сервиса не удовлетворяют своих работодателей. Кроме того, 20% туристов со средним и даже высшим образованием устраиваются на работу, не требующую среднего профессионального образования. При этом общая численность кадров, подготовленных в учебных заведениях туристского профиля Ташкента для индустрии туризма, составляет в среднем около 20% от требуемого уровня.

По данным Центра содействия занятости населения Ташкента всего лишь 15% вакансий в индустрии туризма касаются лиц, имеющих высшее профессиональное образование. В настоящее время существует дисбаланс между количеством необходимых выпускников высших учебных заведений и спросом на рынке труда. Поскольку количество выпускников, необходимых отрасли, составляет менее 80%, значительное их число покидает отрасль или работает на должностях, не требующих высшего образования. Такая ситуация свидетельствует о несоответствии между потребностями рынка труда в индустрии туризма и количеством и качеством выпускников. Молодые люди с профессиональным образованием вынуждены работать на непрофессиональных должностях, проходить переподготовку или получать второе профессиональное образование.

Подобная ситуация может быть обусловлена целым рядом причин, одной из которых является невозможность четко оценить потребность в профессионалах в индустрии туризма с разным уровнем подготовки. На сегодняшний день не существует организации, которая регулярно проводит мониторинг рынков труда и образования, а также нет конкретной модели для оценки потребности в кадрах в индустрии туризма.

Заключение и предложения. Сектор туризма является одним из динамично развивающихся секторов во всем мире, в том числе и в Узбекистане. Потому что эта отрасль способствует развитию ряда отраслей и сфер обслуживания. Развитие туризма в Узбекистане является одним из стратегических вопросов на государственном уровне. Развивая сферу туризма, необходимо реализовать ряд практических работ, таких как строительство новых объектов инфраструктуры, повышение занятости и доходов населения, подготовка специально подготовленных кадров для отрасли, выбор территориально удобных мест, вопросы логистики и транспорта. Кроме того, в настоящее время на развитие туристической отрасли в республике выделяются большие инвестиции. Это приводит к развитию не только международного туризма, но и внутреннего туризма.

Прогнозирование занятости и количества трудовых ресурсов в сфере туризма является комплексной межведомственной задачей Министерства высшего образования, науки и инноваций Республики Узбекистан, Министерства культуры и туризма Республики Узбекистан, Министерства занятости и сокращения бедности Республики Узбекистан, а также других ведомств.

Комплексное влияние социально-экономических факторов в частности необходимо учитывать при формулировании прогнозов развития туристической отрасли в целом и рынка труда.

На основании вышеизложенного, мы можем сделать следующие выводы:

1. Состояние этого рынка отражает состояние экономики и социальной сферы в целом, и степень развития туристической отрасли в частности.
2. Этот рынок формируется под влиянием множества противоречивых факторов, отражающих как особенности туризма как вида деятельности, так и характеристики туристских продуктов.
3. Рынок труда в сфере туризма характеризуется высокой долей непосредственного обслуживания гостей, большим

Список использованной литературы:

1. Гуляев В.Г. Организация туристской деятельности. Учебное пособие. М.: Нолидж, 1996. 312 с.
2. Зорин И.В. Теоретические основы формирования содержания профессионального туристского образования. Дис. ... док. пед. наук. - М., 2001.
3. Папирян Г.А. Международные экономические отношения. Экономика туризма. М.: Финансы и статистика, 2000. - 208 с.

количеством используемых профессий, высокой степенью мобильности и интеграции, особыми требованиями к квалификации персонала.

4. Прогнозирование рынка труда индустрии туризма является решением сложной вероятностной задачи, в основе которой лежит соблюдение профессиональных и образовательных стандартов, формирующих баланс между спросом и предложением.

5. Разработка моделей потребности в трудовых ресурсах должна учитывать влияние научно-технического прогресса, степень компьютеризации населения и возможность самостоятельного формирования туристского пакета услуг.

Такие прогнозы статичны и не учитывают изменяющиеся во времени потребности, динамику мощности системы образования, динамику рынка труда, меняющиеся потребности иностранных рабочих и влияние науки и техники, прогресс, демографические изменения и т. д. Все эти влияющие факторы должны подлежать детальному анализу и научному обоснованию.

Мы стремимся подробно изучить влияние научно-технического прогресса на потребности индустрии туризма в рабочей силе. Это влияние особенно актуально в последние годы, когда стремительное развитие информационных технологий и Интернета изменило традиционные методы обслуживания туристов гостиницами и туристическими агентствами.

Автоматизированные программы и использование сервисов бронирования, интернета и новейших высокотехнологичных систем приводят к повышению производительности труда и сокращению числа занятых в сфере туризма.

Интернет будет играть важную роль в прогнозировании рабочей силы в туризме. Это касается как туристических агентств, так и транспорта, экскурсионного обслуживания и гостиничного обслуживания.

По данным ЮНВТО, процент туров, приобретаемых через интернет без использования услуг турагентств, с каждым годом увеличивается. Например, интернет-продажи, на которые в 2005 г. приходилось лишь 3,5% всех продаж туров, к 2022 г. в развитых странах достигнут 46% и продолжают быстро расти. В Узбекистане доля онлайн-продаж туристических услуг пока незначительна, всего 12-15% по оценкам экспертов, но тенденция нарастает. Сегодня предложение интернет-коммуникаций соответственно растет, увеличивается доступ к информационным ресурсам для продажи туристических услуг. Все потребители могут приобретать туры по отдельности и бронировать в режиме реального времени.

Если отечественный рынок онлайн-продаж туристических услуг достигнет уровня развитых стран, к 2025 году потребности туроператорских компаний в кадрах могут сократиться на 15-17%. Это означает, что темпы роста продаж будут ниже, чем глобальный Интернет «поглощает» продажи. Поэтому потребность в специалистах в туроператорских компаниях будет постепенно снижаться с темпами цифровизации в стране.

Помимо Интернета, в системе мобильной связи появляется возможность самостоятельно создавать и бронировать туры, что ускоряет этот процесс, так как темпы роста абонентов мобильных телефонов намного выше, чем у владельцев ПК.

Информационные технологии и инновационные технологии также способствуют свободному перемещению рабочей силы, включая отток из Узбекистана и приток из-за рубежа. Потому что сегодня Интернет выступает как человеческий ресурс. Таким образом, планирование трудовых ресурсов и потребности в них в индустрии туризма взаимосвязаны с развитием научно-технического прогресса, особенно информационных технологий и инновационных технологий.

4. Пардаев М.К., Очилова Х.Н. Дуал таълимда – бирданига билим ва касб-хунар ўрганади // JMBM. 2022. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dual-talimda-birdaniga-bilim-va-kasb-unar-rganadi> (дата обращения: 09.07.2023).

5. www.edu.uz

6. www.stat.uz

7. www.unwto.com

MALAYZIYADA ISLOMIY MOLIYA, TO'G'RIDAN-TO'G'RI XORIJIY INVESTITSIYALAR VA IQTISODIY RIVOJLANISH O'RTASIDAGI MUNOSABATLARNING EKONOMETRIK TAHLILI ASOSIDA O'ZBEKISTON UCHUN TAVSIYALAR

Akhmadjonov Oybek Xusanovich

Qo'qon Universiteti katta o'qituvchisi

5377577@mail.ru

Abdullayev Axrorjon Axadjon o'g'li

Qo'qon Universiteti Iqtisodiyot yo'nalishi 3-bosqich talabasi

ahrorjon1611@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2023-yil

Jurnal soni: 7

Maqola raqami: 15

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v7i7.781>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

Aholi jon boshiga YaIM, islom moliya aktivlari, TTXI, OLS modeli, Gauss Markov shartlari, statsionar, heteroskedastlik, avtokorrelatsiya, ekonometrika, iqtisodiyot, rivojlanish, islom banklari

ANNOTATSIYA

Ushbu tadqiqot Malayziyada islom moliyasi, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar (TTXI) va iqtisodiy rivojlanish o'rtasidagi dinamik va uzoq muddatli munosabatlarni o'rganishga qaratilgan. Biz 2011-yildan 2021-yilgacha bo'lgan davrda mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishi ko'rsatkichi sifatida aholi jon 74 boshiga yalpi ichki mahsulot, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar oqimi hamda jami islomiy moliyalashtirish aktivlari bo'yicha yillik vaqt-seriya ma'lumotlarini o'rganib chiqdik. Bizning tadqiqotimizda vaqt qatorlar modeli, xususan, OLS modelidan foydalanilgan. Bu tadqiqot orqali islomiy moliyaning iqtisodiy rivojlanishga bog'liqligi ekonometrik tahlillar orqali ochib berilgan va O'zbekiston uchun ham kerakli tavsiyalar berilgan.

Kirish: Malayziya Osiyodagi eng tez rivojlanayotgan iqtisodiyotga va yaxshi rivojlangan islomiy moliya tizimiga ega. Malayziya iqtisodiyotining bu o'ziga xos jihati uni qimmatli amaliy tadqiqotga aylantirdi va ushbu tadqiqotning maqsadi islom moliyasining real iqtisodiyotni kengaytirishga qo'shayotgan dinamik hissasini baholashdan iborat. XXI asrda islomiy moliya bilan bog'liq tahlil materiallari va tadqiqotlarga ilmiy izlanishlar kuchaymoqda. (Hassan va boshqalar 2011). Malayziyaning islomiy bank sanoati mamlakat moliyaviy infratuzilmasini rivojlantirishga katta hissa qo'shdi. Ushbu rivojlanish iqtisodiy o'sishga ta'sir qilishi mumkin (UA Azamjon o'g'li, AA Axadjon o'g'li 2023).

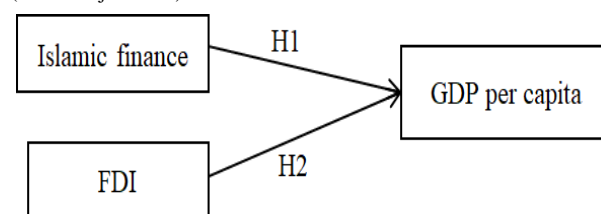
Adabiyotlar tahlili: Islomiy bank amaliyoti va Malayziya iqtisodiy o'sishi o'zaro ta'sirini o'rganuvchi eng dastlabki empirik tadqiqotlardan biri 2009-yilda Furqani va Mulyani tomonidan amalga oshirilgan. (Furqani, H. and Mulyani, R. 2009). Tadqiqot VECM va vektor avtoregressiv (VAR) kointegratsiya usullaridan foydalangan. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, faqat qisqa muddatda foizsiz islom investitsiyalari islom bankchiligiga ta'sir ko'rsatdi. Ular, shuningdek, islomiy barqaror investitsiyalar va islom bank ishi o'rtasida sabab-oqibat bog'liqligini taklif qilishdi. (Hassan, M.K., Sanchez, B. and Yu., J. 2011) Natijalar, shuningdek, islomiy bank faoliyati Malayziya iqtisodiy o'sishi ta'sirida bo'lgan talabdan keyingi sabab-oqibatni ko'rsatdi. Bundan tashqari, bizning tahlilimiz shuni ko'rsatdiki, ko'p yillar davomida islom moliya tizimini samarali boshqarib kelayotgan mamlakatlar islom moliyasining iqtisodiy ta'siri bo'yicha ilmiy tadqiqotlarda qo'llaniladigan ekonometrik modellardan foydalanganlar. Islomiy moliyaviy aktivlar bo'yicha dunyoda uchinchi o'rinni egallagan Malayziya uchun ko'p faktorli vaqt seriyali modelidan foydalangan holda tadqiqotlar yetarli emas (A.Akhrorjon 2022). Shunday qilib, bizning maqsadimiz so'nggi o'n yil ichida islom moliya tizimi va to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar Malayziyaning iqtisodiy o'sishiga qanchalik ta'sir qilganini o'rganishdir. Bizning tadqiqotimiz oldingi tadqiqotlardan qo'shimcha turli omillar va metodologiya nuqtayi nazaridan farq qiladi.

Metodologiya: Biz islom moliyasi, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar va iqtisodiy rivojlanish o'rtasida bog'liqlik mavjudligini aniqlash uchun ko'p faktorli vaqt seriyasi modelidan foydalangan holda miqdoriy yondashuvdan foydalandik. Quyida bizning gipotezimiz: H1₀: Malayziya iqtisodiy rivojlanishi va islomiy moliyalashtirish o'rtasida hech qanday bog'liqlik yo'q. H1₁: Malayziyada islomiy moliya va iqtisodiy rivojlanish o'rtasida bog'liqlik mavjud. H2₀: Malayziyada aholi jon boshiga YaIM va to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar o'rtasida hech qanday bog'liqlik yo'q. H2₁: Malayziyada aholi jon boshiga YaIM va to'g'ridan-to'g'ri

investitsiyalar o'rtasida bog'liqlik mavjud (NJ Tursunboy o'g'li, AA Axadjon o'g'li 2023).

H0 – bizning nol gipotezimiz va H1 – muqobil gipoteza.

Biz aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulotning qiymati va islom moliyaviy aktivlarining umumiy miqdori, 2011-yildan 2021-yilgacha Malayziya iqtisodiyotiga to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar oqimi miqdorini alohida ko'rib chiqdik va ko'p faktorli vaqt qatorlaridan foydalangan holda ekonometrik model va tenglamalarni ishlab chiqdik (A Akhrorjon 2022).

1-rasm: Gipotezani tekshirish

Islomiy moliyalashtirish, to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar (FDI) va Malayziyaning iqtisodiy rivojlanishi o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish uchun quyidagi model ishlab chiqilgan:

$$\text{OLS modeli} - \ln Y_i = \beta_0 + \beta_1 \ln X + \beta_2 \ln X_i + \varepsilon_i$$

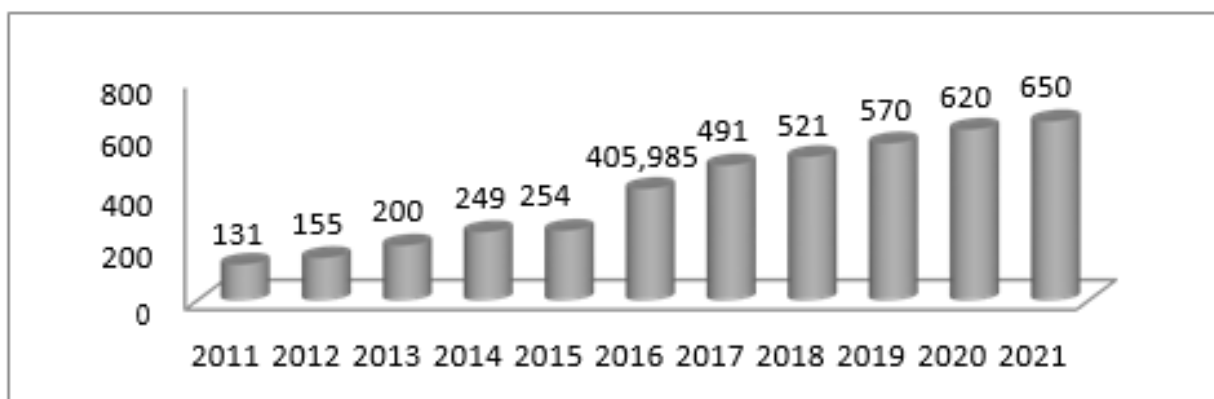
$$\ln \text{Aholi jon yalpi ichki mahsuloti (GDP per capita)}_i = \beta_0 +$$

$$\beta_1 \ln \text{Islomiy moliya aktivlari (Islamic Finance Assets)}_i +$$

$$\beta_2 \ln \text{FDI}_i + \varepsilon_i(1)$$

Biz Stata 15 dasturidan model yaratish, modelni baholash va hozirda butun dunyo bo'ylab tadqiqotchilar tomonidan keng qo'llaniladigan iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichi prognozini olish uchun foydalandik. Bundan tashqari, modellar ishlab chiqilgandan so'ng, ko'rsatkichlarning yo'nalishi va zichligini aniqlash uchun Gauss-Markovning beshta sharti qo'llanildi: geteroskedastik muammo, modelning qoldiq avtokorrelatsiya muammosi va regressiya modellari.

Olingan natijalar va ularning tahlili: Malayziyaning islomiy moliyaviy aktivlari 2011-2021-yillar oralig'ida qariyb 5 baravar ko'paydi, aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot esa 2011-yildagi 8 393 dollardan 2021-yilga kelib 10 575 dollargacha oshdi (A Akhrorjon, K Zumradkhan. 2022). Dikki-Fuller testi o'zgaruvchining statsionar yoki statsionar emasligini aniqlaydi, bu ko'p faktorli vaqt qatori mezonining birinchi bosqichidir.

2-rasm. 2011-yildan 2021-yilgacha Malayziya islom moliyaviy aktivlarining qiymati (milliard AQSh dollari hisobida)

Jadval 1. Aholi jon boshiga YaIMning ildiz birligi uchun Dikki-Fuller testi natijalari

Test Statistic	1% Critical Value	5% Critical Value	10% Critical Value	Obs	MacKinnon approximate p-value for Z(t)
-4.747	-3.750	-3.000	-2.630	8	0.0001

Dikki-Fuller testiga kelsak (1-jadval), aholi jon boshiga YaIM uchun statistik test qiymati -4,747 ni tashkil etadi, bu uchta muhim qiymatdan kamroq. Statsionar taqsimotning boshqa dalillari 0,0001 ning p-qiymati bilan ta'minlanadi, bu 0,05 dan kichikdir. 2-jadvalda

Dikki-Fuller testidan muvaffaqiyatli o'tgan, ammo farqlashdan so'ng p-qiymati 0,05 dan kam bo'lgan mustaqil ko'rsatkichlar tasvirlangan.

Bunday holda, tanlangan barcha o'zgaruvchilar dastlab statsionar emas edi, lekin integratsiyadan so'ng barcha bog'liq va mustaqil o'zgaruvchilar statsionarga aylandi.

Jadval 2. Mustaqil o'zgaruvchilar bo'yicha birlik ildiz uchun Dikki-Fuller testing natijasi

Name of variables	Test Statistic	1% Critical Value	5% Critical Value	10% Critical Value	Obs	MacKinnon approximate p-value for Z(t)
Islamic finance	-3.886	-3.750	-3.000	-2.630	8	0.0021
FDI	-5.555	-3.750	-3.000	-2.630	9	0.0000

Modeldagi kuzatishlar soni 11 ta bo'lib, har bir o'zgaruvchi uchun o'rtacha, standart og'ish, minimal va maksimal qiymatlar hisoblab chiqilgan (3-jadval).

Jadval 3. Ta'riflovchi statistika

Variable	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
lnGDPPC	11	2.284	.093	2.127	2.408
lnIsFA	11	5.817	.582	4.875	6.477
lnFDI	11	3.45	.012	3.437	3.463

Keyingi qadam korrelyatsiya matritsasi yordamida uchta o'zgaruvchi o'rtasidagi korrelyatsiyani o'rganishdir.

Jadval 4. Korrelyatsiya matritsasi

Variables	(1)	(2)	(3)
(1) lnGDPPC	1.000		
(2) lnIsFA	0.964	1.000	
(3) lnFDI	0.394	0.216	1.000

Model ko'p faktorli xususiyatga ega bo'lgani uchun biz o'zgaruvchilar orasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlashimiz kerak. Shu munosabat bilan, tadqiqot davomida barcha o'zgaruvchilarning

korrelyatsiya koeffitsiyentlari matritsasi tekshirilganda, quyidagi natija qayd etildi: unga ko'ra, barcha o'zgaruvchilar orasida ijobiy korrelyatsiya mavjud (4-jadval).

5-jadval. Chiziqli regressiya

InGDPPC	Coef.	St.Err.	t-value	p-value	[95% Conf	Interval]	Sig
lnIsFA	.147	.011	13.57	0	.122	.172	** *
lnFDI	1.548	.54	2.86	.021	.302	2.794	**
Constant	-3.909	1.851	-2.11	.068	-8.178	.361	*
Mean dependent var	2.284SD dependent var			0.093			
R-squared	0.965Number of obs			11			
F-test	109.783	Prob > F		0.000			
Akaike crit. (AIC)	-53.018	Bayesian crit. (BIC)		-51.824			

*** $p < .01$, ** $p < .05$, * $p < .1$

Tadqiqotda biz “oddiy eng kichik kvadratlar” modelidan foydalandik. Yuqoridagi jadvalda ko’rsatilgan OLS modelidan quyidagi ko’p faktorli regressiya modeli ishlab chiqilgan:

$$\ln GDP_{percapita_i} = -3.909 + 0.14 \ln IsFA_i + 1.54 \ln FDI_i + \varepsilon_i \quad (2)$$

5-jadvalga ko’ra, to’g’ridan-to’g’ri investitsiyalar hajmining 1% ga o’zgarishi YaIMning 1,54% ga o’sishiga olib keladi, islom moliyaviy aktivlarining 1% o’zgarishi esa aholi jon boshiga YaIMning 0,14% o’zgarishiga olib keladi. Shuningdek, u to’g’ridan-to’g’ri xorijiy investitsiyalar hajmi, IFA va aholi jon boshiga YaIM o’rtasidagi kuchli bog’liqlikni ko’rsatadi. Yaratilgan model determinatsiya koeffitsiyentiga ko’ra, islom moliyaviy aktivlari va to’g’ridan-to’g’ri

xorijiy investitsiyalar miqdori aholi jon boshiga YaIMning 96,5 foizini ko’rsatishga qodir. Umuman olganda, kattaroq R kvadrati modelning yaxshiroq mos kelishini bildiradi. Bizning topilmalarimiz, shuningdek, ishlab chiqilgan regressiya modelida Fisher F-statistikasi uchun P-qiymatining ehtimoli 0,05 dan kam ekanligini ko’rsatdi, bu mustaqil o’zgaruvchilar jon boshiga YaIMga ta’sir qilishini ko’rsatadi.

Gaus Markovning uchinchi shartiga kelsak, qoldiqni modelga ulash shart emas. Agar qoldiq va model bog’langan bo’lsa, u geteroskedastik holat hisoblanadi. Biz modelimizni baholash uchun Breusch-Pagan testidan foydalandik.

Jadval 6. Breusch-Pagan test natijasi

	Chi2(1)	Prob > chi2
lnGDPPercapita	1,18	0,2765

Breusch-Pagan testi natijalari qoldiqlar modelga bog’lanmaganligini ko’rsatadi, chunki testning p-qiymati 0,05 dan katta bo’lib, bu test talabiga muvofiq homoskedastik holat sifatida qabul qilinadi. Modelni baholash uchun Gauss-Markovning to’rtinchi talabi model qoldiqlari bilan avtokorrelyatsiya muammosi bo’lmagligi

kerakligini aytadi. Durbin-Watson testini birinchi sinov texnikamiz sifatida ishlatib, biz modelni sinovdan o’tkazamiz.

Sinov mezonlariga kelsak, Durbin-Watson testi natijasi 0 dan 4 gacha. Ushbu test natijasi, 2.208707, qoldiqlar bir-biriga bog’lanmaganligini ko’rsatgan modelimizni ishga tushirishga imkon berdi.

Jadval 7. Breusch-Godfrey avtokorrelyatsiya testi natijasi

lags (p)	chi2	Df	Prob>chi2
1	0.160	1	0.690

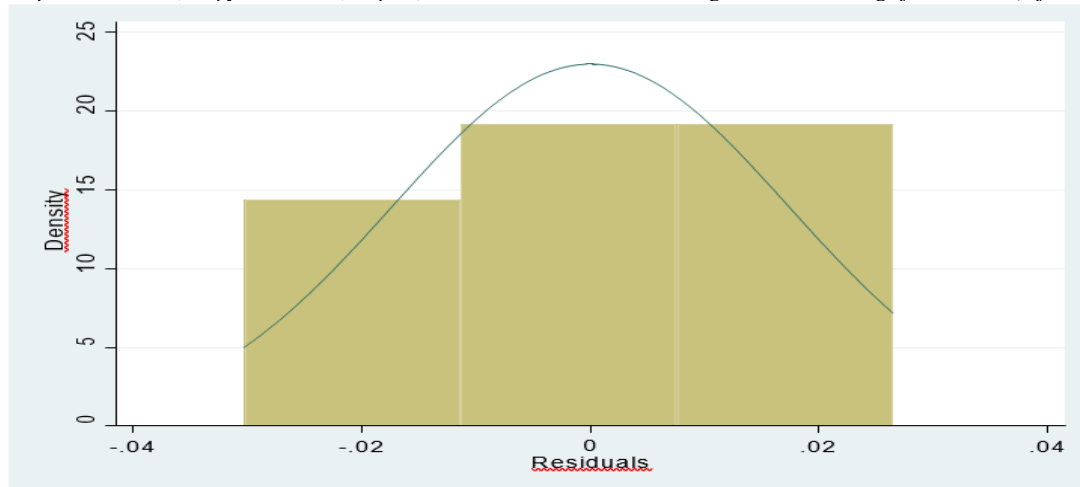
Breusch-Godfrey testi natijalariga asoslanib, 8-jadval qoldiqlar o’rtasida avtokorrelyatsiya yo’qligi haqida xulosa chiqarishga imkon beradi. R-kvadrat ehtimollik qiymati 0,05 dan katta, shuning uchun qoldiqlar o’rtasida avtokorrelyatsiya yo’q deb taxmin qilinadi. Keyingi

Gauss-Markov mezonni qoldiqlarning normal taqsimlanishini talab qiladi. Sinov uchun grafik texnikasi va Shapiro-Wilk testidan foydalandik.

Jadval 8. Shapiro-Wilk testi natijalari

Variable	Obs	W	V.	Z	Prob>z
residual	11	0.970	0.487	-1.206	0.886

Shapiro-Wilk testi 0,88 qiymatini berdi, bu $p > 0,05$ dan katta va Gauss Markovning beshinchi mezoniga javob beradi (8-jadval).

3-rasm. Qoldiqlarning normal taqsimlanishi testi
Jadval 9. VIF testi

	VIF	1/VIF
<u>InFDI</u>	1.049	.953
<u>InIsFA</u>	1.049	.953
<u>Mean</u>	1.049	.
<u>VIF</u>		

Yuqoridagi 2-rasmda qoldiqlarning normal taqsimlanganligi va normal tebranish mavjudligi ko'rsatilgan. Qoldiqlarning normal taqsimlanishini tasdiqlash uchun. Gaus-Markovning oxirgi mezoniga ko'ra, mustaqil o'zgaruvchilar o'rtasida hech qanday bog'liqlik bo'lmasligi kerak. 9-jadvaldan ko'rinib turibdiki, bir mustaqil o'zgaruvchi boshqa mustaqil o'zgaruvchiga ta'sir qilmagan, chunki ularning VIF 10 dan kichik.

Nihoyat, biz modelimizni Gauss Markov sharoitida sinab ko'rdik. Ushbu testlar bizning modelimiz Gauss-Markovning barcha shartlariga javob berishini ko'rsatdi, bu bizga OLS modelini qabul qilish va baholash bosqichlarini tugatgandan so'ng tadqiqotimizda foydalanish imkonini berdi.

Xulosa va tavsiyalar: Tadqiqotlarimiz natijalariga asosanib, biz islomiy moliyalashtirish va to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar Malayziyanning iqtisodiy rivojlanishida qisqa muddatli va uzoq muddatli ijobiy rol o'ynagan degan xulosaga kela olamiz. Shu nuqtayi nazardan, milliy aholi turmush darajasini oshirish yo'li sifatida islom moliya tizimini va to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni rivojlantirish foydali ekanligini yana bir bor ko'rsatdi (Akhmadjonov, A Abdullaev, A Abdupattayev, M Sultonov. 2021). Ushbu xulosadan ma'lum bo'lishicha, Malayziyada iqtisodiy rivojlanishni rag'batlantirishning eng muhim siyosat variantlaridan biri islomiy moliya sektorini kengaytirish va to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb qilishdir (O Akhmadjonov, A Abdullaev va boshq. 2021). Bu borada O'zbekiston ham kerakli amaliyotlarni amalga oshirsa iqtisodiy rivojlanishga erishishga shubha yo'q. Buning uchun quyidagi tavsiyalarni ko'rishimiz mumkin. .

Islomiy moliya sektorini kengaytirish va to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb qilish iqtisodiy rivojlanishni rag'batlantirish uchun muhim siyosat varianti bo'lishi mumkin. Buning sabablarini keltiramiz:

1. Moliyaviy bozorlarni diversifikatsiya qilish: Islom moliya sektorining kengayishi moliyaviy bozor ekotizimini yanada xilma-xil qilishga imkon beradi. Ushbu diversifikatsiya muqobil investitsiya imkoniyatlarini taqdim etadi, an'anaviy bank tizimlariga bog'liqlikni kamaytiradi. (O Akhmadjonov, A Abdullaev va boshq. 2021). U kengroq sarmoyadorlar qatorini, jumladan, shariatga mos moliyaviy mahsulotlarni afzal ko'radiganlarni jalb qiladi va shu orqali umumiy investor bazasini kengaytiradi (O Akhmadjonov, A Abdullaev, J Anvarov, S Ismoilov 2022).

2. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni (FDI) jalb qilish: Islomiy moliya faqat musulmonlar ko'p bo'lgan mamlakatlar bilan cheklanmaydi; u jahon miqyosida e'tibor qozondi (O Akhmadjonov, A Abdullaev va boshq. 2022). Islomiy moliya sektorini kengaytirish orqali davlatlar shariatga muvofiq sarmoya kiritmoqchi bo'lgan investorlardan to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb qilishlari

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sabirov X.N. Ekonometrika II. O'quv qo'llanma. "Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi" 2022. – 430 b.
2. Furqani, H. and Mulyany, R. (2009). "Islamic banking and economic growth: Empirical evidence from Malaysia". *Journal of Economic Cooperation and Development*, 30, 59–74.
3. Hassan, M.K., Sanchez, B. and Yu., J. (2011), "Financial development and economic growth in the organisation of Islamic conference countries", JKAU: Islamic Econ, Vol. 24 No. 1, pp. 145–172.
4. N.J. Tursunboy o'g'li, A.A. Axadjon o'g'li (2023). O'zbekistonning jahon savdo tashkilotiga a'zo bo'lish uchun uzoq yo'li va xitoy tajribasi. Qo'qon universiteti xabarnomasi 1, 43–47
5. U.A. Azamjon o'g'li, A.A. Axadjon o'g'li (2023). Sun'iy intellekt va raqamli iqtisodiyot rivojlanishi. Qo'qon universiteti xabarnomasi 1, 73–75
6. A Akhrorjon (2022). Reasons, problems and consequences for the accession of the Uzbek economy to the WTO. International scientific conference "Topical issues of the economy in modern"...
7. A. Akhrorjon (2022). Uzbekistan and the World Trade Organization management system. International scientific conference "Topical issues of the economy in modern"...

mumkin. Ushbu to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar oqimi kapital oqimini ko'paytirish, ish o'rinlarini yaratish, texnologiyalar transferi va bilim almashinuvi orqali iqtisodiy o'sishni kuchaytirishi mumkin.

3. Tadbirkorlik va KO'Kni rag'batlantirish: Islomiy moliya tamoyillari tadbirkorlar va kichik va o'rta korxonalar (KO'K) uchun foydali bo'lishi mumkin bo'lgan risklarni taqsimlash va aktivlar bilan ta'minlangan moliyalashtirishga urg'u beradi. Bunday tamoyillar haddan tashqari qarz yuki yoki foizga asoslangan moliyalashtirishdan foydalanishni ta'minlash orqali tadbirkorlik uchun qulay muhit yaratadi. Bu innovatsiyalarni rag'batlantiradi va iqtisodiy rivojlanish uchun muhim bo'lgan KO'K o'sishini qo'llab-quvvatlaydi.

4. Infratuzilmani rivojlantirish: Islomiy moliya infratuzilma loyihalarini moliyalashtirish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan Sukuk (Islom obligatsiyalari) kabi turli xil vositalarni taklif qiladi. Shariatga muvofiq moliyalashtirish orqali infratuzilmani rivojlantirishga to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb qilish orqali mamlakatlar moliyalashtirishdagi cheklolarni yengib o'tishlari va infratuzilma loyihalarini jadallashtirishlari mumkin. Yaxshilangan infratuzilma iqtisodiy samaradorlikka, savdoni osonlashtirishga va umumiy rivojlanishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi (A Akhrorjon, A Oybek 2022).

5. Moliyaviy inkluziya: Islomiy moliya sektorining kengayishi diniy e'tiqodlar yoki madaniy me'yorlar tufayli an'anaviy moliya institutlari tomonidan ilgari yetarli darajada xizmat ko'rsatmagan jamiyat qatlamlariga xizmat ko'rsatish orqali moliyaviy inkluziyaga yordam beradi. Bu inkluzivlik iqtisodiy faoliyatda kengroq ishtirok etishni, marginallashtirish jamoalarning imkoniyatlarini kengaytiradi va yanada adolatli rivojlanishga hissa qo'shadi.

6. Axloqiy sarmoya variantlari: Islomiy moliya qimor o'yinlari, spirtli ichimliklar va tamaki kabi ijtimoiy yoki ma'naviy jihatdan zararli deb hisoblangan sohalarga sarmoya kiritishni taqiqlovchi axloqiy tamoyillarga amal qiladi. Islomiy moliya sektorini kengaytirish jismoniy shaxslar va muassasalarga o'z qadriyatlariga muvofiq sarmoya kiritish imkoniyatlarini taqdim etadi (A Akhrorjon, A Oybek 2022). Bu barqaror va ijtimoiy mas'uliyatli tarmoqlarni rivojlantirishga, ijobiy ijtimoiy ta'sir ko'rsatadigan iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishga olib kelishi mumkin.

Umuman olganda, islomiy moliya sektorini kengaytirish va to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb qilish moliya bozorlarini diversifikatsiya qilish, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, tadbirkorlik va kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash, infratuzilma loyihalarini moliyalashtirish, moliyaviy inkluzivlikni rag'batlantirish va axloqiy investitsiya amaliyotlarini rag'batlantirish orqali iqtisodiy rivojlanishni rag'batlantirishi mumkin. Hukumatlar o'z iqtisodiyotlari uchun islomiy moliyaning potensial afzalliklaridan foydalanish uchun ushbu siyosat variantlarini ko'rib chiqishlari kerak.

8. A. Abdullaev (2022). O'zbekiston iqtisodiyoti uchun jstga a'zo bo'lish sabab muammo va natijalari. Raqamli texnologiyalar va ta'lim istiqbollari 1 (2), 113–121

9. A. Akhrorjon, K. Zurnadkhan (2022). The impact and results of membership of the wto on the education system. Educational Research in Universal Sciences 1 (5), 24–32

10. Akhmadjonov, A. Abdullaev, A. Abdupattayev, M. Sultonov (2021). Islamic banking management, assets and liabilities. Scientific progress, 2 (6), 1525–1532.

11. O Akhmadjonov, A Abdullaev, B Umarjonov, M Shamsiddinov (2021). Islom moliyasining xususiyatlari. Scientific progress 2 (8), 634–638.

12. O. Akhmadjonov, A. Abdullaev, S. Yusupov, J. Anvarov (2021). Islom bankchiligidagi xavf. Scientific progress 2 (8), 639–642.

13. O. Akhmadjonov, A. Abdullaev, J. Anvarov, S. Ismoilov (2022). Islom moliyasi. Scientific progress 3 (2), 45–47.

14. O. Akhmadjonov, A. Abdullaev, M. Shamsiddinov, B. Umarjonov (2022). Islamic finance. Scientific progress 3 (2), 48–50.

15. A. Akhrorjon, A. Oybek (2022). Danger in Islamic Banking. International scientific conference "Topical issues of the economy in modern"...

A. Akhrorjon, A. Oybek (2022). Characteristics of Islamic Finance. International scientific conference "Topical issues

CHATGPTNING IQTISODIYOTGA TA'SIRI: SUN'IY INTELEKTNING KASBIY MEHNAT BOZORIGA TA'SIRI

Umarov Azizjon Azamjon o'g'li

Qo'qon universiteti o'qituvchisi

umarov@kokanduni.uz

Abdullayev Axrorjon Axadjon o'g'li

Qo'qon universiteti talabasi

ahrjon1611@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2023-yil

Jurnal soni: 7

Maqola raqami: 16

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v7i7.782>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

Katta til modellari; Sun'iy intellekt; Avtomatlashtirish, mehnatni tejash texnologiyasi, ChatGPT, iqtisodiyot, rivojlanish, raqamli iqtisodiyot, mehnat bozori, generativ AI, kasbiy tasnif

ANNOTATSIYA

Ushbu tadqiqot ChatGPT mehnat bozoriga qanday ta'sir qilishini o'rganadi. ChatGPT va boshqa sun'iy intellekt bilan bog'liq xizmatlar mehnat bozoriga qanday ta'sir qilishini tushunish uchun biz birinchi navbatda ushbu mavzu bo'yicha o'tkazilgan oldingi tadqiqotlarni chuqur tahlil qildik. Talab va taklif modelidan foydalanib, biz ChatGPT ta'sirini baholaymiz. Ushbu maqola ushbu innovatsiyaning mehnat bozoriga qisqa va uzoq muddatli ta'sirini o'rganib, uning muammolari va imkoniyatlariga e'tibor qaratadi. Bundan tashqari, biz ChatGPT-ga eng sezgir bo'lgan kasblarning to'liq ro'yxatini taqdim etish uchun Xalqaro standart kasblar tasnifidan turli vazifalarni olish uchun matn ishlab chiqarish usulidan foydalanamiz.

Kirish: ChatGPT yoki Chat Generative Pre-Trained Transformer – OpenAI tomonidan ishlab chiqilgan chatbot. U 2022-yil 30-noyabrda prototip sifatida chiqarildi va tez orada o'zining keng qamrovli javoblari va foydalanuvchilarning so'rovlariga aniq javoblari bilan e'tiborni tortdi. Bir necha oy oldin chiqarilganidan beri ChatGPT 100 million oylik faol foydalanuvchilarga erishish yo'lida izchil rivojlanmoqda. Bu ilovadan faol foydalanayotgan 100 million foydalanuvchiga erishish uchun 9 oy va 30 oy davom etgan TikTok va Instagram'dan tezroq.

Bu jamoat manfaati shunchaki aysbergning uchidek ko'rinadi. Microsoft, Google, Baidu va boshqa korxonalar shu kabi mahsulotlarni chiqarishga urinishlari haqida xabarlar bor. Microsoft OpenAI'ning yetakchi investorlaridan biri bo'lib, yaqinda Google'ning tajribaviy suhbatdosh sun'iy intellekt xizmati Bard taqdim etildi. ChatGPT, Bard va Jasperpy.a, coi, ELSA, DialoGPT, Chinchilla AI va Replica kabi boshqa xizmatlar hozirda mashhur bo'lgan Generativ AI va Katta tilli modellarga misoldir.

ChatGPT va uning butun dunyo bo'ylab iqtisodiyotlarga ta'siri turli nuqtayi nazardan ko'rib chiqilishi mumkin va bu istiqbollarning har biri muhim narsani taklif qiladi. Aytish kerakki, ushbu sun'iy intellektga asoslangan xizmatlarning ishchi kuchi va mehnat bozoriga ta'siri eng muhim sohadir. Aynan shuning uchun ham mehnat iqtisodiyoti sohasida avtomatlashtirish, robototexnika, texnologik o'zgarishlar va mehnat bozori bilan bog'liq boshqa innovatsiyalar mavzularida ko'plab adabiyotlar mavjud.

ChatGPT va boshqa sun'iy intellektga asoslangan xizmatlar ishchilar ilgari bajargan ko'plab vazifalarni avtomatlashtirishi mumkinligi sababli, ularni amalga oshirish bozorning muayyan segmentlarida jiddiy buzilishlarga olib kelishi mumkin. ChatGPT mehnat bozoriga sezilarli ta'sir ko'rsatishi kutilmoqda, chunki bu ma'lum bir bandlikning ortiqcha bo'lishiga olib kelishi va bir vaqtning o'zida boshqa ish o'rinlarining yaratilishiga olib kelishi mumkin. Boshqa tomondan, o'tish bosqichi mehnat bozorida raqobatbardoshligini saqlab qolish uchun qo'shimcha o'qitish yoki malaka oshirishni talab qiladigan ishchilar uchun muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

McKinsey tomonidan olib borilgan so'nggi tadqiqotlar sun'iy intellektning global iqtisodiyotga potensial ta'sirini modellashtirishga qaratilgan. Kompyuterni ko'rish, tabiiy til, virtual yordamchilar, robot jarayonlarini avtomatlashtirish va ilg'or mashinani o'rganish sun'iy intellektning beshta asosiy toifasidir. Ularning tahliliga ko'ra, firmalarning yetmish foizi kamida bitta toifadagi AI texnologiyasini qo'llagan bo'lishi mumkin va ellik foizdan kamrog'i barcha besh toifani to'liq integratsiyalashgan bo'lishi mumkin. 2030-yilga borib, sun'iy intellektning global iqtisodiy faoliyatga potensial ta'siri 13 trillion dollarni tashkil qilishi mumkin. Ushbu potensial ta'sir samaradorlikni oshirish va sun'iy intellektni qo'llash bilan bog'liq boshqa kanallar natijasi bo'lishi mumkin.

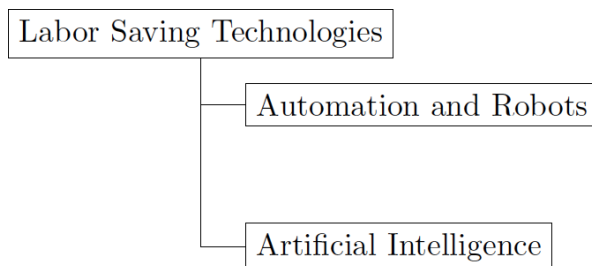
Boshqa tomondan, bir qator muammolar AI qanchalik tez qabul qilinishi va ishlatilishini sekinlashtirishi mumkin. Misol uchun, o'zlashtirishni kechiktirgan firmalar qobiliyatlarini oshirish va iste'dodlarni jalb qilishda orqada qolishi mumkin. AI, shuningdek, turli kompaniyalar, xodimlar va mamlakatlarga turli xil ta'sir ko'rsatishi mumkin, bu esa undan maksimal darajada foydalanishni qiyinlashtirishi mumkin. Ehtimol, sun'iy intellektning ta'siri chiziqli chiziqda emas, balki turli mamlakatlar, firmalar va xodimlar uchun har xil stavkalarda paydo bo'lishi mumkin. Umuman olganda, sun'iy intellekt global iqtisodiy faoliyatga ijobiy hissa qo'shishi mumkin; ammo, bu potensialni maksimal darajada oshirish uchun mamlakatlar, firmalar va ishchilar o'rtasida mavjud bo'lgan kengayib borayotgan tengsizlikni bartaraf etish talab etiladi.

Adabiyotlar tahlili: Mehnatni tejovchi texnologiyalarning (LST deb ham ataladi) kelib chiqishi sanoat inqilobi boshlanishiga qadar kuzatilishi mumkin. Sanoat inqilobi davrida mashinalarga asoslangan ishlab chiqarish usullari inson mehnatiga tayangan usullarni almashtira boshladi. Bu ham mahsuldorlikning, ham samaradorlikning sezilarli o'sishiga olib keldi. Bug' dvigatelining joriy etilishi va boshqa mexanik yaxshilanishlar turli sohalarda, shu jumladan to'qimachilik, ishlab chiqarish va qishloq xo'jaligida LSTni amalga oshirish uchun yo'l ochdi. Ushbu yutuqlar yuqori iqtisodiy o'sishga va odamlarning turmush darajasini yaxshilashga olib keldi, chunki ular mahsuldorlikni oshirdi va yangi mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan mehnatni kamaytirdi. (Staccioli va Virgillito 2021a)

XX asrda LSTlar rivojlanishda davom etdi va elektr energiyasining kiritilishi ularning evolyutsiyasida muhim omil bo'ldi. XX asrning ikkinchi yarmida kompyuter va axborot texnologiyalarining kengayishi biznesning turli sohalarda, shu jumladan, ishlab chiqarish va transport sohalarda robotlar va avtomatlashtirishning keng qo'llanilishiga olib keldi. (Montobbio va boshq. 2022) Robotlar mehnatni tejash effektiga ega ekanligini aniqladi, ammo bu ta'sirning hajmi va yo'nalishi muayyan sanoat, malaka darajasi va mamlakatga qarab o'zgaradi. Boshqa tadqiqot (Staccioli va Virgillito 2021b) patent tahlili orqali mehnatni tejovchi texnologiyalarning tarixiy ko'rinishini taqdim etadi; Ushbu tadqiqot inson funksiyalarini texnologik innovatsiyalarning so'nggi to'lqini bilan almashtirishni hujjatlashtiradi.

Shuningdek, kompaniyalarning mahsuldorlik va raqobatbardoshlik darajasini oshirishga qaratilgan doimiy sa'y-harakatlari natijasida LSTlar butun dunyo bo'ylab iqtisodlarda mashhur bo'lib bormoqda. LSTlar mahsuldorlikni oshirishi va yangi ish joylarini yaratishi mumkin; shunga qaramay, ular past malaka darajasini talab qiladigan kasblardagi ishchilarni almashtirishlari mumkin.

Mehnatni tejovchi texnologiyalarning ta'sirini ikkita asosiy toifaga bo'lish mumkin. Har bir toifada biz ushbu texnologiyalarning ishchi kuchi talabi va ta'klifiga ta'sirini baholashimiz mumkin. Turli xil tabiatga ega bo'lganligi sababli, biz LSTlarni avtomatlashtirish yoki robotlar va sun'iy intellektga bo'lishimiz mumkin (1-rasm).

1-rasm – Mehnatni tejaydigan texnologiyalarning ikkita asosiy toifasi

Avtomatlashtirish, robotlar va mehnat bozori: Avtomatlashtirishning mehnat bozoriga ta'siri mehnat iqtisodiyotiga oid adabiyotlarda keng o'rganilgan va muhokama qilingan. Ba'zi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, avtomatlashtirish ish joyini almashtirishga olib kelishi mumkin, ayniqsa, muntazam vazifalarni bajaradigan ishchilar uchun. Ushbu ko'chish ishsizlik, ish haqining turg'unligi va daromadlar tengsizligining oshishiga olib kelishi mumkin (Berg, Buffie, and Zanna 2016). Masalan, (Moll, Rachel, and Restrepo (2022) yangi texnologiyani joriy etish tengsizlikni yomonlashtirishi mumkinligini ta'kidlaydi, chunki afzalliklar yuqori malakali ishchi kuchi va kapital egalari kapital daromadlarining ko'payishi shaklida to'planadi. Ular texnologiyani taqsimlash bilan bog'laydigan gipotezani o'rnatadilar. Daromad va boylik hamda undan avtomatlashtirishning tengsizlikka ta'sirini o'rganish uchun foydalaning. Ushbu maqola avtomatlashtirish boylik daromadini oshirish orqali tengsizlikni kuchaytirishi va taqsimotning pastki qismida ish haqi va daromadlarning turg'unligiga olib kelishi mumkinligini ko'rsatadi.

Biroq, boshqa tadqiqotlar shuni ta'kidlaydiki, avtomatlashtirish yuqori malakali ish joylarida yangi ish o'rinlarini yaratishi – samaradorlik va iqtisodiy o'sishni oshirishi mumkin. (D. H. Muallif 2015)

Yaqinda o'tkazilgan tadqiqot (Aghion va boshq. 2022) ikkita qarama-qarshi fikrni hisobga olgan holda avtomatlashtirishning bandlikka ta'sirini muhokama qiladi. Birinchi ko'rinishda avtomatlashtirish, birinchi navbatda, ish o'rinlarini yo'q qilishni ko'radi, ikkinchi ko'rinishda esa avtomatlashtirishning mahsuldorlik ta'siri ta'kidlanadi, bu esa mahsulotlarga talabning oshishiga va ish bilan bandlikning oshishiga olib keladi. Mualliflar Fransiya misolida ikkinchi fikrni tasdiqlovchi dalillarni taqdim etadilar va avtomatlashtirish hamda bandlik bo'yicha adabiyotlar keng ko'lamli mamlakatlarda bu fikrni qo'llab-quvvatlashga moyil ekanligini ko'rsatadilar. Mualliflarning xulosasiga ko'ra, avtomatlashtirish aslida firmalarni yanada raqobatbardosh qilish va yangi bozorlarni yutib olish imkonini berish orqali bandlik uchun ijobiy kuch bo'lishi mumkin.

(Hassel, Özkiziltan va Weil 2022) Avtomatlashtirishning bandlik va ish haqiga ta'siri bo'yicha adabiyotlarni ko'rib chiqadi va uning turli mahorat guruhlariga qanday ta'sir qilishiga e'tibor beradi. U OECD mamlakatlaridagi so'nggi yigirma yillik adabiyotlarni qamrab oladi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, yuqori malakali ishchilar ish bilan ta'minlashning ijobiy natijalari bilan avtomatlashtirishdan foyda ko'rishadi, o'rta malakali ishchilar esa salbiy natijalarga ega. Past malakali ishchilarga ta'siri aralash. Natijalar tadqiqot loyihasiga qarab o'zgaradi, identifikatsiya strategiyalari faqat kasbiy ma'lumotlarga tayanganda, ish bilan ta'minlashning salbiy natijalari topiladi.

Xuddi shunday, (Hirvonen, Stenhammar, and Tuhkuri 2022) ilg'or texnologiyalarning bandlikka ta'siri haqida dalillarni taqdim etadi. Ularning tadqiqoti Finlandiyada texnologiya subsidiyasi dasturiga qaratilgan va ilg'or texnologiyalar bandlikni oshirishga va malaka tarkibida o'zgarishga olib kelganligini ko'rsatadi. Mualliflar firmalar va ishchilarni kuzatish hamda muayyan texnologik o'zgarishlarni o'lchash uchun matn tahlili, shuningdek, mashinani o'rganish usullaridan foydalaning. Topilmalar texnologik o'zgarishlarning ikki turini qarama-qarshi qo'yadigan nazariy asos orqali tushuntiriladi: jarayon va mahsulot. Natijalar shuni ko'rsatadiki, firmalar ishchilarni almashtirishdan ko'ra yangi turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun yangi texnologiyalardan foydalaning, bu esa

texnologiyalar ishchilarning o'rnini bosishi yoki malakali bo'lishi haqidagi g'oyaga ziddir.

Umuman olganda, adabiyotlar avtomatlashtirishning mehnat bozoriga ta'siri murakkab va turli omillarga bog'liqligini ko'rsatadi, masalan, avtomatlashtirishni qo'llash tezligi va darajasi, ta'sir ko'rsatadigan ish joylari va tarmoqlar turlari, shuningdek, ishchilar uchun malaka oshirish imkoniyatlarining mavjudligi. Masalan, (Graetz and Michaels 2018) robotlar bandlik, ish haqi va malakalarga bo'lgan talabga qanday ta'sir qilishini tushunish uchun turli mamlakatlar va sanoat ma'lumotlarini o'rganadi. Ular robotlarning qabul qilinishi mehnat bozoriga sezilarli ta'sir ko'rsatganini va bu ta'sir muayyan sanoat va mamlakatga qarab o'zgarishini aniqladilar.

Sun'iy intellekt va mehnat bozori: Sun'iy intellektning (AI) mehnat bozoriga ta'siri mehnat iqtisodiyotida katta e'tiborga ega bo'lgan va davom etayotgan munozaralar mavzusi bo'lgan mavzudir. Ba'zi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, AI ishni almashtirishga olib kelishi mumkin, xususan, avtomatlashtirish ta'siriga o'xshash muntazam ishlardagi ishchilar uchun (Acemoglu va boshq. 2020). Biroq, sun'iy intellektni qabul qilish tezligi va darajasi kattaroq bo'lishi mumkin, bu esa mehnat bozoriga tezroq va kengroq ta'sir ko'rsatishga olib keladi.

Boshqa tomondan, boshqa tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt, ayniqsa, yuqori malakali ishlarda yangi ish o'rinlarini yaratishi va samaradorlik va umumiy iqtisodiy o'sishni oshirishi mumkin. Buning sababi shundaki, sun'iy intellekt takrorlanuvchi vazifalarni avtomatlashtirib, ishchilarning diqqatini yanada murakkab va ijodiy vazifalarga bo'shatish imkonini beradi. Masalan, (Acemoglu va boshq. 2022) sun'iy intellektning (AI) mehnat bozorlariga ta'sirini o'rganadi. Mualliflar 2010-yildan 2018-yilgacha AQShdagi onlayn bo'sh ish o'rinlari haqidagi firma darajasidagi ma'lumotlardan foydalaning. Ular sun'iy intellektning joriy imkoniyatlariga mos keladigan vazifalarni bajaradigan firmalarda sun'iy intellekt bilan bog'liq bo'sh ish o'rinlarining tez o'sishini aniqlagan. Ushbu sun'iy intellektga duchor bo'lgan firmalar AI bo'lmagan lavozimlarda ishga qabul qilishning qisqarishini va qolgan postlarning malaka talablari o'zgarishini ko'rsatdi. Biroq, AI-mehnat o'rnini bosishning bandlik va ish haqining o'sishiga ta'sir ko'rsatadigan kasblar va sanoatlarda jami ta'siri hozircha juda kichikdir.

Mualliflar, ayniqsa, 2015-yildan keyin sun'iy intellekt faolligi o'sganligini aniqladilar, bu kompaniyalar sun'iy intellektga yuqori ta'sir ko'rsatgan. Ular, shuningdek, yuqori ta'sir ko'rsatadigan firmalar tomonidan talab qilinadigan ko'nikmalardagi izchil va mustahkam o'zgarishlarni taxmin qilishdi. Ushbu o'zgarishlar shuni ko'rsatadiki, yangi ko'nikmalar joriy etilayotganda ushbu firmalarda ishchilar tomonidan bajariladigan ba'zi vazifalar endi talab qilinmaydi. Bundan tashqari, sun'iy intellektga duchor bo'lgan firmalar o'zlarining sun'iy intellektga ega bo'lmagan va umumiy yollanishni qisqartirishdi (M Mamadjonov, A Abdullayev va boshq. 2021).

AIning texnologiyaga duchor bo'lgan firmalarga haqiqiy ta'siri haqidagi dalillarga qaramay, mualliflar AI ta'siri va kasb yoki sanoat darajasida bandlik yoki ish haqi o'rtasida hech qanday bog'liqlik topmadilar. Natijalar shuni ko'rsatadiki, AI texnologiyalari ta'sir ko'rsatadigan kompaniyalarda vazifalar va mahorat tarkibini o'zgartirayotgan bo'lsa-da, AIning har qanday jamlangan ta'siri hali aniqlanmaydi.

Tadqiqotlariga o'xshab, (Damioli va boshq. 2022) sun'iy intellekt (AI) texnologiyalarining ish o'rinlari yaratishga ta'sirini ushbu texnologiyalarni yuqori oqim tarmoqlarida mahsulot innovatsiyalari sifatida rivojlantirishga qaratadi. Ular 2000–2016-yillarda AI bilan bog'liq ixtirolarni patentlagan 3500 dan ortiq kompaniyalarning global namunasidan foydalanadilar. Dinamik panel modellari natijalari shuni ko'rsatadiki, AI patent oilalari bandlikka ijobiy va sezilarli ta'sir ko'rsatadi, bu esa AI mahsulot innovatsiyasi mehnatga qulay xususiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Yana bir qiziqarli tadqiqotda (Webb 2019) turli texnologiyalar, jumladan, sun'iy intellekt (AI) kasblarga ta'sirini bashorat qilishning yangi usulini ishlab chiqadi. Usul vazifalarning avtomatlashtirish ta'sirini o'lchash uchun ish vazifalari tavsiflari va patent matnlari o'rtasidagi o'xshashlikdan foydalanadi. Muallif ushbu usulni tarixiy dasturiy ta'minot va sanoat robotlari holatlarida qo'llaydi va avtomatlashtirishga yuqori darajada ta'sir ko'rsatadigan kasblarda bandlik va ish haqining pasayishi kuzatilganligini aniqlaydi. Usulni sun'iy intellektga qo'llashda muallif, dasturiy ta'minot va robotlardan farqli o'laroq, sun'iy intellekt yuqori malakali vazifalarga yo'naltirilganligini va ish haqi tengsizligini kamaytirishi mumkin, lekin eng yuqori 1% ga ta'sir qilmasligini aniqlaydi. Muallif sun'iy intellektning ta'siri bo'yicha jiddiy noaniqlik mavjudligini va natijalarni AIning mehnat bozoriga ta'sirini baholash yo'lidagi birinchi

qadam sifatida ko'rish kerakligini tan oladi. Mehnat bozoriga ishchi kuchi taklifi, inson kapitaliga investitsiyalar va yangi mahsulotlarni yaratish va ta'limni yetkazib berish kabi bilvosita kanallar kabi omillar ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Xuddi shunday, (Tolan va boshq. 2021) sun'iy intellektning (AI) kasblarga ta'sirini tahlil qilish uchun asosni belgilaydi. Ramka 59 ta umumiy vazifani ishchilarning so'rovlaridan 14 ta bilim qobiliyatiga, so'ngra AI ilovalari yaratilmagan vazifalar uchun potensial AI ta'sirini aniqlashga imkon beruvchi 328 ta AI mezonlarining keng qamrovli ro'yxatiga qaratadi. Ramkani kasbiy ma'lumotlar bazalariga qo'llash AI qaysi qobiliyatlarga eng ko'p ta'sir qilishini ko'rsatadi va AI ta'siriga qarab kasblarni tartiblaydi. Topilmalar shuni ko'rsatadiki, ilgari avtomatlashtirish ta'sir qilmaydi deb o'ylangan ba'zi ishlar endi sun'iy intellektga ko'proq ta'sir qilishi mumkin va AI tadqiqotlari qizg'in bo'lgan ba'zi qobiliyatlar ilg'or iqtisodlarda mehnat sarfi cheklangan vazifalar bilan bog'liq (A Abdullaev. 2021).

Mamlakatga oid tadqiqotda (Genz va Schnabel 2021) Germaniyadan bog'langan ish beruvchi-xodimlar ma'lumotlari to'plamidan foydalangan holda raqamlashtirishning individual ishchilar bandligiga ta'sirini o'rganadi. Raqamli texnologiyalarga sarmoya kiritadigan muassasalar ishchilarini bunday investitsiyalarni amalga oshirmaydigan muassasalardagi o'xshash xodimlar bilan taqqoslaydi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, investitsiya korxonalarida bandlik barqarorligi pastroq, ammo ko'chirilgan ishchilarning aksariyati boshqa firmalarda osongina yangi ish topadi. Shuningdek, raqamlashtirishning bandlikka ta'siri malaka guruhleri, bajarilgan kasbiy vazifalar va jinsga qarab farqlanishini ta'kidlaydi, eng aniq ta'sir past va yuqori malakali ishchilar, odatiy bo'lmagan vazifalarni bajaradigan ishchilar va ayol ishchilarda kuzatiladi. Natijalar ishchilarning turli guruhleri o'rtasidagi raqamli tafovutni bartaraf etish muhimligini ta'kidlaydi.

Shuningdek, (Genz va boshq. 2021) firmalarning sun'iy intellekt, kengaytirilgan reallik va 3D bosib chiqarish kabi yangi raqamli texnologiyalarga sarmoyalarining ishchilarga ta'sirini o'rganadi. Tadqiqot kompaniyaning texnologiyani o'zlashtirish bo'yicha so'rovi va ijtimoiy xavfsizlik ma'lumotlaridan olingan yangi ma'lumotlardan texnologiyani qabul qiluvchilarda ishlaydigan ishchilar va qabul qilmaydiganlar natijalarini solishtirish uchun foydalanadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalarni qo'llash bandlik barqarorligini yaxshilashga, ish haqining o'sishiga va asosan ishlab chiqaruvchilar emas, balki xizmat ko'rsatuvchi provayderlardagi ishchilar uchun daromadlarning oshishiga olib keladi. Muntazam bo'lmagan tahliliy vazifalari bo'lgan IT bilan bog'liq bo'lgan ekspert ishlari eng ko'p foyda keltiradi.

COVID-19 pandemiyasi davrida AI mehnat bozoriga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. To'satdan masofaviy ishlashga o'tish (Zarifxonarvar 2023) tufayli ko'plab tarmoqlar sun'iy intellekt va avtomatlashtirishni qabul qildi. Yaqinda chop etilgan maqola (Carbonero and Scicchitano 2021) sun'iy intellekt (AI) va COVID-19 epidemiyasi paytida ish joyida jismoniy yaqinlik zarurati o'rtasidagi munosabatni o'rganadi. Mualliflar Aning kasbiy darajadagi yutuqlarini, har bir ishda kerakli yaqinlikni va ish oqimlari bo'yicha ma'muriy ish beruvchi-xodimlar ma'lumotlarini o'rganish uchun noyob ma'lumotlar to'plamidan foydalanadilar. Ular AI va yaqinlik tarmoq darajasida teskari U shaklidagi munosabatlarga ega ekanligini aniqladilar, Aldagi yuqori yutuqlar yaqinlik bilan salbiy bog'liq. Natijalar blokirovka choralarini tufayli yopilgan va ochiq qolgan sektorlarga tegishli. Mualliflarning ta'kidlashicha, raqamlashtirishni rag'batlantirish kutilayotgan samaradorlik va raqobatbardoshlik afzalliklaridan tashqari, yuqori yuqumli vaziyatlarda ish joylari va iqtisodiy faoliyatni saqlab qolishga yordam berishi mumkin (Ahmadjonov, A Abdullayev, M Mamayusupov, O Umarjonov 2021).

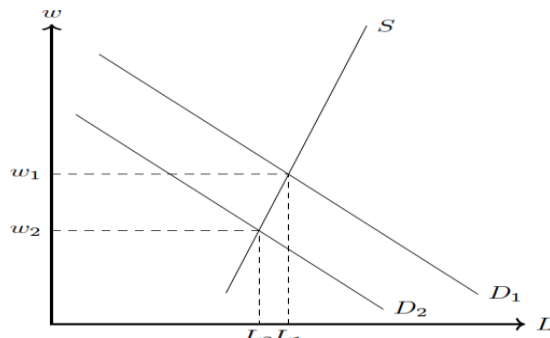
Nihoyat, (Autor 2022) texnologiyaning ish haqi va ish haqi tengsizligiga ta'sirini muhokama qiladi. Muallif ushbu mavzu bo'yicha to'rtta fikrlash yo'nalishini taqdim etadi: ta'lim poygasi, vazifa-polyarizatsiya modeli, avtomatlashtirish poygasi va AI noaniqlik davri. Muallifning fikricha, texnologik o'zgarishlar g'oliblar va yutqazuvchilarni keltirib chiqaradi, ammo umumiy daromad olish uchun qo'shimcha institutsional investitsiyalar kerak. Muallif siyosat aralashuvi uchun uchta sohani ta'kidlaydi: ta'lim va ta'lim, mehnat bozori institutlari va innovatsion siyosat. Ishchi kuchi malakasini oshirish, mehnat bozori institutlarini jonlantirish va ishchi kuchi malakasini to'ldirish uchun innovatsiyalarni bevosita shakllantirish siyosatga aralashuvning potensial yo'llaridir. Muallif texnologik innovatsiyalarning afzalliklarini umumiy farovonlik bilan uyg'unlashtirish uchun siyosat islohotlari zarurligini ta'kidlab, xulosa qiladi.

Tadqiqot Metodologiyasi: Mehnat bozori va ChatGPT.

Ushbu bo'limda biz ChatGPT kabi generativ AI xizmatlarining bandlik va ish haqiga ko'rsatadigan qisqa muddatli va uzoq muddatli ta'sirini o'rganish uchun mehnat bozorining juda umumiy doirasini ko'rib chiqamiz. Ushbu tergov umumiy mehnat bozoriga qaratilganligini tushunish juda muhimdir. Agar taksi haydovchisi yoki oshpaz kabi muayyan ishni misol tariqasida oladigan bo'lsak, bu shaxslarga chatGPT hech qanday tarzda ta'sir qilmaydi. Boshqa tomondan, mijozlarga xizmat ko'rsatish yoki kopirayterlar kabi ba'zi martabalar sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuningdek, generativ Aning mehnat bozoriga bevosita ta'sirini yaxshiroq tushunish uchun biz past malakali va yuqori malakali ishlarni farqlashimiz kerak. Avtomatlashtirish va robot texnologiyasi past malakali ishlarga sezilarli ta'sir ko'rsatgan bo'lsa-da, generativ AI yuqori malakali ishlarga ko'proq bog'liq ko'rindadi.

Qisqa muddatli ta'sir: ChatGPT va boshqa generativ AI xizmatlarining mehnat bozoriga qisqa muddatli ta'sirini oldindan aytib bo'lmaydi va har qanday holatda ham bo'lishi mumkin. Bir tomondan, bu xizmatlar muayyan jarayonlarni avtomatlashtirish potensialiga ega, shuning uchun muayyan sohalarida ishchi talabini kamaytiradi. Boshqa tomondan, ular Aning rivojlantirish kabi sohalarida yangi ish imkoniyatlarini yaratishi mumkin. Bunga qo'shimcha ravishda, ular ishchi kuchining umumiy mahsuldorligini oshirishi va ish haqini oshirishi mumkin. Shunga qaramay, texnologiya rivojlanish davom etar ekan, aniq natija, ehtimol, ba'zi ishlar uchun ishchi kuchiga bo'lgan talabning pasayishi bo'lishi mumkin. Ta'sir, shuningdek, texnologik o'zlashtirish tezligiga va ishchilarning yangi ko'nikmalarga ega bo'lish tezligiga bog'liq bo'ladi. Aning mehnat bozoriga qisqa muddatli ta'siri nozik va murakkab bo'lishi kutilmoqda.

Shuningdek, xodimlar ega bo'lgan ko'nikmalar va ish beruvchilar kerak bo'lgan qobiliyatlar o'rtasida vaqtinchalik nomuvofiqlik bo'lishi mumkin, bu esa muayyan sohalarida ishsizlik yoki to'liq ishsizlikka olib keladi. Biroq, odamlar yangi ko'nikmalarga ega bo'lishlari va mehnat bozori sun'iy intellektidan kelib chiqadigan o'zgarishlarga moslashishi natijasida mehnat bozoriga qisqa muddatli ta'sir barqarorlashishi kutilmoqda. 2-rasmda ko'rsatilganidek, bizda qisqa muddatda ko'p o'zgaraydigan noelastik ishchi kuchi taklifi mavjud. Buning sababi shundaki, ishchilar uchun malaka oshirishning har qanday shakli vaqt talab etadi.

2-rasm – ChatGPT ning ishchi kuchiga talab va ishchi kuchi taklifiga qisqa muddatli ta'siri

Uzoq muddatli ta'sir: ChatGPT va generativ Aning boshqa shakllari uzoq muddatda mehnat bozoriga ta'sirini oldindan aytish qiyin va asosan noma'lum. Shunga qaramay, biz ikkita mumkin bo'lgan ssenariy haqida o'ylashimiz mumkin: potensial ssenariylardan biri shundaki, ChatGPT va generativ AI xizmatlarining boshqa shakllarini joriy etish umumiy bo'sh ish o'rinlari sonining ko'payishiga, shuningdek, ushbu lavozimlar uchun ish haqining oshishiga olib keladi. Buning sababi shundaki, ushbu xizmatlar ishlab chiqarishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi taxmin qilinmoqda, bu esa, o'z navbatida, iqtisodiy o'sish va ishchi kuchiga bo'lgan talabning oshishiga olib kelishi kutilmoqda. Binobarin, ham bandlik, ham ish haqi oshadi, natijada xodimlar uchun yanada foydali muhit paydo bo'ladi.

Muqobil ssenariy shundan iboratki, generativ AI olib keladigan avtomatlashtirish darajasining oshishi inson ishchilariga bo'lgan talabni kamaytiradi. Masalan, chatbotlar avvalroq inson agentlari boshqargan qo'ng'iroq markazlarini to'liq avtomatlashtirishi mumkin. Ushbu faraziy vaziyatda ishchi kuchiga talabning pasayishi bandlik darajasining pasayishiga, shuningdek, ayrim ishchilar uchun ish haqining pasayishiga olib kelishi mumkin. Bu, ayniqsa, avtomatlashtirish bilan bog'liq bo'lgan sanoat ishchilari uchun qiyin bo'lishi mumkin (MMQ Tojiyeva, AAU Abdullayev 2021).

Tadqiqot natijalari. ChatGPT ning asosiy kasblarga ta'siri: Ushbu bo'limda biz ikkita asosiy kasbiy tasniflash tizimini tanishtirishdan boshlaymiz. Shundan so'ng, biz ChatGPT va generativ AI tomonidan salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan ishlarining dastlabki bahosini har bir guruh va kichik guruhning ta'rifi, shuningdek, ushbu guruh doirasida bajariladigan vazifalar asosida namoyish etamiz.

Asosiy kasb toifalari: Kasblarning xalqaro standart tasnifi (ISCO) va standart kasbiy tasniflash tizimi (SOC) turli xil mehnat turlarini tasniflash va tavsiflash uchun ikkita tizimdir. Xalqaro Mehnat Tashkiloti (XMT) ISCONi yaratdi, u xalqaro miqyosda mamlakatlar va mintaqalar bo'ylab turli kasblarni solishtirish va baholash uchun

qo'llaniladi. U 10 ta asosiy bo'limga bo'lingan bo'lib, ularning har biri o'z navbatida kichik guruhlar va ixtisoslashgan kasblarga bo'linadi. Qo'shma Shtatlar Mehnat Departamentining Mehnat statistikasi byurosi tomonidan yaratilgan va qo'llab-quvvatlanadigan SOC Qo'shma Shtatlarda kasbiy ma'lumotlarni tashkil qilish va to'plash uchun asos bo'lib xizmat qiladi va AQSh ish joylarini toifalarga ajratish va tasniflash uchun ishlatiladi. Biz ushbu tadqiqotda kasblarning xalqaro standart tasnifiga (ISCO) e'tibor qaratamiz.

ISCOdagi asosiy guruhlar va kichik guruhlar, kichik guruhlar va birlik guruhlarini sonini 1-jadvalda ko'rish mumkin.

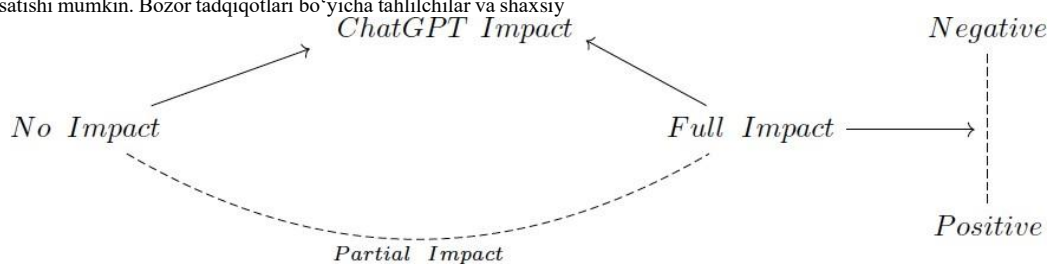
1-jadval – ISCO ning har bir darajasidagi guruhlar soni

Kod	Asosiy guruhlar	O'rta	Kichik	Birlik guruhlar	Malaka darajasi
1	Menejerlar	4	11	31	3 and 4
2	Professionallar	6	27	92	4
3	Texniklar va yordamchi mutaxassislar	5	20	84	3
4	Ish yuritish bo'yicha yordam xodimlari	4	8	29	2
5	Xizmat ko'rsatish va sotish xodimlari	4	13	40	2
6	Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligining malakali xodimlari	3	9	18	2
7	Hunarmandchilik va tegishli savdo ishchilari	5	14	66	2
8	Zavod va mashina operatorlari va yig'uvchilar	3	14	40	2
9	Boshlang'ich kasblar	6	11	33	2
0	Qurolli kuchlar kasblari	3	3	3	1, 2 va 4
	Guruhlarning umumiy soni	43	130	436	

ChatGPT va uning kasblarga ta'siri: Bir qarashda, koderlar, dasturiy ta'minot ishlab chiquvchilari, kompyuter dasturchilari va ma'lumotlar bo'yicha olimlar kabi ishlar sun'iy intellekt tomonidan almashtirilishi xavfi ostida. Bundan tashqari, ommaviy axborot vositalari, shu jumladan, reklama, texnik yozish, jurnalistika va kontent yaratish bo'yicha ishlarga ChatGPT va AIning shunga o'xshash shakllari ham ta'sir qilishi mumkin. Bundan tashqari, huquqshunoslar va yuridik yordamchilar kabi yuridik sohadagi ishlar AI tomonidan boshqariladigan o'zgarishlarga moyil bo'ladi, chunki ular katta hajmdagi ma'lumotni iste'mol qiladilar, o'rganganlarini sintez qiladilar va yuridik qisqacha ma'lumot yoki fikr orqali ularni hazm qilishlari mumkin. Bundan tashqari, ChatGPT mijozlarga xizmat ko'rsatish vakillari, o'qituvchilar, moliya bilan bog'liq ayrim sohalarida ishlaydiganlar va bozor tadqiqoti tahlilchilariga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bozor tadqiqotlari bo'yicha tahlilchilar va shaxsiy

moliyaviy maslahatchilar kabi ma'lumotlar tahlilini o'z ichiga olgan moliyaviy ishlarga AI ta'sir qilishi mumkinligi haqida bahslashish mumkin. AI bozor tendensiyalarini tahlil qilishi, investitsiya samaradorligini aniqlashi va ma'lumotlar asosida investitsiya prognozlarini tuzishi mumkin

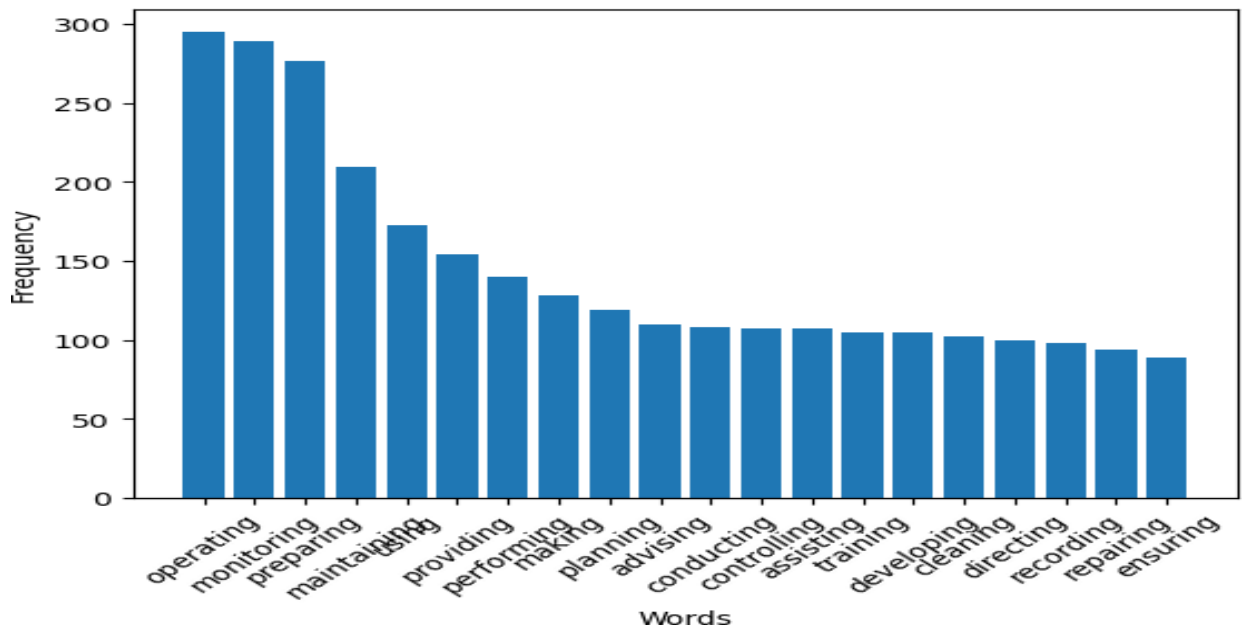
ChatGPT ta'sir qilishi mumkin bo'lgan ishlarni tizimliroq ko'rish uchun biz kasbiy tasniflardan foydalanishimiz mumkin. Agar biz ISCOga qarasaq vazifalar va malaka darajasiga asoslanib, ularni uchta toifaga ajratishimiz mumkin. 4-rasmga ko'ra, ChatGPT va boshqa generativ AI xizmatlari turli kasblarga hech qanday ta'sir ko'rsatmasligi, to'liq ta'siri yoki qisman ta'siri bo'lmasligi mumkin. To'liq va qisman ta'sirlar salbiy yoki ijobiy natijaga olib kelishi mumkin. Biz 2-jadvalda ISCO va SOC uchun ChatGPTning har bir asosiy kasb toifasiga mumkin bo'lgan ta'sirini sanab o'tdim.

4-rasm – ChatGPT ning mehnat bozoriga ta'sirini ko'rish uchun ramka

Qaysi ish joylari ChatGPT ta'siriga ko'proq moyilligini baholash uchun qazib olish usulidan foydalandim. ISCODagi har bir ish vazifa tavsifi bilan belgilanadi. Quyidagi qadamlar bajarildi: Birinchidan, biz ishni bajarish bilan bog'liq barcha tegishli kalit so'zlarni saralab oldim va eng yaxshi 20 ta so'zni 5-rasmda ko'rish mumkin. Jami 902 ta noyob vazifa mavjud. Ushbu vazifalarning teg bulutli tasvirini 6-rasmda ko'rish mumkin. Ikkinchidan, biz generativ AI tomonidan bajariladigan va ChatGPT3 bilan almashtirilishi mumkin bo'lgan

vazifalarni tanladim. Keyin biz barcha ishlarni tahlil qildim va ularni shu vazifalar asosida tartibladim. Nihoyat, ISCODagi ba'zi ishlar bir nechta vazifalarga ega bo'lganligi sababli, biz ularni ishlatgan vazifalar soniga qarab tasnifladim. 7 dan ortiq vazifa qo'llaniladigan ishlar "To'liq ta'sir" deb tasniflangan, 3 dan ortiq, lekin 7 dan kam foydalanilganlar "qisman ta'sirli", 3 dan kam foydalanilganlar esa "Ta'siri yo'q" deb tasniflangan.

5-rasm – Ishni bajarish bilan bog‘liq eng yaxshi 10 kasb

6-rasm – ISCOda vazifalarning teg buluti

2-jadvalda ISCONing har bir asosiy toifasidagi kasblar soni uch xil potensial ta’sir toifasida ko’rsatilgan. Bu shuni ko’rsatadiki, “Professional” toifasida 95 ta kasb ChatGPT dan to’liq ta’sir ko’rsatadi, 22 ta qisman ta’sir qiladi va 9 ta ta’sir ko’rsatmaydi. Xuddi shunday, “Texniklar va yordamchi mutaxassislar” toifasi uchun 60 ta kasb to’liq ta’sir qiladi, 34 tasi qisman ta’sir qiladi va 16 tasi ta’sir qilmaydi. “Menejerlar” toifasida 20 ta kasb to’liq ta’sir ko’rsatadi, 21 tasi qisman ta’sir qiladi, 6 tasi esa hech qanday ta’sir ko’rsatmaydi (B Turanboyev,

A Abdupattayev, A Abdullaev 2023).

“Kleriya, xizmat ko’rsatish va savdo xodimlari” toifasida 8 ta kasb to’liq ta’sir ko’rsatadi, 20 ta qisman ta’sir qiladi va 14 ta ta’sir ko’rsatmaydi. “Hunarmand va tegishli savdo ishchilari” toifasida 8 ta kasb to’liq ta’sir ko’rsatadi, 33 tasi qisman ta’sir qiladi, 45 tasi esa hech qanday ta’sir ko’rsatmaydi. “Zavod va mexanizm operatorlari va yig’uvchilar” toifasida 5 ta kasb to’liq ta’sir qiladi, 19 ta qisman ta’sir qiladi va 34 ta ta’sir ko’rsatmaydi.

Shuningdek, jadvaldan ko’rinib turibdiki, “Malakali qishloq xo’jaligi va savdo ishchilari” toifasida 4 ta kasb to’liq ta’sir ko’rsatadi, 24 ta kasb qisman ta’sir qiladi, 3 ta kasb ta’sir qilmaydi. “Xizmat va savdo xodimlari” toifasida kasblardan 3 tasi to’liq ta’sir ko’rsatadi, 37

tasi qisman ta’sir qiladi, 18 tasi esa hech qanday ta’sir ko’rsatmaydi. “Qurolli kuchlar kasblari” toifasida barcha kasblar ChatGPT ta’siriga ega emasligi taxmin qilinadi. “Boshlang’ich kasblar” toifasida kasblardan 0 tasi to’liq ta’sir qiladi, 16 tasi qisman ta’sir qiladi, 35 tasi esa hech qanday ta’sir ko’rsatmaydi.

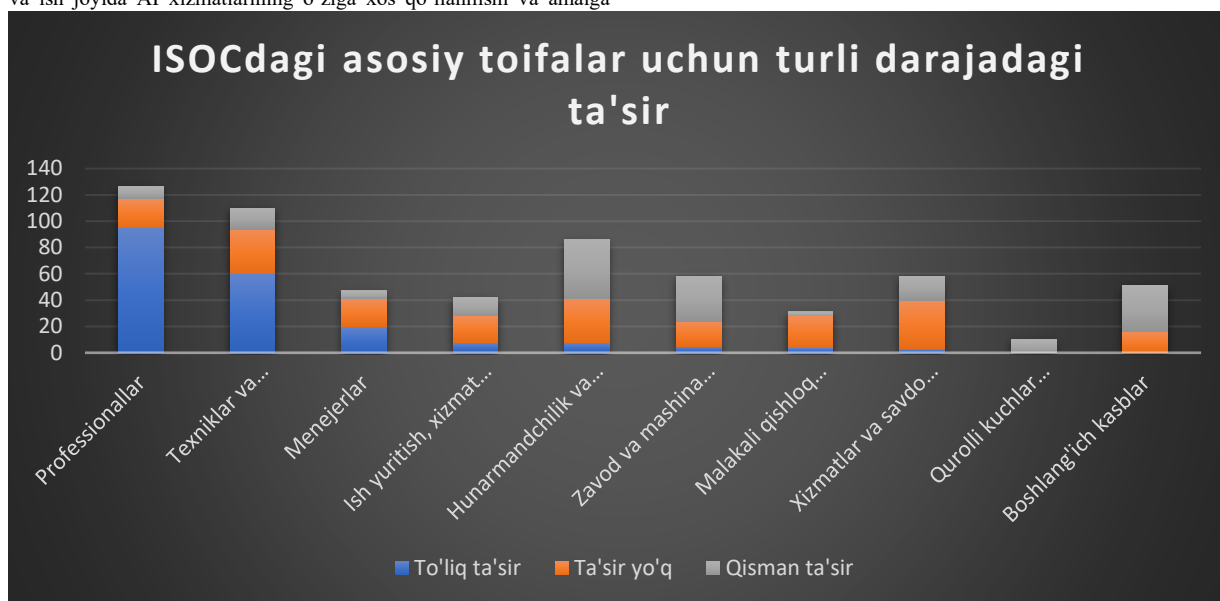
“Qisman ta’sir” bo’lgan kasblar uchun AI xizmatlaridan foydalangan holda ish bilan bog‘liq vazifalar va ko’nikmalar qisman avtomatlashtirilishi mumkin. Biroq, ba’zi vazifalar hali ham insoniy fikr va ijodkorlikni talab qiladi, bu esa ishchilarni to’liq almashtirishni dargumon qiladi. Bu ishchi kuchiga ham ijobiy, ham salbiy ta’sir ko’rsatishi mumkin, chunki ba’zi muntazam vazifalarni avtomatlashtirish, murakkabroq va bajariladigan vazifalar uchun vaqtini bo’shatish mumkin, ammo bu ba’zi ishchilar uchun ishni yo’qotishga olib kelishi mumkin.

“To’liq ta’sir” bo’lgan kasblar uchun ish bilan bog‘liq vazifalar va ko’nikmalar AI xizmatlaridan foydalangan holda to’liq avtomatlashtirilishi mumkin. Bu ishchi kuchiga sezilarli ta’sir ko’rsatishi mumkin, bu esa ko’plab ishchilarning ishini yo’qotishiga olib keladi. Biroq, u kersonalar uchun samaradorlikni oshirish va xarajatlarni tejash imkonini beradi.

“Ta’sirsiz” kasblar uchun talab qilinadigan vazifalar va ko’nikmalar yuqori darajada ixtisoslashgan bo’lib, ularni AI xizmatlari tomonidan osongina takrorlab bo’lmaydi yoki ishning tabiati jismoniy mahorat va odamlarning o’zaro ta’sirini talab qiladi, bu esa avtomatlashtirishni imkonsiz qiladi.

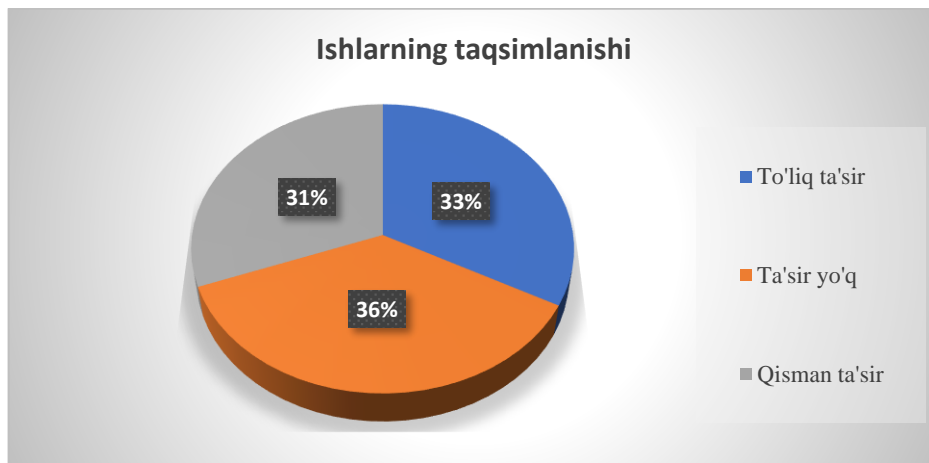
Shuni ta’kidlash kerakki, bu ta’sirlar potentsialdir va har bir sanoat va ish joyida AI xizmatlarining o’ziga xos qo’llanilishi va amalga

oshirilishiga qarab farq qilishi mumkin. Har bir kasb uchun zarur bo’lgan vazifalar va malaka darajasiga qarab, ChatGPTning turli ishlarga ta’sirini ko’rishimiz mumkin. Ta’siridan qat’i nazar, ChatGPT kabi AI xizmatlarining rivojlanishi mehnat bozorini o’zgartirishini ta’kidlash kerak (U.A. Azamjon o’g’li, A.A. Axadjon o’g’li 2023).

6-rasm – ISOCdagi asosiy toifalar uchun turli darajadagi ta’sir
2-jadval – ISCO tasnifi va ChatGPT ta’siri (asosiy yorliq)

Mutaxassisligi	To'liq ta'sir	Ta'sir yo'q	Qisman ta'sir
Professionalalar	95	22	9
Texniklar va yordamchi mutaxassislar	60	34	16
Menejerlar	20	21	6
Ish yuritish, xizmat ko'rsatish va savdo xodimlari	8	20	14
Hunarmandchilik va tegishli savdo ishchilari	8	33	45
Zavod va mashina operatorlari va yig'uvchilar	5	19	34
Malakali qishloq xo'jaligi va savdo ishchilari	4	24	3
Xizmatlar va savdo xodimlari	3	37	18
Qurolli kuchlar kasblari	0	0	10
Boshlang'ich kasblar	0	16	35

7-rasm – Kalit so'zlar soniga qarab ishlarning taqsimlanishi

Muhokama: ChatGPT va boshqa generativ AI xizmatlarining mehnat bozoriga ta'sirini yanada chuqurroq tushunish uchun qo'shimcha tadqiqotlar va tahlillar talab qilinadi. Kelgusi tadqiqotlar ushbu xizmatlar keng qo'llaniladigan va qo'llaniladigan joylarda bandlik shakllari va mehnat bozoridagi o'zgarishlarni kuzatishga qaratilishi kerak. Alni keng qo'llashning ishchilarning bandligi va ish haqiga mumkin bo'lgan ta'sirini baholash boshqa tadqiqot sohasi bo'lishi mumkin. Bu mehnat bozorini ko'rib chiqish, ishchi kuchiga talab va muayyan ish toifalaridagi o'zgarishlar, daromad va daromadlarni taqsimlashni o'z ichiga olishi mumkin.

Bundan tashqari, mehnat bozorining o'zgaruvchan talablariga javoban malaka oshirish va qayta malaka oshirish dasturlari samaradorligini, shu jumladan, ulardan foydalanish imkoniyati va muvaffaqiyat ko'rsatkichlarini o'rganish foydali bo'ladi. Bundan tashqari, AI xizmatlarini qabul qilish va joriy etishni shakllantirishda hukumat siyosati va qonunlari o'ynaydigan rolni o'rganish ushbu xizmatlarning mehnat bozoriga ta'siri haqida to'liq tasavvur hosil qiladi.

Nihoyat, ta'lim darajasi, irqi va jinsi kabi xususiyatlar generativ Alning mehnat bozoriga ta'sirida qanday farqlarga olib kelishi mumkinligini o'rganish qiziqarli bo'ladi. Ushbu farqlarni tushunish sun'iy intellektning mehnat bozoriga salbiy ta'sirini yumshatish va barcha ishchilar uchun inklyuziv rivojlanishni rag'batlantirishga qaratilgan siyosat harakatlariga ta'sir qilishi mumkin.

Xulosa: Generativ Alning (masalan, ChatGPT) mehnat bozoridagi ijobiy va salbiy oqibatlar sezilarli bo'lishi kutilmoqda. Bir tomondan, ular ishchilarning, xususan, oddiy ishlarni bajaradiganlarning ko'chirilishiga olib kelishi kutilmoqda. Bunday ko'chish ishsizlikka, ish haqining pasayishiga va daromadlar tensesizligining oshishiga olib kelishi mumkin. Aksincha, sun'iy intellekt, umuman olganda, yangi ish imkoniyatlarini, ayniqsa, yuqori malakali kasblarda yaratishi va samaradorlik va iqtisodiy o'sishni oshirishi mumkin.

Alning mehnat bozoriga ta'siri to'g'ridan-to'g'ri almashtiriladigan ish o'rinlari va ishini yo'qotayotgan xodimlar o'rtasidagi malakalarning nomuvofiqligi bilan bog'liq. Ushbu

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. OECD (2021). OECD Employment Outlook 2021: Navigating the COVID-19 crisis and recovery towards a more inclusive future.
2. World Economic Forum (2018). The future of jobs report 2018.
3. Acemoglu, D., & Restrepo, P. (2019). The race between man and machine: Implications of technology for growth, factor shares, and employment. *American Economic Review*, 109(7), 2498–2527.
4. Autor, D. H., Levy, F., & Murmane, R. J. (2003). The skill content of recent technological change: An empirical exploration. *Quarterly Journal of Economics*, 118(4), 1279–1333.
5. Ahmadjonov, A Abdullayev, M Mamayusupov, O Umarjonov. (2021). Raqamli iqtisodiyotda boshqaruv muammolari. *Science and Education*, 2(10), 636–642.

nomuvofiqlik boshqa kasblarga o'tish uchun yangi ko'nikmalarni o'rgana olmaydigan xodimlar uchun uzoq muddatli ishsizlikka olib kelishi mumkin. Qayta malaka oshirish va malaka oshirish imkoniyatlari Alning mehnat bozoridagi zararli ta'sirini qoplashi mumkin.

Alning mehnat bozoriga ta'siri bir qancha iqtisodiy va ijtimoiy omillarga, jumladan, avtomatlashtirishni qo'llash tezligi va ko'lamiga, bandlik turlari va ta'sir ko'rsatadigan sohalarga, shuningdek, xodimlarning malakasini oshirish va malakasini oshirish imkoniyatlariga bog'liq. Iqtisodiy o'sish darajasi, mahalliy iqtisodiyotning tuzilishi va malaka oshirish va malaka oshirish imkoniyatlarining mavjudligi kabi ba'zi o'zgaruvchilar Alning mehnat bozoriga ta'siriga ta'sir qiladi.

ISCODagi turli vazifalarga asoslanib, ushbu tadqiqot ChatGPT kabi AI texnologiyalari kelajakda ishchi kuchining muhim qismiga ta'sir qilishi mumkinligini aniqladi. Xususan, kasblarning 32,8 foizi to'liq ta'sirga, 36,5 foizi qisman ta'sirga duchor bo'lishi va 30,7 foizi hech qanday ta'sirga ega bo'lmasligi mumkinligini aniqladi. Bu shuni ko'rsatadiki, AI kengroq qo'llanilishi bilan mehnat bozorida sezilarli o'zgarishlar bo'lishi mumkin.

ChatGPT kabi sun'iy intellekt texnologiyalarini o'z ichiga olish mahsuldorlik va samaradorlikni oshirishi mumkin bo'lsa-da, bu ba'zi ishchilar uchun ish joyini almashtirish va ishsizlikka olib kelishi mumkin. To'liq ta'sirga duchor bo'lgan 32,8% kasblar uchun ta'sir, ayniqsa, aniq va buzuvchi bo'lishi mumkin. Boshqa tomondan, hech qanday ta'siri bo'lmagan kasblarning 30,7 foizi uchun bu ishchilar o'tmishdagi kabi o'z ishlarini bajarishda davom etishlari mumkin. Qisman ta'sirga duchor bo'lishi mumkin bo'lgan kasblarning 36,5 foizi ularning ish jarayonlari va ish mas'uliyatiga ba'zi o'zgarishlar kiritilishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot hukumatlar, korxonalar va ishchilar Alning mehnat bozoriga ta'siriga tayyorgarlik ko'rishlari va sun'iy intellektning afzalliklari keng taqsimlanishi va ishchilarning yangi rollarga o'tishlari uchun faol choralar ko'rishlari zarurligini ta'kidlaydi.

6. A. Abdullaev. (2021). Raqamli iqtisodiyot – kadrlar tayyorlashning dolzarb masalalari. Ushbu maqolada raqamli iqtisodiyotning o'ziga xos xususiyatlari, uning ...
7. M. Mamadjonov, A Abdullayev, I Abdurahmonov, A Mamadaliyev. (2021). Challenges of management in the digital economy. *Scientific progress*, 2 (6), 1533–1537.
8. MMQ Tojiyeva, AAU Abdullayev. (2021). The use of modern technologies in statistical data collection. *Asian Journal of Multidimensional Research* 10 (12), 250–254.
9. B. Turanboyev, A Abdupattayev, A Abdullaev. (2023). Inflyatsiyaning qimmatli qog'ozlar daromadiga ta'siri. *Yosh tadqiqot Jurnal* 2 (2), 88–100
10. U.A. Azamjon o'g'li, A.A. Axadjon o'g'li. (2023). Sun'iy intellekt va raqamli iqtisodiyot rivojlanishi. *Qo'qon universiteti xabarnomasi* 1, 73–75

RAQAMLI IQTISODIYOT SHAKLLANIB BORISH SHAROITIDA MILLIY STATISTIKA TIZIMINI RIVOJLANTIRIB BORISH ISTIQBOLLARI

Radjiyev Ayubxon Baxtiyorxonovich,
Kadrlar malakasini oshirish va statistik tadqiqotlar instituti mustaqil tadqiqotchisi

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2023-yil
Tasdiqlandi: 26-iyun 2023-yil
Jurnal soni: 7
Maqola raqami: 17
DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v7i7.783>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

statistika, raqamli iqtisodiyot, platforma, buxgalteriya, soliq, axborot tizimlari, ma'lumotlarni yig'ish.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada raqamli iqtisodiyot shakllanib borish sharoitida milliy statistika tizimini rivojlantirib borish istiqbollari tadqiq qilingan. Statistika raqamli platformasi va uning ishlash tamoyillari hamda statistik, moliyaviy, buxgalteriya va soliq hisobotlarini topshirish jarayonlarini statistika raqamli platformasi bilan o'zaro integratsiyasi to'g'risida batafsil ma'lumotlar berilgan, shuningdek, ushbu faoliyatni rivojlantirish yuzasidan fikr, mulohaza va xulosalar berilgan.

Kirish: Mamlakatimizda keng ko'lamli ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning olib borilishida milliy statistika tizimining asosiy vazifasi bo'lib jamiyatning statistik axborotlarga bo'lgan ehtiyojlarini to'liq, aniq, ilmiy asoslangan va o'z vaqtida taqdim qilinadigan rasmiy statistika bilan qondirish hisoblanadi.

Shu bilan birga hozirgi kunda davlat statistikasini yuritishda bir qator muammolar ham bor bo'lib, ular statistika faoliyatini samarali tashkil qilishga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatmoqda va uni yanada takomillashtirishga to'sqinlik qilmoqda. Ma'muriy statistikani yig'ish bo'yicha idoralar tomonidan statistika faoliyati hajmining ortib borishi, ma'lumotlarni yig'ish va qayta ishlash uchun turli uslubiyotning qo'llanishi, turli axborot tizimlaridan foydalanishi bir qator salbiy oqibatlariga olib olib kelishi mumkin, jumladan:

respondentlarga hisobot yukining ortib borishi va bir xil ma'lumotlarni bir necha marta yig'ilishi natijasida budget vositalarini samarasiz harajat qilish;

nomanishi bo'yicha bir-biriga judayam yaqin bo'lgan umumlashtirilgan ko'rsatkichlar sonining ortib borishi, lekin ularni yig'ish va qayta ishlash uslubiyotining o'zaro farqlanishi;

bir xil ko'rsatkichlarni turli hisobot shakllari uchun bir necha marta hisob-kitob qilishlari bilan bog'liq bo'lgan respondentlar mehnat harajatlarining ortib borishi;

yig'ilayotgan statistik ma'lumotlar sifatining pasayishi.

Statistik ma'lumotlarni yig'ish va qayta ishlash uslubiyotining yagona ko'rinishda yuritilmasligi va metama'lumotlarning yagona tizimining yo'qligi, respondentlardan ma'lumotlarni yig'ish texnologiyasining turlichaligi ma'lum bir obyektiv muammolarni tug'diradi. Bundan tashqari davlat statistikasidagi mavjud axborot infratuzilma doirasida yuqoridagi muammolarga duch kelish mumkin. Birlamchi ma'lumotlarni kerakligidan ko'ra ko'p hajmda yig'ish muammosi ham mavjud bo'lib, ular statistika dasturlarini bajarish uchun umuman kerak bo'lmasligi ham mumkindir. Shunday qilib, respondentlardan qabul qilib olinadigan birlamchi statistik ma'lumotlar-ning miqdori va sifati umumlashtirilgan statistik axborotlarni shakllantirish uchun optimal ko'rinishda bo'lmasligi mumkin. Natijada bunday birlamchi statistik ma'lumotlardan foydalanish darajasi judayam past bo'lib, statistika dasturlarini bajarishda yoki tahliliy statistik axborotlarni shakllantirishda ham foydalanib bo'lmaydi.

Adabiyotlar tahlili: Boshqaruv jarayonlari, ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni yechish va biznes-jarayonlarni takomillashtirishda AKT va axborot tizimlaridan sama-rali foydalanish masalalarining nazariyasi va uslubiyotini yanada takomil-lashtirishda O.Maxlup, S.Kennet, P.Jeyn, K.S. Laudon, J.P. Laudon, J.F. Neyman, M.Xammer, K.Shennon, N.Viner, B.S.Mknurlin kabi chet el olim-lari o'z ilmiy tadqiqotlari bilan ulkan hissa qo'shishgan.

K.S. Laudon, J.P. Laudonlar o'z tadqiqot ishlaridan axborot tizimlarini ishlab chiqish va iqtisodiyot tarmoqlarida samarali qo'llashning meto-dologiyasini taklif qilishgan. Ularning ilmiy ishlarida axborot tizimlarining infratuzilmasi, tarmoq texnologiyalari, axborot tizimlarini loyi-halash-tirish va ishlab chiqish, axborot texnologiyalarining infratuzilmasi kabi masalalar ko'rib chiqilgan.

Axborot tizimlarini boshqaruv jarayonlarida qo'llash, ularni tizim-ostilarini optimal loyihalashtirish, turli funksional masalalarni yechishda axborot tizimlaridan samarali foydalanish kabi yo'nalishlarda S.Kennet, P.Jeynlar o'z tadqiqotlarini olib borishgan. Bundan tashqari, ular axborot tizimlarini tarmoq texnologiyalari sharoitida optimal faoliyat yuritishi bo'yicha o'z takliflarini berishgan.

Statistika faoliyatiga axborot tizimlarini keng joriy qilish, uning texnologiya, mexanizm va optimal yondashuvlari, statistik axborotlarning o'ziga xos xususiyatlari, statistik axborotlarni mashina asosida qayta ishlash texnologiyalari asoslari, reglament statistik masalalarni yechishni tashkil qilish, axborot xizmat ko'rsatish masalalarini yechishlarni V.P. Bojko o'z ilmiy ishlarida keltirgan.

Tadqiqot metodologiyasi: Tadqiqot davomida raqamli iqtisodiyot shakllanib borish sharoitida milliy statistika tizimini rivojlantirib borish istiqbollarning amaldagi holati mushohada, induksiya va deduksiya, dinamik qatorlar, iqtisodiy-statistik tahlil va sintez, statistik guruhlash, tizimli tahlil, taqqoslash va boshqa usullardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar muhokamasi: Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda shunday holat vujudga kelmoqdaki, unda foydalanuvchilarga umumlashtirilgan statistik axborotlar taqdim qilinib, ularni olish jarayonlari katta harajatlarni talab qilib, ulardan turli maqsadlarda foydalanish uchun imkoniyatlar cheklangandir. Birlamchi statistik axborotlarning yo'qotilishi ulardan boshqa turdagi statistik axborotlarni shakllantirishda foydalanishni cheklab qo'yadi, jumladan tahliliy axborotlarni ham ishlab chiqishda ulardan foydalanib bo'lmaydi. Hozirgi kunda rasmiy statistik axborotlar avvalom bor davlat va respublika boshqaruv organlari talablarini qondirishga yo'naltirilgan. Shu bilan birgalikda, aniq, ilmiy asoslangan va o'z vaqtidagi rasmiy statistik axborotlarga bo'lgan jamiyatning talablari to'liq holda qoniqtirilmayapti, jumladan ushbu talablarning tezkorlik bilan o'zgarib turishi natijasida. Hozirgi kunda respublikamiz statistika tizimida ma'lumotlarni yig'ish an'anaviy yondashuvlar, ya'ni elektron yoki ayrim hollarda qog'oz ko'rinishida amalga oshirilib kelinmoqda. Shu bilan birgalikda, raqamli texnologiyalarning hayotimizga keng kirib kelishi va raqamli formatdagi axborotlar hajmining jiddiy ortib borishi, statistik kuzatuvlar shakllari asosida ma'lumotlarni yig'ishdan alternativ manbalardan foydalanish uchun zamin yaratib bermoqda, jumladan respondentlarning hisob tizimidan bir-lamchi statistik ma'lumotlar yagona bazasiga ma'lumotlarni uzatishni ko'zda tutadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 5-oktyabr 2020-yilda qabul qilingan 6079-sonli "“Raqamli O'zbekiston-2030” Strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Farmoni asosida hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning turli sohalarida 400 dan ortiq axborot tizimlari, elektron xizmatlar va boshqa dasturiy mahsulotlar joriy etish hamda iqtisodiyotning real sektori tarmoqlaridagi korxonalarda boshqaruv, ishlab chiqarish va logistika jarayonlarini avtomatlashtirish bo'yicha 280 dan ortiq axborot tizimlari va dastu-riy mahsulotlar joriy etish ko'zda tutilmoqda.

Bundan tashqari, ushbu Farmon bilan qog'ozsiz elektron hujjat almashinuvi va ish yuritishni tashkil qilgan holda barcha ma'muriy

tartib-taomillarni va operatsion jarayonlarni raqamlashtirish, faoliyatning ochiqligi va shaffofligi hamda aholi punktlarida davlat xizmatlaridan foydalanish-ning kafolatlanganligini ta'minlash va idoralararo elektron hamkorlik jarayonlarini avtomatlashtirish masalalari ham dolzarb qilib belgilab berilgan.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda statistika faoliyatiga raqamli texnologiyalarni keng ko'lamda joriy qilish davlat statistika hisobotlarini topshiruvchi subyektlarga hisobot yuklarini kamaytirishga, biznes uchun yangi qulayliklarni yaratishga zamin yaratib boradi. Bu borada istiqbolda statistika raqamli platformasini (SRP) loyihalashtirish va statistika amaliyotiga keng joriy qilish kerak bo'ladi (1-rasm). Ushbu platformaga dissertatsiyaning oldingi boblarida keltirilgan statistikning avtomatlashtirilgan ish o'rinlari, davlat statistika hisobotlarini qabul qiluvchi statistika axborot tizimi va "Statistika" integratsiyalashgan axborot tizimi ham joylashtiriladi. Bundan tashqari, ushbu platformaga boshqa vazirlik va idoralarning axborot tizimlari ham integratsiya qilinishi mumkin bo'lib, bu birlamchi statistik ma'lumotlarni yig'ish uchun sarflanadigan harajatlar

miqdorini kamaytirishga olib keladi.

Taklif qilinayotgan statistika raqamli platformasini statistik ma'lumotlarni ishlab chiqish va tarqatish jarayonlariga keng joriy qilish quyidagi masalalarni bajarishni talab qiladi:

rasmiy statistika axborotlarining jamiyat va biznesda bo'lgan o'rini orttirib borish;

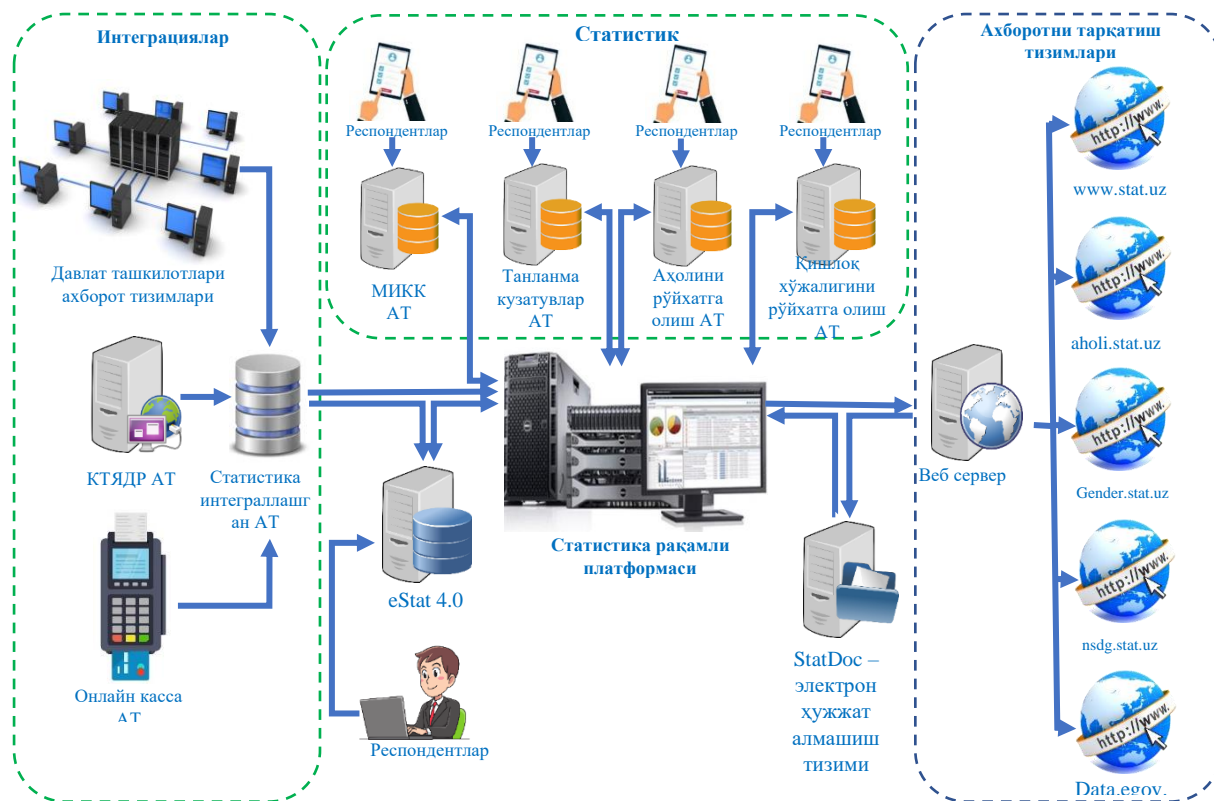
ma'lumotlarni yig'ishda raqamli texnologiyalardan keng foydalanish hisobiga respondentlarning hisobot yuklamalarini tubdan kamaytirish;

statistik ma'lumotlarni bir marta tahlil qilishda bir nechta manbalardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirib borish;

barcha birlamchi statistik ma'lumotlar bazalaridan foydalangan holda tahliliy ko'rsatkichlarni shakllantirish va ulardan foydalanish;

rasmiy statistik hisoblarni yuritish borasidagi budget vositalari harajatlari hajmini kamaytirib borish;

birlamchi statistik ma'lumotlar asosida tahliliy axborotlarning shakllanishi hisobiga boshqaruv qarorlarini qabul qilish sifatini yuksaltirish.

1-rasm. Statistika raqamli platformasining tarkibiy tuzilishi.

Statistika raqamli platformasi – bu tashkiliy, metodologik, texnik, texnologik, axborot va huquqiy tadbirlar hamda qarorlar bo'lib, statistikani ishlab chiqarish jarayonlarini uzluksiz avtomatlashtirishni ta'min-laydi hamda respondentlarga yuklamalarni maksimal kamaytirish, ma'lumotlarni yig'ishni biznes va aholi uchun qulay qilish, kundan-kunga ortib borayotgan foydalanuvchilarning statistik axborotlarga bo'lgan talabini tezkor holda qondirishni yo'lga qo'yadi.

Statistika raqamli platformasining statistika amaliyotiga joriy qilinishi raqamli iqtisodiyot infratuzilmasi doirasida quyidagilarni ta'minlab berishi kerak bo'ladi:

respublikamizdagi barcha davlat boshqaruv organlariga onlayn rejimida bir martalik asosida statistik ma'lumotlarni taqdim qilinishini ta'minlash;

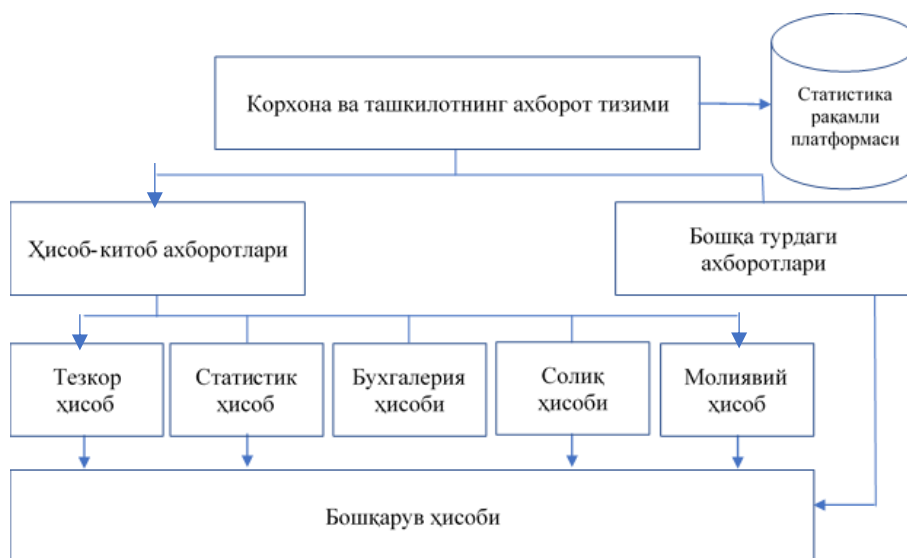
doimiy ravishda o'zgarib turadigan axborot ehtiyojlariga monan ravishda davlat boshqaruvi maqsadlari uchun umumlashgan statistik ko'rsatkichlarni shakllantirish va ulardan keng foydalanish imkoniyatini yaratib berish; davlat statistik kuzatuvlarida ishtirok

etishlari uchun rasmiy statistika foydalanuvchilari va respondentlarga me'yoriy-ma'lumotnovaniy axbo-rotlarni elektron shaklda olish imkoniyatini ta'minlash;

statistik, moliyaviy, buxgalteriya va soliq hisobotlarini topshirish jarayonlarini o'zaro integratsiyasini yo'lga qo'yish (2-rasm);

davlat boshqaruvi va biznes-jarayonlarini boshqarish uchun turli ko'rinishdagi tezkor statistik ma'lumotlardan foydalanish imkonini berish, jumladan statistik kuzatuvlar, ro'yxatga olishlar, ma'muriy va alternativ axborotlar manbalaridan ham foydalanish mumkin bo'lishi kerak.

Shuni ta'kidlash joizki, oxirgi yillarda statistika sohasida bir qator axborot tizimlari ishlab chiqildi va amaliyotga keng joriy qilindi, jumladan ular davlat statistika hisobotlarini onlayn qabul qilish axborot tizimi, tanlanma kuzatuvlarni elektron usulda o'tkazish axborot tizimlari, aholini ro'yxatga olishni tashkil qilish axborot tizimi, inflyatsiya darajasini hisoblash axborot tizimi va boshqalarni keltirish mumkin.

2-рasm. Statistika, moliyaviy, buxgalteriya va soliq hisobotlarini topshirish jarayonlarini statistika raqamli platformasi bilan o'zaro integratsiyasini yo'lga qo'yish.

Statistika raqamli platformasi doirasida davlat statistika kuzatuvlariga tushgan barcha subyektlarning yagona ro'yxatini yuritish ham mumkin bo'ladi. Hozirgi kunda ushbu subyektlar korxon va tashkilotlarning yagona registri asosida yuritilib kelinmoqda. Unda faoliyat ko'rsatmayotgan subyektlar va vaqtinchalik faoliyatini to'xtatgan subyektlar bo'yicha ishlarni samarali tashkil qilishni talab

qilib, statistik kuzatuvlar qamrovini to'liq bo'lishini ta'minlash talab qilinadi. Statistika kuzatuvlariga tushadigan subyektlar katalogini markazlashgan holda tashkil qilinishi bir qator afzalliklarni beradi, shuning uchun ham yangi platformaning ishga tushirilishida ham ushbu yondashuvni saqlab qolish kerak bo'ladi.

3-рasm. Natijaviy statistika axborotlarini respondentlarga taqdim etish texnologiyasi.

Taklif qilinayotgan platforma doirasida faoliyat ko'rsatadigan "Davlat statistika hisobotlarini qabul qiluvchi axborot tizimi" respondentlarga universal veb-interfeysni taklif qilib, hisobotlar birlamchi hisob asosida shakllanishini yo'lga qo'yishi lozim bo'ladi. Foydalanish qulayligini yanada kengaytirish uchun shaxsiy kabinetlar shakllantirilib, unda respondentlar uchun kerak bo'lgan barcha axborotlar mujassamlanib, kabinetda topshirilishi kerak bo'lgan statistik hisobot shakllari nomlari, ularni to'ldirish bo'yicha yo'riqnomalar, tasniflagichlar, ma'lumotnomalar va boshqalar bo'lishi mumkin. Unda subyektlar tomonidan "yagona oyna" prinsipi asosida turli xildagi hisobotlarni topshirish texnologiyasi keng yo'lga qo'yilishi mumkin bo'ladi (3-rasm).

Bizning fikrimizcha, respondentlardan davlat statistika hisobotlarini elektron ko'rinishda taqdim qilishda "yagona oyna" texnologiyasini statistika amaliyotiga keng joriy qilish uchun quyidagilarni amalga oshirish kerak bo'ladi:

- a) elektron shaklda birlamchi statistik ma'lumotlarni taqdim qilishning yagona texnologiyasini yaratish;
- b) me'yoriy-ma'lumotnomaviy axborotlarni markazlashgan holda yuritishning instrumentariyasini ishlab chiqish;
- v) respondentlardan elektron hisobotlarni "yagona oyna" texnologiyasi asosida yig'ish borasida me'yoriy-ma'lumotnomaviy axborotlarni shakllantirish va yuritishning idoralararo tartibini ishlab

chiqish;

g) respondentlarning elektron hisobotlari asosida kelib tushgan birlamchi statistik ma'lumotlarni qabul qilish va qayta ishlashning yagona tartibini yuritish.

Taklif qilinayotgan statistika raqamli platformasining samarali faoliyat ko'rsatishi uchun statistika ishlarini strategik rejalashtirish jarayonlarini yuqori sifatda ta'minlash, mavjud barcha ma'lumotlar o'zaro integratsiyasini yo'lga qo'yish, ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va taqdim qilish amaliyotini tubdan isloh qilish, idoralararo uslubiy bazani bir xillashti-rish ishlarini yo'lga qo'yish kerak bo'ladi.

Hozirgi kunda statistika faoliyatida dissertatsiyaning oldingi boblarida keltirilganidek, davlat statistika hisobotlarini topshirishning e-Stat 4.0-avtomatlashtirilgan axborot tizimi asosida respondentlar tomonidan hisobotlar topshirish yo'lga qo'yilgan. Davlat boshqaruv organlari va kichik biznes subyektlari tomonidan topshiriladigan oylik, choraklik va yilliy davlat hisobotlarining barchasi yuqorida keltirilgan axborot tizimi asosida 100% elektron shaklda topshirilib kelinmoqda. Topshirilayotgan barcha hisobotlar to'g'ridan-to'g'ri Davlat statistika qo'mitasining markaziy serveriga kelib tushishi, hududiy boshqarmalarning hisobot jarayonlariga aralashishlari uchun imkoniyatlarni to'liq cheklab qo'ymoqda. Buning natijasida hisobotlarning shaffofligi va obyektivligi ta'minlanmoqda. Respublikamiz davlat statistika dasturini shakllantirish, yuritish va

uning ijrosini monitoring qilib borish jarayonlarini ta'minlash quyidagilarni nazara tutadi:

statistik kuzatuvlarga tushadigan obyektlarning yagona reyestrini tuzish va yuritish;

statistik kuzatuvlar shakllari va statistik ko'rsatkichlarini doimiy ravishda xatlovdan o'tkazish mexanizmini shakllantirish;

statistik kuzatuvlar shakllari va statistik ko'rsatkichlarning yagona reyestrini tuzish va yuritish;

turli davriylikdagi davlat statistika hisobotlari shakllari va ulardagi ko'rsatkichlarni xatlovdan o'tkazish va kerakli o'zgartirishlarni kiri-tish bo'yicha idoralararo komissiyalar faoliyatini yo'lga qo'yish;

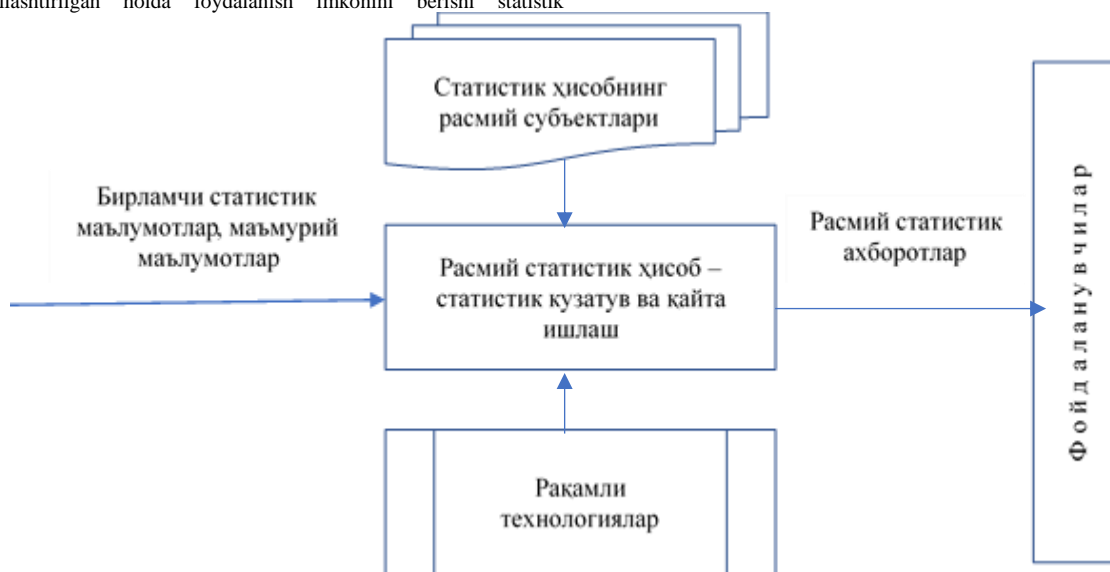
respublika statistika ishlarining bajarilishi holatini yuritish va shakllantirishning avtomatlashtirilgan instrumentariyasini joriy qilish.

Tadqiqotlarimiz shuni ko'rsatmoqdaki, yagona me'yoriy-ma'lumotnomaviy axborotlar asosidagi platforma unga integratsiya qilingan idoralar axborot tizimlarining axborot massivlarini to'liq tartibga solishga imkon yaratadi. Me'yoriy-ma'lumotnomaviy axborotlar klassifikatsiyalashtirish kodlaridan maksimal detallashtirilgan holda foydalanish imkonini berishi statistik

ma'lumotlar ustidan yuqori darajada dezagregatsiya qilish asosida hisobkitoblarni amalga oshirish mumkin bo'lib, natijada esa foydalanuvchilarning o'ziga xos so'rovlarini ham qondirishi mumkindir. Statistik ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va saqlashni ushbu platforma doirasida Markazlashgan tizim ta'minlab berib, uni DSQning markaziy serverlari negizida tashkil qilish kerak bo'ladi.

Oxirgi yillarda bir qator xalqaro tashkilotlar milliy va xalqaro darajada rasmiy statistikani turli ishlab chiqish jarayonlarini optimallashtirish va standartlashtirishga yo'naltirilgan namunaviy modellarni (GSBPM, GSIM, GAMS0, CSPA) amaliyotga keng joriy qilishga chorlamoqda (4-rasm). Birlashgan millatlar tashkilotining ushbu namunaviy modellari statistik axborotlarni yig'ish va qayta ishlashni unifikatsiyalashni ta'minlaydi, metama'lumotlar va statistik ma'lumotlarning integratsiyasiga erishadi, sifat standartlarini joriy qilishni ta'minlaydi va standart yondashuvlar asosida statistika faoliyatini modernizatsiya qilish jarayonlarini osonlashtiradi.

Hozirgi kunda respublikamiz statistika tizimida ham ushbu namunaviy modellarni bosqichma-bosqich amaliyotga keng joriy qilish bo'yicha bir qator ishlar olib borilmoqda.

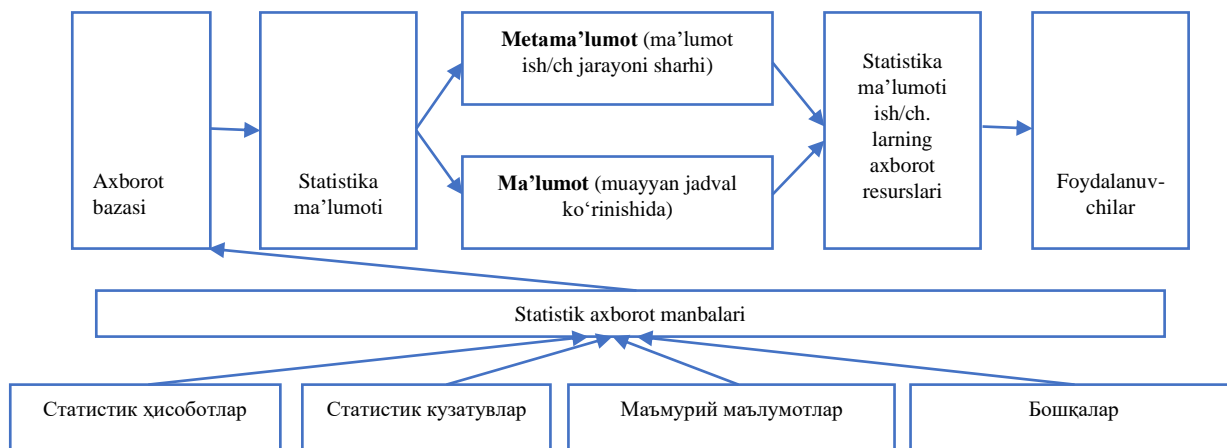
4-rasm. Rasmiy statistik hisobni yuritishning tarkibiy jihatlar.

Amaliyotda statistika ma'lumotlari ishlab chiqarish jarayonlarini har bir bosqichini yoritgan holda to'la anglab yetish va ko'ra olish imkoniyatini yaratish va pirovardida ularning ochiqligi va shaffofligi ta'minlash maqsadida mamlakatlarning milliy statistika idoralari tomonidan "Statistik ma'lumotlarni ishlab chiqarish jarayonlarining umumiy modeli"ni (GSBPM) amaliyotda keng foydalanish yo'lga qo'yilgan.

Shu o'rinda, ishlab chiqarilayotgan statistika ma'lumotining sharhiga (ma'lumotlar va metama'lumotlar) doir aniq bir qo'llanma mavjud emasdi. Shu bois, xalqaro statistika hamjamiyati "Statistik ma'lumotlarni taqdim etishning universal modeli"ni (GSIM) ishlab chiqishga kirishgan (5-rasm). GSIM xalqaro miqyosda kelishilgan ta'riflar, atributlar va aloqalar uchun ma'lumot bazasi bo'lib, rasmiy statistikani ishlab chiqarishda foydalaniladigan ma'lumotlar GSIM

elementlarini tavsiflaydi. GSIM doirasidagi axborot obyektlariga misollar ma'lumotlar va metama'lumotlarni o'z ichiga oladi.

GSIM butun statistik ishlab chiqarish jarayonini qo'llab-quvvatlaydigan ma'lumotlarni tavsiflash uchun umumiy tilni taqdim etadi. GSIM foydalanuvchi ehtiyojlarini aniqlashdan statistik mahsulotlarni tarqatishgacha bo'lgan ushbu jarayonlarning bosqichlari o'rtasida o'tadigan ma'lumotlarni belgilaydi va tavsiflaydi. GSIM tegishli ma'lumotlarni boshqarish SDMX va DDI-L kabi almashish standartlari bilan mos keladi, lekin ular bilan yoki biron bir texnologiya bilan bevosita bog'liq emas. Umumiy asos sifatida GSIM rasmiy statistika bilan bog'liq ishlab chiqarish va joriy etish standartlarini modernizatsiya qilish, tartibga solish va uyg'unlashtirishda muhim rol o'ynaydi.

5-rasm. GSIM faoliyat ko'rsatishining umumiy sxemasi

Umuman olganda mazkur ikki model GSBPM va GSIM bir-birini to'ldirib, foydalanuvchi uchun taqdim etilayotgan statistika ma'lumotining qanday jarayonlar va bosqichlardan o'tib tayyorlanganligi, uning spetsifik (qamrovi, metodologik asoslari, davriyligi, hisob-kitobda qo'llaniladigan statistik formulalar va xokazo) jihatlari tushunarli tarzda yoritib beriladi.

Umuman olganda statistika idoralarida GSIM namunaviy modelini qo'llash quyidagilarni beradi:

taqdim etilayotgan statistik mahsulotning ochiqligi va shaffofligini ta'minlaydi;

statistik ma'lumotlarning sifatiga va xalqaro standartlarga mos kelishiga bo'lgan ishonchni oshiradi (statistik jarayon metama'lumotlarda aks etgani bois);

statistik ma'lumotlarni xalqaro darajada solishtirish va xalqaro tashkilotlarning ma'lumotlar bazalarida aks ettirish imkoniyati yaratiladi.

Taklif qilinayotgan statistika raqamli platformada ham namunaviy modellarning prinsip va yondashuvlari o'z aksini topishi kerak bo'ladi. Davlat statistika hisobotlarini topshiruvchi respondentlarga yuklamalarni qisqartirish statistika raqamli platforma doirasida statistika tizimi oldida turgan asosiy masalalarda hisoblanadi. Davlat statistika qo'mitasi tomonidan doimiy ravishda statistik kuzatuvlarni optimallashtirish bo'yicha bir qator amaliy ishlar olib borilib, statistik yuklamalarni minimallashtirish bo'yicha ham yangi instrumentlarni qidirib topish kerak bo'lmoqda.

Oxirgi besh yilda davlat statistika hisobotlaridan 14 tasi, tanlanma kuzatuvlardan 5 tasi va mavsumiy kuzatuvlardan esa 2 tasi qisqartirildi. Davlat statistika hisobotlari asosida yig'iladigan statistik axborotlarning hajmi ham borgan sari kamaytirilib borilmoqda. Turli vazirlik va idoralarning ma'lumotlaridan statistika faoliyatida keng foydalanish ham subyektlarga statistik yuklamalarni kamaytirishga xizmat qilmoqda.

Amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, ko'pgina rivojlangan davlatlarda rasmiy statistika axborotlarining ko'pgina hajmini milliy statistika xizmatlari ma'muriy ma'lumotlar asosida shakllantirib kelmoqda. Soliq ma'lumotlaridan keng foydalanish ham kichik biznes subyektlariga bo'layotgan statistik yuklamalarning kamayishiga olib kelmoqda. Albatta, unda soliq tizimining ma'muriy ma'lumotlarining obyektivligiga hech qanday shubha tug'ilmasligi kerakdir.

Statistika faoliyatida "yirik ma'lumotlar" texnologiyasidan keng foydalanish yanada detallashtirilgan xabarlarni olish imkonini yaratib berib, oldin kuzatilmagan holatlarni ham yo'lga qo'yishga imkon yaratadi, arzon statistik ma'lumotlarni olishga olib keladi va respondentlarning yuklamalarini kamaytiradi.

Bunga yaqqol misol bo'lib soliq qo'mitasining markaziy serveriga supermarketlar nazorat-kassa texnikalaridan to'g'ridan-to'g'ri kelib tushadigan ma'lumotlar hisoblanadi. Turli tovarlarning sotilishining hajmlari, iste'mol narxlari indeksi, solishtirma taqqoslash dasturining ijrosini ta'minlashda ushbu "yirik ma'lumotlar" dan foydalanishda iqtisodiy nuqtai-nazardan judayam ma'qul bo'ladi. Hozirgi kunda turli supermarketlarda sotilayotgan tovarlarning yagona tasniflanmasligi ushbu "yirik ma'lumotlar"dan statistika faoliyatida samarali foydalanishga to'sqinlik qilmoqda. Agar, metodologik va

axborot-texnologik muammolarni to'g'ri hal qilsak, inflyatsiya darajasini aniqlash uchun ha oy minglab savdo nuqtalarida tanlanma kuzatuvlarni o'tkazmas edik. Bundan tashqari, ushbu "yirik ma'lumotlar" asosida hisob-kitob qilib chiqilgan iste'mol narxlari indeksining obyektivligi darajasi judayam yuqori bo'lar edi. Savdo sohasida faoliyat ko'rsatayotgan minglab kichik korxonalar va mikrofirmalar turli hisobotlarni topshirishdan ozod qilingan bo'lar edilar.

Bizning fikrimizcha, statistika raqamli platformasini amaliyotga joriy qilinishida quyidagi prinsiplarni bajarilishini ta'minlash kerak bo'ladi:

rasmiy statistikani turli manbalaridan olingan ma'lumotlarning o'zaro bog'liqligi, solishtirilishi va to'g'ri interpretatsiya qilinishi;

ma'lumotlarni yig'ish va qayta ishlash jarayonlarini rejalashtirishning shaffofligi va qiymatining optimalligi;

ishlab chiqilayotgan statistik ma'lumotlarning obyektivligi va adekvatligi;

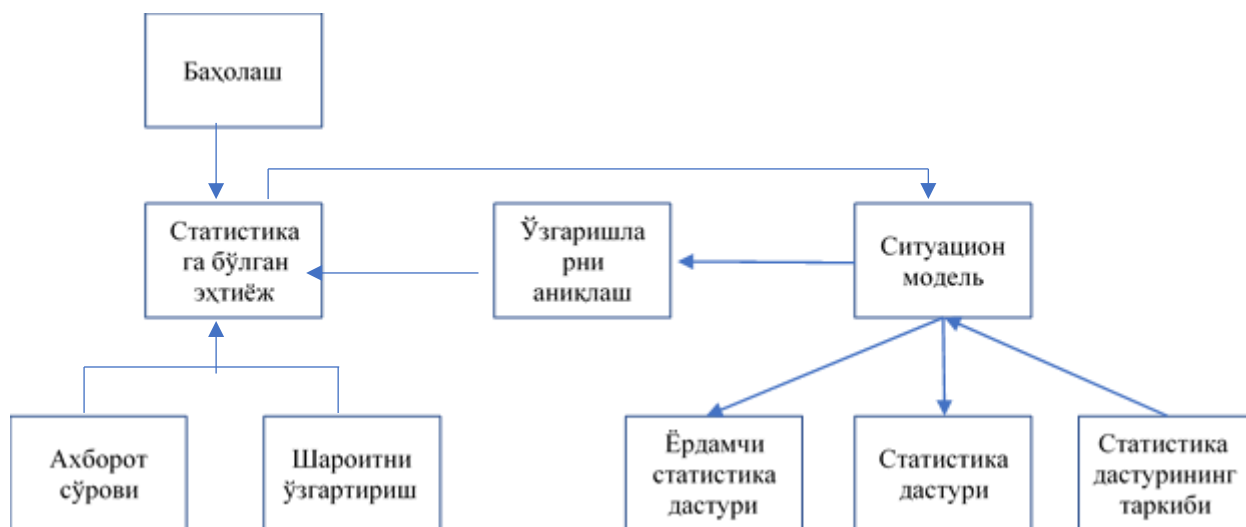
taqdim qilinayotgan statistik ma'lumotlarning o'z vaqtidaligi va dolzarbliligi;

turli foydalanuvchilar kategoriyasining statistik ma'lumotlarga kirishining osonlashtirilganligi;

ma'lumotlarning alternativ manbalaridan foydalanish imkoniyatining mavjudligi.

Qishloq xo'jaligi statistikasini shakllantirish va e'lon qilishda raqamli texnologiyalarning yana bir turi bo'lmish sputnikning "yirik ma'lumotlar"idan keng foydalanish hisoblanadi. Sputnikdan olingan tasvirlar bilan fermer xo'jaliklari tomonidan topshiriladigan davlat statistika hisobotlarining o'zaro solishtirilishi natijasida mavjud turli tafovutlarni aniqlashga imkon yaratadi. Ekin ekilgan maydonlarning hisobini to'g'ri yuritishda va ekin turlarini ham aniq hisoblashda sputnikdan olingan tasvirlar judayam statistiklarga yordam beradi.

Ijtimoiy-demografik statistikani samarali yuritishda ham raqamli texnologiyalarning tutgan o'rni beqiyosdir. Mustaqillik yillarida biror marta ham o'tkazilmagan aholini ro'yxatga olish jarayonlarida ham raqamli texnologiyalar imkoniyatlaridan keng foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Birinchidan, ro'yxatga olish jarayonlarini Internet tarmog'i asosida keng tashkil qilish sarf-harajatlarni minimallashtiradi, ikkinchidan, xonadonma-xonadon yurib aholini ro'yxatga olishda elektron planshetlardan foydalanish ham iqtisodiy jihatdan eng maqbul variant hisoblanadi. Ushbu raqamli texnologiyalar funksional imkoniyatlaridan foydalanish qog'ozli usulga nisbatan deyarli ikki barobar qilinadigan xarajatlar hajmini qisqartiradi. Elektron planshetlardan aholini ro'yxatga olishda foydalanish so'rovlar vaqtini qisqartiradi, ma'lumotnomalarga aholining tezkor kirishini ta'minlaydi, kiritilayotgan ma'lumotlarni so'rovnomanini o'tkazish vaqtida nazorat qilish imkonini paydo bo'ladi, kuzatuv o'tkazish jarayonlarini avtomatlashtirilgan holda monitoring qilib borish mumkin bo'ladi va ushbu planshetlardan boshqa ro'yxatga olish jarayonlarida ham foydalanish mumkin. Bularning barchasi birlamchi ma'lumotlarning sifatini yuksaltiradi va yakuniy jadvallarni olish muddatlarini ham qisqartiradi hamda statistik axborotlarga bo'lgan talabni aniqlash va baholashga zamin yaratadi (6-rasm).

6-рasm. Statistika axborotlarga bo'lgan talabni aniqlash va baholash.

Statistika raqamli platformasi doirasida statistik ma'lumotlarni qayta ishlashning yagona texnologik bazasiga bosqichma-bosqich o'tish uchun:

1) statistik ma'lumotlarni qayta ishlashning barcha bosqichlarini to'g'ri yo'lga qo'yishni qamrab olgan yagona markazlashtirilgan instrumentariya va formallashtirilgan qoidalarni yaratish;

2) statistik ma'lumotlarni qayta ishlashni tartibga soluvchi yagona metodologik holatlarni ishlab chiqish;

3) statistik ma'lumotlarni qayta ishlash qoidalarni shakllantirish va tavsiflash tartibini belgilab beruvchi hujjatlarni ishlab chiqish;

4) statistik ma'lumotlarni qayta ishlashning yagona markazlashtirilgan instrumentariyasini ishlab chiqish;

5) statistik ma'lumotlarni qayta ishlashning yagona metodologik asoslarini amaliyotda to'liq qo'llanishini ta'minlash.

Xulosa va takliflar. Statistika raqamli platformasini yaratish statistik ma'lumotlarni ishlab chiqarish va tarqatishning yangi tarkibiy va funksional modeliga o'tishni ta'minlab, ma'lumotlarning yagona axborot maydoni prinsiplarini amalga oshirish, ma'lumotlar yangi sifatini, statistik hisoblarining o'zaro aloqadorligini, birlamchi statistik ma'lumotlarning bir marta taqdim qilinishi va ulardan ko'p marotaba foydalanishini va ushbu platformaning mamlakatimizda shakllanib

borayotgan raqamli iqtisodiyotga integratsiya bo'lib borishini ta'minlaydi.

Taklif qilinayotgan ushbu modelning amaliyotga joriy qilinishi jamiyat va davlatning statistik axborotlarga bo'lgan talabini samarali ta'minlashni yuksaltiradi, barcha boshqaruv bo'g'inlarida statistik hisob bilan bog'liq bo'lgan budget harajatlarini qisqartiradi, respondentlarga bo'lgan hisobot yukini bir necha marotaba kamaytiradi, statistik hisobni yuritish doirasida idoralararo o'zaro hamkorlikning samaradorligi va o'zaro kelishib ishlashini ta'minlaydi, statistik hisobda band bo'lgan xodimlar sonini qisqartiradi va statistik axborotlarni o'z vaqtida taqdim qilishga imkon yaratadi.

Statistika raqamli platformasini ishlab chiqish, undan foydalanish va takomillashirish quyidagi maqsadli ko'rsatkichlarga erishishga olib keladi:

a) yig'iladigan oylik, choraklik va yillik davlat statistika hisobotlaridagi ko'rsatkichlik sonini tubdan qisqartiriladi;

b) respondentlarga tushadigan yuklamalar jiddiy qisqartiriladi;

v) hisobot davrida yig'iladigan birlamchi statistik ko'rsatkichlarni yig'ish muddati qisqaradi;

g) chiquvchi rasmiy statistika axborotlarining chiqish muddatlari qisqaradi;

d) statistika faoliyati va rasmiy statistik hisoblarni yuritish jarayonlariga jalb qilingan inson resurslarining qisqarishi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "“Raqamli O'zbekiston – 2030 strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida” 2020-yil 5-oktyabrda PF-6079-son farmoni.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 13-dekabrda "“O'zbekiston Respublikasi davlat boshqaruviga raqamli iqtisodiyot, elektron hukumat hamda axborot tizimlarini joriy etish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi PF-5598-son farmoni.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 19-fevralda "“Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari sohasini yanada takomillash-tirish chora-tadbirlari to'g'risida” PF-5349-son farmoni.

4. Бегалов Б.А., Жуковская И.Е. Методологические аспекты влияния информационного общества на инновационное развитие

экономики. Монография. Ташкент: Фан ва технологиялар. 2016. - 134 с.

5. Бегалов Б.А., Мусалиев А.А. Информационно-коммуникационные технологии в национальной экономике. – Т.: Фан, 2008. – 146 с.

6. Бегалов Б.А., Жуковская И.Е. Информационно-коммуникационные технологии в эффективной организации статистической деятельности в условиях формирования инновационной экономики. /Монография –Т.: Фан, 2013. – 158 с.

7. www.tstu.ru - nauchniy jurnal «Informatsionnie protsessi i upravleniye».

8. www.mtc.uz – O'zbekiston Respublikasi Axborot va kommuni-katsiyalarni rivojlantirish vazirligi rasmiy veb sayti.

9. www.stat.uz – O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi rasmiy veb sayti.

UNVEILING THE LABYRINTH OF INTERNET PHRASEOLOGY: NAVIGATING THE LINGUISTIC LANDSCAPE OF THE DIGITAL ERA

Navruza Alieva Khabibullaevna (PhD)

Teacher, Ferghana State University, Uzbekistan, navrochka89@mail.ru

Otakhonova Nurjakhon Ilkhomjon kizi

Student, Ferghana State University, Uzbekistan, nurjahon732@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2023-yil

Jurnal soni: 7

Maqola raqami: 18

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v7i7.784>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

Internet phraseology, digital era, linguistic characteristics, communication efficiency, cultural implications, language evolution, identity construction, digital literacy, cross-cultural dynamics, online communication.

ANNOTATION

Internet phraseology, the unique language used in online communication, has become an essential aspect of the digital era. This article provides a comprehensive exploration of Internet phraseology, unveiling its evolution, linguistic characteristics, and sociocultural implications. Drawing upon existing research and scholarly contributions, the literature review highlights the role of Internet phraseology in enhancing communication efficiency, its cultural significance in identity construction, and its impact on language innovation and cross-cultural dynamics. The discussion section delves deeper into the implications of Internet phraseology, emphasizing the importance of digital literacy and understanding in navigating its linguistic labyrinth. By embracing Internet phraseology and its dynamic nature, individuals can effectively engage in online communication, bridge cultural divides, and navigate the linguistic landscape of the digital era with confidence and understanding.

Introduction: In the ever-evolving digital age, the Internet has become an intricate web of communication, bridging vast distances and connecting individuals from all corners of the world. As we traverse this virtual realm, we encounter a bewildering array of language and expressions that seem to have emerged from an alternate dimension. From memes and acronyms to hashtags and viral phrases, the Internet has birthed a unique lexicon known as "Internet phraseology" or "net-speak".

Internet phraseology encompasses the rich tapestry of words, phrases, and idioms that have been adapted, coined, or transformed within the context of online communication. With the rise of social media, online forums, and instant messaging platforms, this specialized language has evolved organically to suit the needs of netizens—Internet citizens—who seek to express themselves succinctly and with a touch of digital flair.

Understanding Internet phraseology has become increasingly important in today's interconnected world. It has transformed the way we communicate, enabling the rapid exchange of ideas, emotions, and information. However, for those not well-versed in this linguistic landscape, deciphering and navigating the vast array of expressions can be a daunting task.

This article aims to shed light on the intriguing world of Internet phraseology. We will delve into the origins, evolution, and significance of these linguistic phenomena, exploring their impact on communication, social dynamics, and popular culture. By unraveling the complexities of net-speak, we hope to equip readers with the knowledge and tools to navigate the digital realm more effectively.

Throughout this article, we will explore various facets of Internet phraseology, including the rise of internet memes, the prevalence of acronyms and abbreviations, the role of hashtags in social media discourse, and the creation of viral phrases that permeate online conversations. We will also delve into the cultural and generational influences that shape these linguistic trends, highlighting the ways in which Internet phraseology reflects and shapes our collective online experiences.

In an era where a tweet or a comment can make or break reputations, understanding and utilizing Internet phraseology effectively can be a powerful tool for online engagement, expression, and community building.

Literature Review: The study of Internet phraseology has gained significant attention in recent years as researchers and linguists seek to understand the unique linguistic features and cultural implications of online communication. By overviewing of existing research and scholarly contributions surrounding Internet phraseology, shedding light on its evolution, linguistic characteristics, and sociocultural impact, different stages of studies can be revealed.

Evolution of Internet Phraseology: The evolution of Internet phraseology has been a subject of extensive research. Crystal¹²⁰ argues that the rapid development of computer-mediated communication technologies, such as chat rooms and instant messaging, played a crucial role in the emergence of new linguistic norms and practices. Herring¹²¹ explores the historical origins of Internet language, tracing its roots back to early bulletin board systems and Usenet communities. These studies highlight the organic nature of Internet phraseology, shaped by the needs and constraints of online communication.

Linguistic Characteristics of Internet Phraseology: Researchers have examined the linguistic features and characteristics that define Internet phraseology. Baron¹²² emphasizes the brevity and efficiency of net-speak, with its frequent use of acronyms, abbreviations, and emoticons. Danet and Herring¹²³ explore the role of humor, sarcasm, and irony in Internet communication, as well as the incorporation of non-standard orthography and spelling variations. This body of research highlights the unique linguistic strategies employed in Internet phraseology and its deviation from traditional language norms.

Sociocultural Implications of Internet Phraseology: The sociocultural impact of Internet phraseology has garnered considerable attention in recent years. Researchers have examined how Internet language reflects and shapes cultural values, social identity, and group dynamics. Androutsopoulos¹²⁴ discusses the role of online communities in the creation and propagation of new linguistic norms, forming distinct subcultures with their own phraseology. Similarly, Boyd¹²⁵ explores the ways in which Internet language allows individuals to construct and perform their identities within online spaces. These studies shed light on how Internet phraseology contributes to the formation of online communities and the negotiation of social identities.

¹²⁰ Crystal, D. (2006). *Language and the Internet*. Cambridge University Press

¹²¹ Herring, S. C. (2013). Computer-mediated conversation: Introduction and overview. In *The Handbook of Conversation Analysis*. John Wiley & Sons. pp.240-263.

¹²² Baron, N. S. (2008). *Always on: Language in an online and mobile world*. Oxford University Press

¹²³ Danet, B., & Herring, S. C. (2007) Introduction: The multilingual Internet. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 13(2), 507-517

¹²⁴ Androutsopoulos, J. (2014). Online data collection. In *The Routledge Handbook of Corpus Linguistics*. Routledge pp. 292-307.

¹²⁵ Boyd, D. (2014). *It's complicated: The social lives of networked teens*. Yale University Press

Generational and Cross-Cultural Perspectives: Understanding the generational and cross-cultural dimensions of Internet phraseology has been a focal point for researchers. Tagg and Davis¹²⁶ investigate the linguistic differences between generations, highlighting how different age groups adopt and adapt Internet phraseology. They note the influence of generational experiences and technological literacy on the use of net-speak. In a cross-cultural context, Thurlow and Brown¹²⁷ explore how Internet phraseology varies across cultures and languages, suggesting that the adoption of net-speak is influenced by cultural norms, linguistic resources, and sociopolitical factors.

The literature on Internet phraseology provides a comprehensive understanding of its evolution, linguistic characteristics, and sociocultural implications. From its humble origins in early online communities to its widespread impact on communication today, Internet phraseology continues to shape the way we interact and express ourselves in the digital era. It establishes the foundation for further exploration into the complexities of Internet phraseology, emphasizing the need for continued research to grasp its ever-changing linguistic landscape and its implications for communication, culture, and identity in the digital realm.

Methodology: It is important to note that the language contains a large number of idioms and collocations used in different areas of human activity, to which there are equivalents in different system languages. When analyzing various sites, blogs and chats, we found that Internet users very widely use these expressions in the media space, where in the applied situations the semantics of phraseological units does not change, thus, in certain everyday life situations in the Internet space happens the borrowing of literary PU(phraseological units) and their use in the field of IT.

When analyzing literary and computer Internet idioms of multi-system languages, the dictionaries of literary phraseological units “3500 English phraseological units and set phrases”,¹²⁸ “Phraseological dictionary of the Russian language”, “Short English-Russian-Uzbek dictionary of phraseological units”, “Brief Russian-Uzbek dictionary of set phrases”, “An explanatory phraseological dictionary of the Uzbek language”, “Oxford Dictionary of Idioms” and dictionaries of computer Internet terms “Dictionary of Computer and Internet Terms”, “Dictionary of terms of intercultural communication”, “New dictionary of methodological terms and concepts”, “Annotated Glossary of Digital Technology Terms”, dictionaries of proverbs and sayings “Proverbs-Maqollar-Poslovitsy”, “Russian-English Dictionary of Proverbs and Sayings”, were involved as well as all kinds of Internet dictionaries. When calculating, it turned out that, from the given definitions of phraseological units - idioms and expressions, presented in alphabetical order in the considered dictionaries, there are only 3 or 4 phraseological units of the computer and media sphere for each letter of the English alphabet. From this it follows that from the whole variety of phraseological units presented, in each dictionary the phraseological units related to computer Internet phraseological units are about 100 pieces. In percentage terms, this is only 16% of 100%. Such a large discrepancy in numbers can be commented on by the fact that in traditional literary speech the use of phraseological units of the media sphere is not provided and dictionaries do not imply the inclusion of a large number of IT idioms that are used in the Internet space in a wide range, and dictionaries of Internet terms are aimed at providing computer terminology. At this stage, the prospect of compiling a specialized phraseological dictionary for a computer language is revealed, hence the emergence of Internet phraseography.

For example, in the latest version of one of the most voluminous dictionaries of English idioms “Oxford Dictionary of Idioms” for one word, the dictionary provides several options for idioms, as well as examples of the use of these idioms in online and published newspapers, which indicates the possibility of the same use of literary

PU in the media space without losing the traditional meaning. According to the idioms given in the dictionary, it can be noted that many of the idioms now popular in the English language were first used in the media space, i.e. newspapers, magazines and television, and then entered the literary language, many idioms that took their origin from biblical stories and legends, politicians, artists, as well as borrowed from Germanic languages. The idioms presented in the dictionary, which are currently used on the Internet and in the media space, originate from various films, statements by actors and cartoon characters.

For example:

On (off) the air - on the air, off the air

All-singing, all-dancing - with any necessary properties, with the ability to perform any function

You can go all out with an all-singing, all-dancing automatic bit of kit such as the Lamprtron CW611, but for far less than half the price you can own a manual one too. 2013, *Bit-Tech Hardware*.

Go ape go wild - to be very excited

Bells and whistles - attractive but unnecessary features

Boom boom! - exclamation post joke (famous fox phrase from the television show)

Booting up - the process of booting a computer

Mover and shaker - actors and actresses, people in the spotlight

The Monte Carlo hotel restaurant [is] filled with actors and assorted movers and shakers attending the annual television festival. 2000 *Daily Telegraph*.

There is a large number of phraseological units with the names of objects that are equally found and used both in the literary language and in the Internet space, so many literary phraseological units were transformed into the IT language and vice versa, expressions from information technology were borrowed into the traditional language and turned into phraseological units.

Miss the boat - The train has left!

Once in a blue moon - once in a hundred years, for once.

One's hair stands like a mountain - hair stands on end.

Storm in a tea cup - a storm in a glass.

Take something with a pinch of salt - treat with distrust.

The milk of human kindness - balm of good nature (iron.), compassion, humanity.

The promised land

To remove mountains - to turn mountains.

To burn one's fingers - burn yourself on something.

Drop the ball - “miss the ball” make a mistake in the program

Eat your own dogfood - dogfood testing beta programs

*Code smell*¹²⁹ - “code with a smell” code with signs of problems in the system

Bus factor - “bus factor” important people involved in the project - bus factor

PU with the names of abstract concepts:

Murphy's Law - the law of meanness

Play it by ear - “play by ear” along the way (according to circumstances)

Rocket science - Binom Newton's "rocket science" (very difficult task)

All bells and whistles - all inclusive (all properties)

Grease the wheels - “lubricate the wheels” put pressure on the gas (speed up the process)

Internet phraseological units are conditioned by the discourse of the Internet: *Dark Web* - the dark Internet is a part of the World Wide Web, access to which is possible only with the help of special software that allows users and website operators to remain anonymous or untraceable;

15 billion stolen passwords on sale on the dark web, research reveals. (*independent.com*)

¹²⁶ Tagg, C., & Davis, C. (2015). Generation and gender in online space: Insights from online communication among older adults. *Journal of Applied Linguistics and Professional Practice*, 9(1), 57-76

¹²⁷ Thurlow, C., & Brown, A. (2003). Generation Txt. The sociolinguistics of young people's text-messaging. *Discourse Analysis Online*, 1(1), 1-24

¹²⁸ John Ayto (2020), “Oxford Dictionary of English Idioms (4th edition)” 483 p. Oxford University Press, Print; K.M. Кароматова, Х.С.Кароматов. Proverbs-maqollar-poslovitsy./Тошкент.:“Мехнат”, 2000.; John C. Rigdon. Dictionary of Computer and

Internet Terms (Vol. 1), 1 st Edition – AUG 2016. Published by: Eastern Digital Resources 31 Bramblewood Dr SW Cartersville, GA 30120; Инглизча-ўзбекча-русча ахборот технологиялари ва интернетга оид қисқача атамалар луғати. <https://pandia.ru/text/80/184/43664.php>; Аюпов Р.Х. Рақамли технологиялар атамаларининг изоҳли луғати. Тошкент, 2020й.

¹²⁹ https://artsandculture.google.com/entity/m01h_xq?hl=ru

Data Bleed - Data Bleed occurs when there is no transparency in the use of data and users or other parties are faced with mysterious data quantification or when data is transferred without the explicit permission of the user

With the advent of the Internet and social networks, day after day there is a large influx of Internet idioms used in online chats. For example: "*Facebook official*" describes the romantic relationship that you have reflected in your relationship status on Facebook. You can do this by linking your account to a partner's account in the relationship status section of your Facebook profile. This term has found wide application in everyday life, when used, it is implied that the relationship has moved from casual to serious. Calling someone "*Twitter egg*" (Twitter egg) means that this is some kind of anonymous user that does not inspire confidence. The term itself comes from the social network's original default avatar for new accounts - a white egg on a blue background. The purpose of creating many of these accounts is only to harass, accuse or ridicule other users, for this reason they do not upload an avatar. Twitter has since changed the default avatar for new users, but the term has stuck. If a person puts off work by spending time on social networks, he is guilty of not working - "*social notworking*". The word plays on the term "social network" - "social networking". An example of its usage would be: "*I have a deadline, but I'm social notworking. Got sucked into reading #InappropriateFuneralSongs instead.*" "*I have a deadline, but I don't work, but I sit on social networks. Instead, I was sucked into reading #InappropriateFuneralSongs.*"

Discussion: The exploration of Internet phraseology reveals a complex and ever-evolving linguistic landscape that reflects the unique characteristics of online communication, delving deeper into the implications and significance of Internet phraseology, focusing on its impact on communication, culture, and identity in the digital era.

Enhancing Communication Efficiency: One of the key advantages of Internet phraseology lies in its ability to enhance communication efficiency. The use of acronyms, abbreviations, and emoticons allows for concise and rapid expression of thoughts and emotions. This brevity is particularly important in platforms with character limits, such as Twitter, where users need to convey their messages succinctly. Internet phraseology streamlines communication, enabling users to engage in fast-paced conversations, exchange information, and respond promptly.

However, the efficiency gained through Internet phraseology may come at the cost of clarity, especially for those not familiar with the language. The extensive use of acronyms and unique expressions can create barriers to effective communication, leading to misunderstandings or exclusion of individuals who are not well-versed in net-speak. This highlights the need for digital literacy and understanding of Internet phraseology to facilitate inclusive and accessible online interactions.

Cultural Signifiers and Identity Construction: Internet phraseology serves as a cultural signifier, reflecting the values, experiences, and shared references within online communities. Memes, viral phrases, and hashtags act as cultural touchstones, fostering a sense of belonging and shared identity among netizens. By participating in the use of specific Internet phrases, individuals align themselves with particular communities and subcultures, forming digital identities that are both influenced by and shape the online spaces they inhabit.

The cultural significance of Internet phraseology goes beyond community-building; it has also infiltrated mainstream culture. Memes and viral phrases often transcend their original online context, becoming part of popular culture and everyday language. This demonstrates the profound impact that Internet phraseology can have on wider society, blurring the boundaries between the virtual and offline worlds.

Linguistic Innovation and Evolution: Internet phraseology showcases the inherent innovation and adaptability of language. Through the creation of new words, expressions, and linguistic shortcuts, Internet users continuously reshape and expand the boundaries of language. This linguistic evolution is driven by the need for efficiency, humor, and the constant reinvention of online communication practices.

The influence of Internet phraseology on traditional language use is evident in everyday conversations, as net-speak infiltrates colloquial speech. Acronyms like "LOL" and "OMG" have become

commonplace, illustrating the permeation of Internet phraseology into offline interactions. This blurring of linguistic boundaries highlights the dynamic nature of language and its ability to evolve in response to the changing demands of communication.

Generational and Cross-Cultural Dynamics: Internet phraseology reflects generational gaps and cross-cultural dynamics within the digital space. Different generations adopt and adapt net-speak in unique ways, creating distinct linguistic styles and practices. The use of Internet phraseology can be influenced by technological literacy, online experiences, and generational attitudes toward language.

Similarly, Internet phraseology varies across cultures and languages, influenced by cultural norms, linguistic resources, and sociopolitical factors. Localized adaptations and linguistic hybrids emerge as individuals integrate Internet phraseology into their native languages, resulting in a rich tapestry of net-speak that reflects the diversity of global online communities.

The discussion on Internet phraseology reveals its multifaceted nature, highlighting its impact on communication efficiency, cultural dynamics, and language evolution. As a powerful tool for expression and community-building, Internet phraseology shapes the way we communicate, construct identities, and navigate the digital landscape. Understanding and navigating this linguistic labyrinth is essential for effective online engagement, cultural understanding, and the ability to participate in the ever-evolving digital sphere.

To harness the potential of Internet phraseology, individuals and communities must actively engage in digital literacy practices. This involves staying abreast of the latest trends, memes, and viral phrases, as well as understanding the cultural context and connotations associated with them. Moreover, it is important to recognize the nuances and variations within Internet phraseology, as different online communities may have their own distinct expressions and linguistic norms.

Education systems and institutions can play a crucial role in promoting digital literacy and understanding of Internet phraseology. Incorporating lessons or workshops on digital communication skills and the nuances of net-speak can equip individuals, especially the younger generation, with the necessary tools to navigate the linguistic landscape of the digital era. By fostering critical thinking and an awareness of the potential impact of Internet phraseology on communication and culture, educational initiatives can empower individuals to participate actively and responsibly in online communities.

As Internet phraseology continues to evolve, researchers and linguists should undertake further studies to track its development, analyze emerging trends, and investigate its impact on society. Longitudinal studies can provide valuable insights into the changes and adaptations of Internet phraseology over time, as well as its influence on language use and cultural dynamics. Cross-cultural research can shed light on the interplay between local language practices and the adoption of net-speak, contributing to our understanding of how Internet phraseology is shaped by and shapes different cultural contexts.

In conclusion, Internet phraseology represents a fascinating linguistic phenomenon within the digital era. Its evolution, linguistic characteristics, and sociocultural implications have profound effects on communication, culture, and identity. As we navigate the labyrinth of Internet phraseology, embracing its efficiency, recognizing its cultural significance, and understanding its generational and cross-cultural dimensions can enable us to communicate effectively, connect with diverse communities, and participate actively in the vibrant linguistic landscape of the digital world.

Conclusion: Unveiling the labyrinth of Internet phraseology has provided us with a deeper understanding of the linguistic landscape of the digital era. From its origins in early online communities to its pervasive influence on contemporary communication, Internet phraseology has transformed the way we interact, express ourselves, and form online communities. This article has explored the evolution, linguistic characteristics, and sociocultural implications of Internet phraseology, shedding light on its significance in navigating the digital realm.

Internet phraseology enhances communication efficiency, allowing for rapid and concise expression of thoughts and emotions. However, it also presents challenges, as the extensive use of acronyms

and unique expressions can create barriers for those unfamiliar with net-speak. Developing digital literacy and understanding of Internet phraseology is essential to promote inclusive and accessible online interactions.

The cultural impact of Internet phraseology is undeniable, acting as a cultural signifier and fostering a sense of belonging within online communities. Memes, viral phrases, and hashtags serve as cultural touchstones, shaping identities and transcending the boundaries between virtual and offline worlds. Moreover, Internet phraseology contributes to linguistic innovation and evolution, reflecting the dynamic nature of language as it adapts to the demands of online communication.

Generational and cross-cultural dynamics play a significant role in Internet phraseology, with different age groups and cultures adopting and adapting net-speak in unique ways. Recognizing these variations and understanding their cultural nuances contribute to

effective cross-cultural communication and appreciation of linguistic diversity.

As Internet phraseology continues to evolve, it is crucial to promote digital literacy and understanding. Educational initiatives, research endeavors, and ongoing dialogue are vital in equipping individuals with the necessary tools to navigate the linguistic landscape of the digital era.

In conclusion, Internet phraseology represents a fascinating linguistic phenomenon that has reshaped communication, culture, and identity in the digital age. Navigating the complexities of net-speak requires an understanding of its linguistic features, cultural significance, and generational and cross-cultural dynamics. By embracing Internet phraseology and developing digital literacy, we can engage meaningfully in online conversations, bridge cultural divides, and navigate the linguistic labyrinth of the digital era with confidence and understanding.

References:

- Androutsopoulos, J. (2014). Online data collection. In the *Routledge Handbook of Corpus Linguistics* (pp. 292-307). Routledge.
- Aliyeva, N. (2021). Структурно-семантические особенности фразем в английском, русском и узбекском ЯЗЫКАХ. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 3(8).
- Aliyeva, N. (2021). Изоморфизм английских коллокаций и фразем русского и узбекского языков с учетом переходности значения. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 2(2).
- Baron, N. S. (2008). *Always on: Language in an online and mobile world*. Oxford University Press.
- Boyd, d. (2014). *It's complicated: The social lives of networked teens*. Yale University Press.
- Crystal, D. (2006). *Language and the Internet*. Cambridge University Press.
- Danet, B., & Herring, S. C. (2007). Introduction: The multilingual Internet. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 13(2), 507-517.
- Herring, S. C. (2013). Computer-mediated conversation: Introduction and overview. In the *Handbook of Conversation Analysis* (pp. 240-263). John Wiley & Sons.
- Tagg, C., & Davis, C. (2015). Generation and gender in online space: Insights from online communication among older adults. *Journal of Applied Linguistics and Professional Practice*, 9(1), 57-76.
- Thurlow, C., & Brown, A. (2003). Generation Txt? The sociolinguistics of young people's text-messaging. *Discourse Analysis Online*, 1(1), 1-24.
- 11. Alieva, N. (2022). The Use of New Phraseological Units and Collocations in the Language. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 3(11), 66-72.
- 12. Williams, Amanda, Clio Oliver, Katherine Aumer, and Chanel Meyers. "Racial Microaggressions and Perceptions of Internet Memes." *Computers in Human Behavior* 63 (2016): 424-32.

O'ZBEKISTONDA RADIONING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI (1927-1991-yillar)

Mashhura Temirova Muhammadaminovna

Qo'qon davlat pedagogika instituti v.b dotsenti.

Kimsanboyev Raxmonjon Valizoda

Qo'qon davlat pedagogika instituti 3-bosqich talabasi

MAQOLA HAQIDA

ANNOTATSIYA

Qabul qilindi: 24-iyun 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2023-yil

Jurnal soni: 7

Maqola raqami: 19

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v7i7.785>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

radio, radiodastur, radioeshittirish, tinglovchi, radio to'liq, radiostansiya, pochta, radio savodxonlik.

Mazkur maqolada O'zbekistonda radioning shakllanishi va rivojlanishi masalalari ilmiy tahlil etilgan. Shuningdek, maqolada ikkinchi jahon urushi yillarida radiodasturlarni tashkil etish va bu dasturlarni olib borgan radio suhandonlar to'g'risidagi so'z boradi.

Kirish. XX asrning boshlarida jahonda globallashuv jarayonlari ijtimoiy taraqqiyotning ajralmas qismiga aylandi, turli texnik-madaniy yangiliklar natijasida kishilar dunyoqarashi o'zgardi, jahon sivilizatsiyasi tarixi axborotlashgan davrga qadam qo'ydi. Aholining axborotga bo'lgan ehtiyojini ta'minlash, mamlakatning iqtisodiy, madaniy va siyosiy hayoti haqida axborot yetkazib berishda radio alohida ahamiyat kasb etdi. Endilikda insoniyat gazeta singari radioga ham ko'proq murojaat qiladigan bo'ldi. Radio hali internet shakllanmagan davrda ko'pgina mintaqalar o'rtasida axborotlarni to'g'ridan-to'g'ri yetkazishda imkoniyati katta ekanligini ko'rsatdi. Natijada, har bir mamlakatda davlat va jamiyat hayotida radioning o'rni yildan yilga oshib bordi. Ayniqsa, bu holat AQSH, Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya, Rossiya singari rivojlangan davlatlarda radioni rivojlantirish bo'yicha o'zaro raqobatni yuzaga keltirdi. Jahonning qator ilmiy markazlari va oliy ta'lim muassasalarida ommaviy axborot vositalarining shakllanishi hamda ularning rivojlanish tarixi masalalariga doir ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Jumladan, radio tarmog'ining huquqiy va ijtimoiy jihatlari hamda ularning tarixiy rivojlanish xususiyatlari tadqiq etilgan. Ayniqsa, radioning aholiga axborot yetkazish, davlat va jamiyat hayotini demokratlashtirish, fuqarolarda huquqiy, siyosiy, ekologik, madaniy dunyoqarashni shakllantirishdagi roli mintaqalar kesimida o'rganilmoqda. Shuningdek, radioning har bir mamlakatning ijobiy imijini shakllantirish, sportni ommalashtirish va biznes sektorni rivojlantirishdagi roli media tadqiqot markazlarida tahlil etib borilmoqda. Bu o'z navbatida radioeshittirishlarning jamiyat ijtimoiy-madaniy hayotidagi rolini kengaytirish bo'yicha zamonaviy mexanizmlarni takomillashtirish uchun tadqiqotlar olib borish zaruratini keltirib chiqardi.

Adabiyotlar tahlili. O'zbekistonda radioning faoliyati, radiojurnalistika sohasida amalga oshirilayotgan o'zgarishlar, radioeshittirishlarning mazmun-mundariyasi, ularda ko'tarilgan muammolar, tinglovchilar talabi, radio va tinglovchi munosabatlari, efirga uzatilayotgan eshittirishlarda badiiy mahorat masalalari bir qator jurnalistlar, tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan.

O'zbekiston radiosining vujudga kelish tarixi, xususan bu jarayonlarning 1917-yildan 1937-yilga qadar Turkiston o'lkasida va keyinchalik O'zbekiston SSR hududlarida bajarilgan ishlari tahlili B.Rihsiev tomonidan tadqiq etilgan¹³⁰. Boshqa bir tadqiqotchi A.F.Yesinning ilmiy tadqiqotlarida esa radio va televideniye, uning shakllanishi va jamiyat hayotida qaror topib borishi jarayonlari, radio va televideniye ijtimoiy hamda ma'naviy-ma'rifiy, badiiy va

madaniy sohalaridagi o'rni va ta'siri masalalari tarixiy nuqtayi nazardan o'rganib chiqilgan¹³¹. Shuningdek, bu tadqiqotlar orasida Qoraqalpog'iston radiosining 1930-1990-yillardagi faoliyati tarixini o'rgangan T.Madrayimovning ishini alohida ko'rsatib o'tish maqsadga muvofiqdir, mazkur tadqiqot Qoraqalpog'istonda radioning tashkil etilishi va radioeshittirishlarning yo'lga qo'yilishi tarixini ilmiy jihatdan keng tahlil etilgan kam sonli ishlardan biri sifatida alohida ilmiy ahamiyatga ega¹³². 1917-1941-yillardagi O'zbekiston aloqa vositalarining shakllanish jarayonlarini yoritgan H.Salamullayev ham respublika radiosiga alohida to'xtaladi¹³³. 1950-1990-yillarda respublika madaniy hayoti rivojida OAVning, xususan, radioning o'rni va ahamiyati borasidagi masalalar A.Mavrulov va Y.Ergashevalar tomonidan amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlarda o'z aksini topgan¹³⁴.

Tadqiqot metodologiyasi O'zbekistonda radiolashirish jarayonining to'rtta bosqichi ko'rsatilgan: birinchi bosqich (1927-1941-yillar) – respublika va viloyat markazlarida dastlabki radiolarning shakllanishi va rivojlanishi, ikkinchi bosqich, (1941-1945-yillar) – ikkinchi jahon urushi davrida radioning front ortidagi faoliyati, uchinchi bosqich (1945-1960-yillar) – radio sohasida jurnalist va texnik kadrlar muammosining bartaraf etilishi hamda moddiy-texnik bazasining yaxshilanganligi, to'rtinchi bosqich (1970-1991-yillar) – viloyatlarda barcha qulayliklarga ega bo'lgan radio uylarining qurilishi hamda radiodasturlarning xalq hayotida muhim ahamiyatga ega bo'lganligi bilan bog'liq omillar qiyosiy jihatdan aniqlangan.

Tahlil va natijalar muhokamasi. Radio aloqasi orqali o'ziga kerakli axborotlarni xalq orasida tarqatish ham sovet hokimiyati uchun tashviqot hamda targ'ibot ishida muhim o'rin tutgan. Ma'lumki, 1915-yilda Toshkent va Kushkada dastlabki radiostansiyalar qurildi. Mazkur stansiyalarga o'sha davrdagi eng yaxshi apparaturalar – Germaniyaning "Simens va Galske" zavodi asbob-uskunalar o'rnatildi. 1917-yilda bolsheviklar hokimiyat tepasiga kelgandan so'ng ro'y bergan siyosiy buhronlar sababli ushbu radiostansiyalar umuman ta'mirlanmadi, natijada ular yaroqsiz ahvolga kelib qoldi. Davlat ahamiyatiga molik vazifa sifatida 1921-yil o'rtalarida Turkiston radiotelegrafi qaytadan tashkil qilina boshladi, barcha radiostansiyalar pochta va telegraf xalq komissarligi ixtiyoriga berildi. Turkistonda esa faqat 1920-yildan boshlab bu masalaga e'tibor qilina boshlandi. Xususan, davlat ahamiyatiga molik vazifa sifatida 1921-yil o'rtalarida Turkiston radiotelegrafi qaytadan tashkil qilinib, barcha radiostansiyalar Pochta va Telegraf Xalq komissarligi ixtiyoriga berildi¹³⁵. Davr talabiga ko'ra soha faoliyati markazlashtirildi. Mahalliy aloqachilarga yordam ko'rsatish uchun 1920-yilda

¹³⁰ Рихсиев Б.А. Становление и развитие Узбекского радиовещания (1917-1937 гг). Автореф. дисс на соиск.канд. истор. наук. – Т; 1972.

¹³¹ Есин А.Ф. Деятельность Компартии Узбекистана по повышению роли радиовещания и телевидения в коммунистическом воспитании трудящихся (на материалах радиовещания и телевидения Узбекистана 1959-1966 гг.): Автореф. дисс на соиск.канд.ист.наук. – Т; 1977.

¹³² Мадреймов Т. История и развития средства массовой информации в Каракалпакистане в 1930-1990 гг. (радиовещание и телевидение). Автореф.дисс на соиск. канд. истор.наук. – Т; 1997.

¹³³ Salomullayev. X.S. O'zbekistonda aloqa vositalarini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari, yutuqlari va muammolari, (tarixiy nuqtai nazar 1917-1941). Автореф. дисс на соиск. канд. истор. наук. – Т; 1994.

¹³⁴ Маврулов А. Культура Узбекистана на современном этапе: общее состояние, проблемы, тенденции развития (середина 70-х – 1990 гг.). Автореф.дисс на соиск.доктор. истор. наук. – Т; 1993. Эргашева Ю. Культура Узбекистана: состояние, тенденции и проблемы развития (50-60-е год). Автореф. на соиск. доктор канд. истор. наук. – Т; 1998.

¹³⁵ Temirova M, Imomnazarova Y. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda radio: rivojlanishi, yo'nalishlari va transformatsiyasi. – Т., 2017. – В. 7.

Moskvadan Pochta va Telegraf Xalq komissarligi besh nafar radiotelegrafist, ikki nafar elektrotexniklarni 10 ta radiostansiya bilan respublikaga yubordi. Apparatlar Samarqand, Xiva, Marg'ilon, Farg'ona shaharlarida o'rnatilib, keyinchalik ular orqali hududlar hamda Rossiya Federatsiyasining boshqa shaharlari bilan mustahkam aloqa qilish imkoniyatlari yaratildi¹³⁶.

1925-yilning iyulida VKP(b) Markaziy Komiteti qoshida radio komissiya tuzildi. Bu komissiya zimmasiga radioeshittirish ishida mafkuraviy tomonlarni diqqat bilan kuzatib borish, radio targ'iboti olib borish bilan bog'liq bo'lgan tashkiliy masalalarni hal qilish vazifasi yuklandi¹³⁷.

1926-yildan boshlab VKP(b) Markaziy Komiteti radioeshittirishga rahbarlik qilish haqida qaror chiqardi. Bu qaror radioeshittirishlar ustidan partiya rahbarligini ta'minladi¹³⁸.

Toshkentda radiostansiya qurilish ishlari 1926-yilda boshlandi¹³⁹. 1926-yilda chop etilgan gazetalarda respublikada radiostansiya qurilayotganligi, undan tarqalayotgan tovush qancha masofagacha yetishi hamda qurilish jarayoni to'g'risida ma'lumotlar berib borilgan. Unda respublikada radiostansiyaning qurilishi bu nafaqat fan-texnikani yangi yutuqlar bilan boyishi, balki savdo-sotiq, qishloq xo'jaligi, madaniyatni targ'ib etish bilan bog'liq bo'lgan¹⁴⁰.

Respublika matbuotida 1926-yillarda radio savodxonligini oshirish bo'yicha qilinishi kerak bo'lgan ishlar to'g'risida matbuotda maqolalar berib borilgan. Jumladan, radiostansiyaning ishga tushirish oldidan qilinishi zarur bo'lgan chora-tadbirlar to'risida ko'rsatmalar berilgan. Oldimida turgan eng asosiy vazifa deb, qishloq va shaharlardagi ommani radio savodxonligini oshirish ularga joylarda radio to'garaklari tashkil etish kerak to'garaklar tashkil qilmasdan turib, aholiga radio haqida uning imkoniyatlari yutuqlari va foydalanish usullarini tushuntirib bo'lmaydi, deb baholagan. Chunki bu davrdagi radio sohasida chop etilgan adabiyotlar chet tillarda bo'lib, mahalliy aholining ko'p qismi bu tillarni tushunmas edi. Shu sababli, radioto'garaklarni tashkil etish uchun o'qituvchilardan foydalanish eng samarali usul, deb bilganlar. Bundan tashqari, radiosavodxonlik bo'yicha gazeta va jurnallar hamda respublika madaniyat markazlari ham yordam ko'rsatganlar. Keng xalq ommasiga tushuntirish ishlarida radioeshittirishdan beriladigan ma'lumotni og'izdan og'izga o'tib yuradigan ma'lumot bilan taqqoslagandagi ahamiyati qanday ekanligi to'g'risida tushuntirish ishlari olib borilgan.

Radiostansiyaning qurilish uchun kerak bo'ladigan 60 gektarli yer maydoni temiryo'l vokzalidan uzoq bo'lmagan, shahar chegarasiga yaqin bo'lgan joydan tanlandi. Bu radiostansiyaning qo'riqlash va xizmat ko'rsatish vazifasi radiostansiyadan uzoq bo'lmagan harbiy polkning xazinachisiga yuklandi¹⁴¹. Bu radiostansiya Mehnat va Mudofaa kengashining vakilligi va Kuchsiz Tok tresti zavodi bilan tuzilgan shartnoma asosida qurildi. Radiostansiyaning qurilishda Leningraddan kelgan tajribali muhandislar, soha rahbarlari faol ishtirok etdilar¹⁴². Birinchi radiogramma Moskva – Toshkent yo'nalishi bo'yicha harakatlanayotgan poyezd haqida edi. Mazkur stansiyalarga o'sha davrdagi eng yaxshi apparaturalar – Germaniyaning "Simens va Galske" zavodi asbob-uskunalari o'rnatildi¹⁴³.

Radiostansiya qurilishi uchun davlat tomonidan ajratilgan mablag' yetarli bo'lmaganligi tufayli respublika aholisi ham mablag' to'pladi¹⁴⁴. Chunki 1926-yilda "Правда Востока" gazetasida xalqning radioga bo'lgan qiziqishini orttiruvchi va qurilayotgan radiostansiya uchun o'z hissasini qo'shishga undovchi maqolalar tez-tez chop etib borildi. Jumladan, To'qimachilar soyuzining a'zosi V. V. Ivanov "Toshkentda radiostansiya qurishga 1 so'm rul topshiraman va Andijon hamda Toshkent shahar to'qimachilarini bu muhim ishga hissa qo'shishga chaqiraman" degan mazmunda gazetaga xat yo'llagan. Shuningdek, shu yil Mahalliy Radio Do'stlari jamiyati va kasaba uyushma tashkilotlari chaqiriqqa qo'shilib, radiostansiya qurilishi uchun pul to'plash ishlarida faol ishtirok etdilar.

Jumladan, Paskutskiy ismli shaxs radiostansiya qurilishi uchun 5 so'm pul topshiradi, bu ishga do'stlari Ter, Belskiy, Otoboyev, Gorodenskiy, Kampenus, Solnsev, Avez-Geldi, Mushnikov va Shevvalayevlarni ham o'mak olishga chaqiradi [13]. Toshkent birjasining xodimlari radiostansiya qurilishi uchun 14 so'm 75 tiyin pul topshiradi. Bundan tashqari, fuqaro Braxforqel "Правда Востока"

gazetasida bosilgan ikkita maqolasining gonorarini (4 so'm 80 tiyin) topshiradi va Utkin, Vashchin (rayon komsomol tashkiloti), V.Ivanovani (O'rta Osiyo temiryo'l yacheykasi), Brodskiy (O'rta Osiyo Davlat universiteti (SAGU)) hamda SAGUning barcha professor va o'qituvchilarini o'mak olishga chaqiradi¹⁴⁵. Shuningdek, bu muhim ishga maktab jamoalari ham o'z hissasini qo'shadi. 3-maktab jamoasi chaqirig'iga qo'shilib, Pushkin nomli 6-maktab jamosi ham radiostansiya fondiga 5 so'm pul topshiradi. Radiostansiya qurilishi uchun yig'ilgan pul 186 so'm 55 tiyinni tashkil etdi¹⁴⁶.

Shu narsa diqqatga sazovorki, davriy matbuot o'z sahifalarida radio uchun alohida rukn ochdi va radiopriyomnik hamda antennalarni qanday o'rnatish haqida hamda radiolashitirishga bag'ishlangan juda ko'plab materiallar ko'rsatma va maslahatlar e'lon qilib borildi. Bunday materiallar XX asrning 20-yillari oxiri – 30-yillarida sobiq ittifoq ommaviy nashrlarida radio faoliyatiga bag'ishlangan gazetalarda, jurnallarda va dasturlarda muntazam ravishda chop etib borilgan. Jumladan, "Новости дня" ("Kun yangiligi") – "Радиопередача" jamiyatining haftalik gazetasi), "Радио в деревне" ("Qishloqda radio") – "Радиопередача" jamiyatining haftalik gazetasi), "Радиогазета" (eshittirishlar dasturini yoritib beruvchi haftalik gazeta), "Радио всем" ("Radio hamma uchun") – "Radio do'stlar jamiyati"ning nashri), "Радиослушатель" ("Radiotinglovchi") – jurnal, "Radio front" (SSSR XKS qoshidagi Butunittifoq Radiokomiteti nashri) va boshqa yana bir qator nashrlarni ko'rsatib o'tish mumkin¹⁴⁷.

Xuddi shu yillar bunday nashrlar O'zbekistonda ham chop etib borildi. "Radio burchagi" ("Qizil O'zbekiston"), "Radioelektronika" ("Семь дней" jurnali), "Radio" ("Правда Востока"), "Radio ishqibozlari burchagi" ("Ishchi") gazetasi ruknlari ostida berib borildi¹⁴⁸.

"Kuchsiz tok" tresti stansiyani 1926-yilning yanvarida qurib bitkazadi. Kelishilgan shartnomaga muvofiq radioapparatlarga jihozlash bilan jihozlab, yanvarning oxirida O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi Sovetiga topshiradi. Ushbu radiostansiyaning foydalanishga topshirilishi oldidan tayyorlangan moliyaviy hisobga ko'ra, jami 2297 rub. 20 kop. sarf etilgan.

1925-yilda Moskva radiosi orqali O'zbekiston kommunistik partiyasi birinchi syezdi ishi haqida translyatsiya berilgan. Lekin O'zbekistonda radio tashkil etilgan kun 1927-yilning 11-fevralida Toshkent radiostansiyaning tantanali ravishda ochilishi bilan bog'lanadi [18.154]. Dastlabki radio orqali eshittirish beshta kichik xonadan iborat pastqamga eski uyda atigi ikki soatcha davom etgan edi. 1930-yilga kelib radioeshittirishlar vaqti sutkasiga 9 soatdan ortib ketdi.

Biroq ishlab turgan bu radiostansiyalarning quvvati O'zbekistonning hamma joyiga radio eshittirish yetkazish uchun yetarli emas edi. Shuning uchun Toshkentda 25 kilometrlik quvvatga ega bo'lgan radiostansiya qurishga qaror qilindi. Bu radiostansiya 1929-yilning oxirlarida qurib bitkazilib, 1930-yildan boshlab ishga tushirildi [19.3]. Bu davrda radio orqali dokladlar, shubhatlar va konsert dasturlari eshittirilgan. Radiogazetalar tashkil etishga alohida e'tibor berilib, ular asosan tashviqot va targ'ibot xarakteriga ega bo'lib, "Paxta uchun kurash", "Ozod ayol", "Traktor", "Kolxoz" kabi eshittirishlar shular jumlasidandir. Radio gazetalari ommaviy axborot vositalarini faqat to'ldirib qolmasdan, balki o'sha davrda ma'lum ma'noda axborot tarqatishda uning o'mini ham bosdi. Buning ustiga radio orqali tarqatilayotgan axborot katta auditoriyani qamrab olish imkoniyatiga ega edi.

1928-yil iyulida Mehnat va mudofaa soveti "Radioeshittirishlarni qayta tashkil qilish haqida" qaror qabul qildi va unga ko'ra, "Radioeshittirish" aksionerlik jamiyati tugatildi. SSSR hududida radioeshittirishlarni tashkil etish va boshqarish ishlari Pochta va telegraf xalq komissarligi ixtiyoriga topshirdi. Ushbu xalq komissarligi tarkibida maxsus radio boshqaruvi tashkil etildi hamda 1931-yildan boshlab xalq komissarligi qoshidagi Butun ittifoq radioeshittirish komiteti, 1932-yildan esa Pochta va telegraf xalq komissarligi qayta tashkil etilishi munosabati bilan SSSR Aloqa xalq komissarligi Butun ittifoq radioeshittirish komiteti deb yuritila boshladi. 1933-yildan SSSR xalq komissarlari soveti qoshida radiolashitirish va radio eshittirish butun ittifoq komiteti nomli boshqaruv organi tashkil etildi.

¹³⁶ Nazarjonov T, Azizova M. Sharh va fikr- mulohazalar.

<http://uz.infocom.uz/2013/08/07/radioaloqa-texnologiyalari-va-radioeshittirish/>

¹³⁷ Rixsiyev B.To'lqinlar qanotida. – T.:O'zbekiston, 1967. – B.6.

¹³⁸ Rixsiyev B.To'lqinlar qanotida. – T.: O'zbekiston,1967. – B. 9.

¹³⁹ O'zMA, R.837-fond, 5-ro'yxat, 253-yig'majild, 15-varaqa.

¹⁴⁰ Правда Востока, 1926. – 15- iyu.

¹⁴¹ O'zMA, R.837-fond, 5-ro'yxat, 253-yig'ma jild, 16-varaqa

¹⁴² O'zMA, R.837-fond, 5-ro'yxat, 253-yig'ma jild, 16-varaqa

¹⁴³ Nazarjonov T, Azizova M. Sharh va fikr- mulohazalar.

<http://uz.infocom.uz/2013/08/07/radioaloqa-texnologiyalari-va-radioeshittirish/>

¹⁴⁴ Правда Востока . 1926. – 20 июня.

¹⁴⁵ Qizil O'zbekiston, 1927. – 4-mart.

¹⁴⁶ Shadmanova S. O'zbekiston shaharlaridagi transformatsiya jarayonlari (1917-1941-yillar). – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2015. – B.154.

¹⁴⁷ Shadmanova S. O'zbekiston shaharlaridagi transformatsiya jarayonlari (1917-1941 yillar). – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2015. – B.155.

¹⁴⁸ Rixsiyev B., Shoumarov H. Toshkentdan gapiramiz // Fan va turmush. – Toshkent, 1969. – №5. – B.3.

1928-yilda O'zbekistonning qator shaharlarida radioeshittirish qabul qurilmasi mavjud bo'lib, Farg'ona vodiysi shaharlaridan Qo'qonda 15 ta bunday qurilma ishlab turgan¹⁴⁹. Radio eshittirishlarning keng imkoniyati hisobga olinib, respublika shahar hamda qishloqlari klublari va qizil choxonalar, kolxoz va sovxozlari, maktablarda radio nuqtalar tashkil etilib, ularda sovet qurilishining "yutuqlari" targ'ib qilingan. Shu bilan birga aholi turli xabarlarini radio orqali bilish imkoni paydo bo'ldi. Boshqa ommaviy axborot vositalari kabi radioeshittirishlar ham davlat tomonidan qattiq nazorat ostiga olindi. 1927-yil yanvarda VKP(b) markaziy komiteti tomonidan barcha radioeshittirishlarning dasturlarini partiya nazoratidan o'tkazish majburiyligi haqida qaror qilinadi. Respublikaning kekxa jurnalistlaridan biri Orif Ayyubov xotirlashicha, 1930-yilning oxirlarida radiogazetada tanqidiy materiallar ko'payib ketganligi uchun shaxsan O'zbekiston kommunistik partiyasi markaziy komitetining birinchi sekretari A. Ikromov radiostudiyaga telefon qilib, qattiq dakki beradi hamda asosiy e'tiborni yutuqlarni tarannum etuvchi reportaj, lavha va ocherklar eshittirishga qaratishni uqtiradi¹⁵⁰.

Dastlabki yillarda radioeshittirishlarda faqat axborot berilgan bo'lsa, keyinchalik u aholini estetik jihatdan tarbiyalashga ham xizmat qilgan, unda turli konsert va badiiy dasturlar berila boshladi va efir vaqtining ko'p qismini egallay boshladi.

Respublikaning boshqa shaharlarida ham radio eshittirish ishlari keng yo'lga qo'yila boshladi. 1927-yil mayabrda O'zbekistonning o'sha vaqtdagi poytaxti – Samarqand shahrida radiostansiya ishga tushirildi, 1929-yilda bu yerda 4 kilovatt quvvatga ega bo'lgan radiostansiya qurib bitkazildi. 1927-yilda haftasiga 3 marta to'rt soatdan o'zбек tilida eshittirishlar olib borilgan bo'lsa, 1937-yilda Toshkent va Samarqand radiostansiyalari 8 ta tilda 30 soatdan eshittirishlar olib bora boshladi¹⁵¹.

1928-yilda Andijonda 274 ta radio nuqta [22.155] bo'lgan, 1936-yilda ularning soni 4 baravar ko'paygan. 1929-yildan boshlab Andijon radiouzeli Moskva, Sverdlovsk, Boku va Odessadan retranslyatsiya qilgan [23] O'zbekistonda 1936-yilda 20 mingta radionuqta mavjud edi. Shunga qaramasdan, radio O'zbekistonda yuksak mavqega ega emasligi respublika rahbarlari tomonidan e'tirof etilgan hamda bunga ikkita sabab – kerakli mutaxassislar yetishmasligi va radio texnikasining o'zi past darajada ekanligi sabab qilib ko'rsatilgan[24.505].

Ikkinchi jahon urushi yillari O'zbekiston frontning suyangan tog'i – front ortiga aylandi. Ta'bir joiz bo'lsa, agar dushman hamlasini qaytarayotgan qo'shinlarimizni qudratli, afsonaviy devga o'xshatsak, uning joni ana shu front ortida edi.

Juda ko'p zavod, fabrikalar O'zbekistonga ko'chirib kelindi. Toshkent radiosi Moskvadan ko'chirib keltirilgan Chkalov nomli zavodda ishlab chiqarilgan harbiy samolyotlar to'g'ri frontning oldingi marralariga uchib borib, fashist qo'shinlariga qiron keltirayotgani, Toshkentdan eshelonlarga ortib yuborilayotgan jangovar tanklar dushman qo'shinlarini kun-payakun qilyotgani haqida xushxabarlar berib bordi. O'zbekiston frontning aslahaxonasiga aylanganini qayta-qayta ta'kidlab turdi. Frontga madad bo'lsin deb ikki smenada ishlayotgan ishchilar o'z ish haqlarining bir qismini, dehqonlar so'nggi jamg'armalarini front uchun samolyotlar, tanklar ishlab chiqarishga hadya etishardi. Radiojurnalistlar O'zbekistondan frontga oziq-ovqat, kiyim-kechak olib ketayotganligi haqida reportajlar berib bordilar.

Xalq radioni hayajon, umid bilan tinglardi. Chunki kimningdir farzandi, kimningdir otasi, akasi, ukasi, nevarasi frontda jang qilayotgan edi. Ayniqsa, "Frontdan xatlar", "Frontga xatlar" degan eshittirishlar keng xalq ommasining e'tiborini o'ziga tortdi. Bu front va front ortining o'ziga xos muloqoti edi. Har kuni radio dargohiga kekxa otalar, onalar kelishardi. Ular: "Bolam, qaragin, o'g'limdan xat bormi?" yoki "Men ham o'g'limga radio orqali xat yubormoqchiman, yozib bermaysanmi, jon bolam" deb iltijo qilardilar.

Shoir Hamid Olimjon urushning birinchi kuniyoq yozgan she'rini radio orqali o'qib bergandi. Mana, shu she'rning o'qilganiga ham 50 yildan oshibdi. Hamid Olimjonning o'zi o'qigan bu she'r hozir ham respublika radiosining nodir yozuvlar xazinasida saqlanib kelmoqda.

Urush yillari O'zbekistonda yashab ijod etgan Aleksey Tolstoy, Anna Axmatova, Konstantin Simonov, Korney Chukovskiy, Lugovskoy, Petr Pavlenko, Iosif Utkin, Semen Gudzenko, Eddi Ognitsvetning front orqasida fidokorona mehnat qilayotgan o'zbek xalqi haqidagi o'tli so'zlari, she'riy satrlari goh rus, goh ukrain, goh belarus tillarida radioda yangrab turdi. Kompozitor Nikita

Bogoslovskiy "Shalandi" degan mashhur qo'shig'ini Toshkentda yaratdi. Bizning radiomiz xodimlari uning birinchi tinglovchilari bo'ldilar.

Urush yillari radioeshittirish qo'mitasi juda ko'p injener-texnik xodimlar, jurnalistlar, adabiyot va san'at ahllari uchun katta ijod va tajriba maktabi bo'ldi. Ular o'z ijodiy faoliyatlarini jurnalist sifatida odiy xabar yozishdan boshlab, yirik badiiy asarlar yaratuvchi adib darajasiga ko'tarildilar. Urush ularni tezkor, hozirjavoblik bilan ishlashga, har qanday qiyinchiliklarga bardosh berishga o'rgatdi. O'sha yillari yozuvchilardan Oydin Sobirova, Nasrullo Oxundiy, Adham Rahmat, Hakim Nazir, Mirmuhsin, jurnalistlardan Toshqin Mo'minov, V.M.Arkt, D.N.Protopopov, Nu'mon G'ulomov, Ye.A.Moiseeva, Poshsho G'aniyev, Lyudmila Zelenskaya, Vladimir Mixaylov, diktorlardan Hamid G'ulom, Turub To'la, Qodir Mahsumov, Hurriyatxon Nabiyeva, Ziyoda Aminova, Tuyg'unoy Yunusxo'jaeva uyquni, oromni bilmay mehnat qildilar.

Jurnalist, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi Toshqin Mo'minov o'sha kunlarni shunday xotirlaydi: "So'nggi axborot" tahririyatida muxbir bo'lib ishlardim. Urushning birinchi kuniyoq frontga ketdim, 1943-yilda yarador bo'lib, yana radioga ishga qaytib keldim. Urush sharoiti tezkorlik bilan ishlashni taqozo etardi. Shoshilinch xabarlarini to'g'ri qo'lyozma holda efirga o'qiyverardik. Tahririyatda bir divan bor edi. Navbati bilan oz-oz mizg'ib olardik. Uyga ham bir haftada bir marta berardik"¹⁵².

Yozuvchi Hakim Nazir urushning boshlanishidan to'g'alaba kunigacha, undan keyin ham radioeshittirish qo'mitasining turli tahririyatlarida ishladi. U odiy jurnalistlikdan bolalar adabiyotining yirik namoyandasi darajasiga ko'tarilgan, "O'zbekiston xalq yozuvchisi" faxriy unvoniga sazovor bo'lgan adiblarimizdan biri. Hakim Nazir radioda juda ko'p yosh jurnalistlarni tarbiyalab voyaga yetkazgan mehribon va g'amxo'r ustozdir.

Muxbir endigina yozgan xabarini, yozuvchi ocherk yoki hikoyasini, shoir she'rini hali siyohi qurimasdan tezroq xalqqa o'qib berish uchun radioga chopardi... Mashinka bo'limida o'z xabarini shoshilinch aytib turib yozdirayotgan jurnalisti, yo'lakda muharrirga hozirgina oqqa ko'chirilgan she'rini o'qib berayotgan shoirni, tahririyatda hozirgina oqqa ko'chirilgan ocherkini ustidan ko'rib o'tirgan yozuvchini, studiya oldida efirga chiqish uchun ming hayajon bilan tayyorgarlik ko'rayotgan xonanda yoki sozandani uchratish mumkin edi.

Har kuni qutlug' dargohga o'nlab fan, madaniyat arboblari oqib kelardi. Oybek, Hamid Olimjon, G'afur G'ulom, Shayxzoda, Abdulla Qahhor, Mirtemir, Uyg'un, Sobir Abdulla yangi yozgan she'rilarini, hikoyalarini ilk bor radio orqali o'qib berardilar. "Frontdan xatlar" eshittirishida o'qilgan jangchi Cheburixinning G'afur G'ulomga maktubi hamon yodimda. Unda: "Muhtaram G'afur G'ulom! Sizing "Иправда" gazetasida bosilgan "Sen yetim emassan" she'ringizni o'qidim. Bu she'ringiz ustiga to'kilgan ko'z yoshimni sizning asaringizga bo'lgan hurmatim deb biling. Endi Sizing yurtingizga evakuatsiya qilingan o'g'lim taqdiri uchun xotirjamman. Jangchi Cheburixin", degan satrlar bor edi. G'afur G'ulomning "Sen yetim emassan" she'ri radioning nodir yozuvlari xazinasida avaylab saqlanmoqda. Bu she'rni G'afur G'ulomning o'zi o'qigan.

"So'nggi axborot" dasturi ko'paytirildi. U har ikki haftada efirga chiqib turdi. Xalq bu dasturning biror sonini o'tkazib yubormaslikka harakat qilardi. Har kuni kech kirishi bilan radioga san'atkorlar kela boshlardi. Jumladan, Yunus Rajabiy rahbarligidagi ansambl, Jo'raxon Sultonov, Ma'murjon Uzoqov, Karim Mo'minov, Berta Davidova kechqurun soat 9 dan 10 gacha bo'ladigan konsertga tayyorgarlik ko'rardi. Uni Tuyg'unoy Yunusxo'jaeva bilan Hamid G'ulom olib borardi. Orada she'rilar o'qilardi. O'zbekiston xalq yozuvchisi Mirmuhsin radioda ishlagan yillari haqida shunday deydi: "Radioga ishga keldim-u ijodiy muhitning noq o'rtasiga lop etib tushgandek bo'ldim. G'afur G'ulom yangi she'rlari bilan chiqishni uyushtirdim. Toshkentga A.Lohutiy kelganidan darak torib, "Националь" mehmonxonasiga yugurdim, uning radioga chiqishini tashkil qildim. Shu orada Rizamat Musamammedovning Do'rmon tomondagi uzumzoriga borib kelib maqola yozdim. Samarqanddan Toshkentga kelgan Sadridin Ayniy domlani eshittirishga taklif qildim. Toshkentning "Birinchi may" ko'chasida yashab turgan Anna Axmatovani radioga olib chiqdim. Aleksey Tolstoy yozuvchilar uyushmasining raisi Hamid Olimjon qabulida ekanini eshitib, u bilan uchrashish uchun o'sha zahoti u yerga yetib bordim".

¹⁴⁹ Shadmanova S. O'zbekiston shaharlaridagi transformatsiya jarayonlari (1917-1941-yillar). – Toshkent: Adabiyot uchunlari, 2015. – B.155.

¹⁵⁰ Xo'jayev F. Radio frontni qayta quraylik / Xo'jayev F. Tanlangan asarlar. III tom. – Toshkent: Fan, 1980. – B. 505.

¹⁵¹

¹⁵² Burhon U. O'zbekiston radiosining qudratli ovozi // O'zbekiston matbuoti. – 1997. - №5. – B. 18-20.

Haqiqatni ham So'fiya opa radioning qizi, opasi va Turob To'la karomat qilib aytganlaridek, bugungi kunda uning ardoqli momosidir. U kishi havas qilsa arziguulik hayot kechirdilar. 16 yoshida, 1931-yili ana shu qutlug' dargohga oddiy texnik xodima sifatida kirib kelgan So'fiya Buxarayeva keyinchalik bir necha yil radio qo'mitasi raisining o'rinbosari lavozimida ham ishladilar, uzoq vaqt musiqiy eshittirishlar tahririyatida xizmat qildilar, qancha-qancha shogirdlarga murabbiy bo'ldilar.

So'fiya Buxarayevaning tengdoshi, og'ir urush yillari u bilan hamkor va hamjihat bo'lib mehnat qilgan O'zbekiston xalq yozuvchisi Hakim Nazir shunday hikoya qiladi: "So'fiya Shokirovna respublikamiz radiosining to'ng'ich xodimlaridan. Radioga uning juda ko'p mehnati singgan. Jamoadagilarning katta-yu kichigi u kishini "opa", "onajon" deb hurmatlashi bejiz emas. So'fiya opani nafaqat radioning bilimdoni, samimiy maslahatgo'y, eng yaqin yordamchi sifatida o'zlariga juda yaqin ko'rishadi. Men 1942-yilning boshlarida radioga ishga kelganman. Siyosiy axborotlar tahririyati meni yo'llaganlardan biri So'fiya Shokirovna bo'lgan. Ushoqqina yosh qiz o'sha vaqtdayoq respublika radiosi raisiga o'rinbosar bo'lgan ekan. Men radioda 11 yil ishlagan bo'lsam, muttasil So'fiya Shokirovna bilan muloqotda bo'ldim. Turli shahar, qishloq va viloyatlarga ijodiy safarga chiqib, ilg'or zamondoshlarimiz, mashhur kishilar haqida eshittirishlar tayyorlaganimiz hamon yodimda"¹⁵³.

O'sha dahshatli urush yillari eshittirishlar dasturi tubdan o'zgartirilib, radio zimmasiga katga mas'uliyat yuklandi. Radio – front orqasining eng jangovor, hozirjavob ommaviy axborot vositasiga aylandi. Juda og'ir sharoitda ishlashga to'g'ri keldi. Magnitofonlar yo'q edi. TASS va Sovinformbyuro materiallari Moskvadan translyatsiya vaqtida "Shorinafon"ga yozib olinib, zudlik bilan o'zbek tiliga tarjima qilinardi. Shu ishlarni tashkil qilishda So'fiya Shokirovna ham jonbozlik ko'rsatdi.

So'fiya Buxarayevaning faoliyati ko'p qirrali. U kishi bir necha yillar musiqiy eshittirishlar tahririyatida ishladi. Qanchadan-qancha buyuk hofizlar, sozandalar ijrosidagi kuy va qo'shiqlarning magnit tasmasiga tushirilishda u kishining xizmatlari beqiyos.

"Radioda magnit plyonkasiga yozuvlar tushirish dastlab 1946-yilda boshlangan. Ungacha "Shorinafon" degan apparat ishlatilardi, deb hikoya qiladi, So'fiya opa. – U paytda faqat kichik-kichik asarlar yozilardi. Moskva radiosi respublikamizga ovoz yozuvchi brigadalarni yuborib turardi. Esimda, birinchi marta brigada 1949-yilda Toshkentga kelganida bu voqea bir bayramdek bo'lib ketgandi. Brigada

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Рихсиев Б.А. Становление и развитие Узбекского радиовещания (1917-1937 гг). Автореф.дисс на соиск.канд. истор. наук. – Т; 1972.
2. Есин А.Ф. Деятельность Компартии Узбекистана по повышению роли радиовещания и телевидения в коммунистическом воспитании трудящихся (на материалах радиовещания и телевидения Узбекистана 1959-1966 гг) : Автореф.дисс на соиск.канд.ист.наук. – Т; 1977.
3. Мадреймов Т. История и развития средства массовой информации в Каракалпакстане в 1930-1990 гг. (радиовещание и телевидение). Автореф.дисс на соиск, канд. истор.наук. – Т; 1997.
4. Саломуллаев Х.С. Ўзбекистонда алоқа воситаларини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари, ютуқлари ва муаммолари, (тарихий нуктаи назар1917-1941). Автореф. дисс на соиск, канд. истор. наук. – Т; 1994.
5. Маврулов А. Культура Узбекистана на современном этапе: общее состояние, проблемы, тенденции развития (середина 70-х. – 1990 гг.). Автореф.дисс на соиск, доктор. истор. наук. – Т; 1993.
6. Эргашева Ю. Культура Узбекистана: состояние, тенденции и проблемы развития (50–60-е год). Автореф. на соиск, доктор канд. истор. наук. – Т; 1998.
7. Temirova M, Imomnazarova Y. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda radio: rivojlanishi, yo'nalishlari va transformatsiyasi. – T., 2017. – B.
8. NazarjonovT, AzizovaM. [Sharh va fikr-mulohazalar.](http://uz.infocom.uz/2013/08/07/radioaloqa-texnologiyalari-va-radioeshittirish/)
9. Rixsiyev B. To'liqlar qanotida. . – T.:O'zbekiston, 1967. – B.6.

davomiyligi 20 soatga yaqin har xil janrdagi asarlarni va badiiy jamoalar ijodini magnit tasmasiga tushirdi. Rahbariyat tomonidan brigadaning tashkiliy ishlari menga topshirilgan edi. Kelgusida Moskva radiosiga borib badiiy kengashda qatnashishga to'g'ri keldi. Men juda hayajonlandim. Ketishim oldidan Yunus Rajabiy bilan asarlar ro'yxatini ko'zdan kechirdik". 1966-yilgacha Toshkent radioda 7 ta studiya mavjud edi. Zilzila paytida radio xonalari qattiq shikast ko'rganligi sababli eshittirishlarni ko'chma tovush yozuv avtobusidan berishga to'g'ri keldi. Tez orada 5 qavatli yangi bino bitkazildi va studiyalar soni 12 taga yetdi¹⁵⁴.

Shunday qilib, dastlabki paytda Toshkent radiosi orqali haftada uch yoki to'rt marta: soat 5 dan 7 gacha rus tilida, soat 7 dan 9 gacha o'zbek tilida eshittirishlar berilar edi. Radio eshittirish dasturlari gazeta o'qib berish va konsertdangina iborat edi. 1960-yillar oxirlariga kelib o'zbek radiosi bir kecha-kunduzda 33 soatga yaqin eshittirish berdi. Jami radioeshittirishlarning 15 soatini o'zbek tilidagi, 8 soatdan ortiqrog'ini rus tilidagi, 1 soatini boshqa respublika xalqlari tilidagi, 7 soatini tashqi mamlakatlar xalqlari tillaridagi eshittirishlar tashkil etdi.

Xulosa va takliflar. Bu yillarda tamal toshi qo'yilgan O'zbekiston radiosi rivojlanib, eshittirishlar hajmi oshib, sifati yaxshilanib bordi, xorijiy mamlakatlarga mo'ljallangan eshittirishlar ham tayyorlana boshladi. O'zbekiston aholisi radio orqali axborotlardan xabardor bo'lib turdi, uzoq qishloqlarda uzoq yillar yagona axborot vositasi bo'lib xizmat qildi. Shu bilan birga aholi madaniy hordiq ham olishda undan foydalandi. Ammo, sovet hukumati radioni o'z g'oyalarini targ'ibot qilishda keng qo'lladi. Tadqiqot natijalari, radioning boshqa ommaviy axborot vositalariga nisbatan keng imkoniyatlarga ega bo'lishiga qaramay, bugungi kunda jamiyatdagi o'rni pasayib borayotganligini hisobga olib **quyidagi takliflarni** ilgari surish mumkin:

1. Mavzu yuzasidan olib borilgan izlanishlar va arxiv hujjatlaridagi ma'lumotlar hamda adabiyotlarning ilmiy tahlilidan kelib chiqib tadqiq etilayotgan va undan keyingi davrlarda radiotinglovchilarining qatlami asosan kimlar bo'lganligini hamda eshittirishlarning bu qatlam egalari va hukumatga qanday ta'sir o'tkaza olganligi natijalarini chuqurroq tahlil etish zarurligini ko'rsatadi.

2. Globallashuv va fan-texnika taraqqiyoti tezlik bilan rivojlanib borayotgan bir davrda radio bu imkoniyatlardan ortda qolmoqda. Shu sababdan, radioni ham internet imkoniyatlaridan foydalanishga o'tkazish.

9. Rixsiyev B.To'liqlar qanotida. – T.: O'zbekiston,1967. – B.
10. O'zMA, R.837-fond, 5-ro'yxat, 253-yig'majild, 15-varaq.
11. Правда Востока, 1926. – 15-iyun.
12. O'zMA,R.837-fond, 5-ro'yxat, 253-yig'ma jild, 16-varaq
13. O'zMA,R.837-fond, 5-ro'yxat, 253-yig'ma jild, 16-varaq
14. Nazarjonov T, Azizova M. Sharh va fikr- mulohazalar. <http://uz.infocom.uz/2013/08/07/radioaloqa-texnologiyalari-va-radioeshittirish/>
15. Правда Востока. 1926. – 20 июня.
16. Qizil O'zbekiston, 1927. – 4-mart.
17. Shadmanova S. O'zbekiston shaharlaridagi transformatsiya jarayonlari (1917-1941-yillar). – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2015. – B.154.
18. Shadmanova S. O'zbekiston shaharlaridagi transformatsiya jarayonlari (1917-1941-yillar). – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2015. – B.155.
19. Rixsiyev B., Shoumarov H. Toshkentdan gapiramiz // Fan va turmush. – Toshkent, 1969. – №5. – B.3.
20. Shadmanova S. O'zbekiston shaharlaridagi transformatsiya jarayonlari (1917-1941-yillar). – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2015. – B.155.
21. Xo'jayev F. Radio frontni qayta quraylik / Xo'jayev F. Tanlangan asarlar. III tom. – Toshkent: Fan, 1980. – B. 505.
22. Burhon U. O'zbekiston radiosining qudratli ovozi // O'zbekiston matbuoti. – 1997. - №5. – B. 18-20.
23. Burhon U. O'zbekiston radiosining qudratli ovozi // O'zbekiston matbuoti. – 1997. - №5. – B. 22.
24. Rixsiyev B., Shoumarov H. Toshkentdan gapiramiz // Fan va turmush. – Toshkent, 1969. - №5. – B.3.

¹⁵³ Burhon U. O'zbekiston radiosining qudratli ovozi // O'zbekiston matbuoti. – 1997. – №5. – B. 22.

¹⁵⁴ Rixsiyev B., Shoumarov H. Toshkentdan gapiramiz // Fan va turmush. – Toshkent, 1969. – №5. – B.3.

TA'LIM TARBIYAVIY JARAYONDA MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA PSIXOLOGIK O'YINLARNI O'RNI VA ROLI

Usmonova Nargiza

Qo'qon universiteti "Ta'lim" kafedrasini o'qituvchisi

Ilyosjonov Shahboz

Qo'qon universiteti Psixologiya (amaliy psixologiya)

yo'nalishi talabasi

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-iyun 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2023-yil

Jurnal soni: 7

Maqola raqami: 20

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v7i7.786>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

Axloqiy, ta'lim-tarbiya, Psixologik o'yinlar, sezgi, diqqat, idrok, xotira, tafakkur

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada, psixologik o'yinlarning bola rivojlanishidagi ahamiyati va psixologik o'yinlarning shaxsni tarbiyalash, rivojlantirish, unga ta'lim berish, uni ijtimoiy hayotga tayyorlashdagi o'rnini haqida fikr yuritilgan.

Kirish: Har qanday jamiyatning kelajagi sog'lom fikrli, keng dunyoqarashli, ilmga chanqoq kreativ fikrlaydigan intellektual salohiyati yuksak taraqqiy etgan yoshlarga har tomonlama bog'liqdir. Barkamol sog'lom fikrli avlodgina Vatan va yurt oldidagi umumjamiyat ahamiyatiga ega bo'lgan mashqlarni harakatga qodir bo'lib, o'z xalqining tarixiy taqdirini belgilab bera oladi. Shu nuqtayi nazardan har bir insonning kamol topishida unga berilayotgan ta'lim-tarbiyaning o'rni beqiyos sanaladi. Bugungi globallashtiruv jarayonlari, fan-texnika taraqqiyoti, innovatsion jamiyatga bo'lgan yoshlar uchun ko'plab yangi-yangi g'oyalar ustida ishlash va kreativlik bilan yondashish zamon talabi sanaladi. Ular oldiga tezkor qarorlar qabul qilish, innovatsion tafakkurni kuzatish, intellektual dasturiy ta'minot bilan birga va umuminsoniy qadriyatlariga sodiq bo'lishdek hayotiy talablarni qo'yimda. Ta'lim-tarbiyaning birinchi poydevori albatta ta'lim jarayonining dastlabki bo'g'ini maktabgacha ta'lim tashkilotida qo'yiladi. Undan so'ng albatta umumiy o'rta ta'lim maktab davri boshlanadi. Shularni inobatga olgan holda **O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 16.12.2019-yildagi O'RQ-595-son qonuniga binoan Bolalarga ta'lim va tarbiya berishga, ularni intellektual, ma'naviy-axloqiy, etik, estetik va jismoniy jihatdan rivojlantirishga, shuningdek, bolalarni umumiy o'rta ta'limga tayyorlashga qaratilgan uzluksiz ta'lim turi;**¹⁵⁵

Shuningdek O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida" 2017-yil 30-sentabrdagi PQ-3305-son qarorini bajarish yuzasidan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori maktabgacha ta'lim muassasalarini milliy madaniy-tarixiy qadriyatlarni aks ettiruvchi va bolalikdan kitob o'qishga qiziqish uyg'otuvchi o'quv-metodik, didaktik materiallar, rivojlantiruvchi o'yin va o'yinchoqlar, badiiy adabiyotlar bilan ta'minlash e'tibor qaratish lozimligi aytib o'tiladi.¹⁵⁶

Hech kimga sir emaski, ma'lum bir shaxs jamiyatda yetuk mutaxassis yoki o'z ishini mutlaq ustasi bo'lib yetishishiga uning bolaligi qay tarzda o'tgani va qanday bilim ko'nikmalarni o'zlashtirgani muhim ahamiyat kasb etadi. Ilmga targ'ib etish, ta'lim-tarbiyaning har qanday mamlakatning kelajagini, istiqbolini belgilab beradigan asosiy ustundir. Erta bolalikdan boshlab, ya'ni 2-5 yoshida bolalar butun umr o'zini kashf etish jarayonini o'zgartirish. Barkamol ijobiy o'z-o'zini sepsiyasining paydo bo'lishi, shubhasiz, ijtimoiy va hissiy faoliyati muhim jihati hisoblanadi. O'zini biladigan va tushunadigan bolalar o'z-o'zini tutishi va ijtimoiy munosabatlari uchun muhim qo'llanmaga ega bo'ladi. Shunga qaramay, hali ham o'z-o'zini anglashning boshlang'ich bosqichida individual farqlarga sabab bo'lishi mumkin bo'lgan o'z-o'zidan foydalanish, bolalarning o'zini o'zi boshqarishini idrok etishi bilan bog'liq bo'lgan haqida juda kam

ma'lumotga egamiz. Nazariy ma'lumotlarga ko'ra, o'z-o'zini anglash ko'plab ichki va ijtimoiy ta'sirlar funksiyasi sifatida rivojlanadi – ko'pchilik bolalarning his-tuyg'ulari hamda ota-onalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlarning rolini ta'kidlaydi. Umuman olganda, bu farazlar hali empirik ish bilan tasdiqlanishi kerak. Ushbu o'zgaruvchilarning har biri ijtimoiy va shaxsiyatning boshqa ko'rsatadigan keng ko'lamli tadqiqotlarga qaramay, temperament, ota-onalik va butun oilaning o'zaro ta'siri kabi yosh bolalarning o'zini tasvirlashi mumkin usullari bilan bog'liqlik yoki yo'qligini aniqlash kerak. Maktabgacha ta'lim uyg'un rivojlangan shaxsni tarbiyalash, bolani butun kelajagini belgilab beradigan bilim va qadriyatlarini yosh avlod qalbiga singdirishda juda muhim ahamiyatga ega bo'lgan muassasadir. Psixologik o'yinlar maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning asosiy faoliyati bo'lib, u orqali bola shaxs sifatida shakllanadi. O'yin bolaning o'quv, mehnat faoliyati, kishilarga munosabatning qay darajada shakllanganligini belgilab beradi.¹⁵⁷ O'yin bolalarning jismoniy rivojlanishi, maktabgacha ta'lim muassasasining ta'lim-tarbiya ishida, bolalarni aqliy, axloqiy, mehnat va estetik tarbiyalashda katta ahamiyatga ega. Jamiyatning ma'naviy takomillashuvi unda amalga oshiriladigan ta'lim-tarbiya ishlarining mazmuni, shakl va mohiyatiga bog'liqdir. Shu boisdan ham ta'limdagi yangilanishni, respublikamizda amalga oshirilayotgan bosqichma-bosqich ta'lim tizimini pedagogik talqin qilish, bu jarayonni samaradorlik kechishini ta'minlash zaruriyati yuzaga keladi. Haqiqatdan ham psixologik o'yinlar, har bir yosh bosqichida bolaning tevarak-atrofdagi hayotini va kishilar o'rtasidagi turli munosabatlarni har tomonlama bilib olishga qaratilgan faoliyatdir.¹⁵⁸ Kishilik tarixiy taraqqiyotining barcha davrlarida ham psixologik o'yinlar subyekt ijtimoiylashuvi, rivojlanishi va faoliyatining eng birinchi shu bilan birga muhim turi sifatida tan olingan. Binobarin, shaxs faoliyatining muhim turlari – mehnat, o'qish bilan birga o'yin ham uning shakllanishi va rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. O'yinlar vositasida katta avlod tomonidan to'plangan hayotiy tajriba, o'zlashtirilgan bilim, turmush tarzi va ijtimoiy munosabat asoslari, madaniy qadriyatlar yosh avlodga izchil uzatib kelingan va kelinmoqda. Psixologik o'yinlar shaxsni tarbiyalash, rivojlantirish, unga ta'lim berish, uni ijtimoiy hayotga tayyorlash xususiyatlariga ega. Mavjud xususiyatlari tufayli o'yinlar qadim-qadimdan xalq pedagogikasining muhim asoslaridan biri bo'lib kelmoqda. Bevosita o'yinlar bolalarda sezgi, diqqat, idrok, xotira, tafakkur, nutqni rivojlantirishga yordam berish orqali ularni ma'naviy-axloqiy, aqliy, jismoniy va estetik jihatdan tarbiyalashga xizmat qiladi. Maktabgacha yoshdagi bola o'yin faoliyatida o'qish va mehnatga tayyorlanadi. Bolalarga ta'lim-tarbiya berish maqsadida kattalarning o'yinni tanlay bilishi, unga to'g'ri rahbarlik qilish "MTM ta'lim va tarbiya dasturi"da belgilangan vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirishni ta'minlaydi.

¹⁵⁵ <https://lex.uz/docs/-4646908>

¹⁵⁶ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida" 2017-yil 30-sentabrdagi PQ-3305-son qarorini bajarish yuzasidan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qaror

¹⁵⁷ Maktabgacha pedagogika: darslik/Sh. Sodiqova; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. - Toshkent: «Tafakkur Bo'stoni», 2013. - B 222.

¹⁵⁸ <https://cyberleninka.ru/article/n/maktabgacha-yoshdagi-bolalar-faoliyatida-o-yinning-ahamiyati/viewer>

O'yin bolalarni rivojlantirish va tarbiyalash vositasidir. Psixologlar o'yinni maktabgacha yosh davrida yetakchi faoliyat deb hisoblaydilar. O'yin tufayli bolaning yuqori rivojlanish bosqichiga o'tishini ta'minlovchi sifatlar shakllanadi, uni ruhiyatida sezilarli o'zgarishlar yuz beradi.¹⁵⁹ O'yin shunday faoliyatki uning natijasiga emas, balki jarayonning o'zi ham bolaga zavq bag'ishlaydi. O'yin faoliyati ijod uchun imkon beradi, his-tuyg'ularini kuchaytiradi. Quyida maktabgacha ta'lim tashkilotlarida qo'llaniladigan o'yinli texnologiyalarining maqsadlari keltiramiz.

1. Didaktik o'yin: dunyoqarashni kengaytirish, bilimlarni amaliyotda qo'llash, ma'lum ko'nikma va malakalarni shakllantirish.

2. Tarbiyaviy: ta'lim oluvchida mustaqillikni, irodani tarbiyalash, ma'lum munosabatlar, axloqiy-estetik qadriyatlarini shakllantirish, hamkorlik, jamoa bilan birlashish tuyg'ularini tarbiyalash.

3. Rivojlantiruvchi: diqqat, xotira, nutq, tafakkur, taqqoslash ko'nikmalari, empatiya, refleksiya, optimal yechimlarni izlab topish ko'nikmalari, o'quv faoliyatiga nisbatan motivatsiyani rivojlantirish.

4. Ijtimoiylashtiruvchi: ta'lim oluvchilar ongiga jamiyatda qabul qilingan axloqiy me'yorlarni, milliy va umuminsoniy qadriyatlarini singdirish, muhitga moslashish, o'z-o'zini boshqarish, muloqotga o'rgatish, psixoterapevtik ta'sir.¹⁶⁰

Adabiyotlar tahlili: Kandir va Alpen (maktabgacha yoshdagi bolalar ustidan tadqiqot olib boradigan olimlar) ta'kidlashicha, ayniqsa, maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy va ta'sirchan rivojlanish sog'lom shaxsni shakllantirish va atrof-muhit bilan ijobiy munosabatda bo'lish nuqtayi nazaridan juda muhimdir. Ular oila bilan bog'liq omil olti yoshli maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiy xulq-atvor muammolariga ta'sir qilganligini va olomon oilalarda ijtimoiy xulq-atvor muammolari kuchayganligini aniqladi. Hissiy tartibga solish uchun his-tuyg'ularni ifoda etish va aniqlashni o'rganish va erta yoshda his-tuyg'ular bilan nima qilish kerakligini hal qilish juda muhimdir. Maktabgacha yoshdagi bolalarning idrokini rivojlantirish jarayoni L.A. Venger tomonidan batafsil o'rganilgan. 3 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan davrda bola ongida ko'rinadigan narsalarni ba'zi qismlarga ajratish, so'ngra ularni yaxlit birlashtirish qobiliyatini rivojlantiradi. Maktabgacha tarbiyachi konturdan tashqari, obyektlarning tuzilishini, ularning fazodagi xususiyatlari va qismlar nisbatini ajratib ko'rsatishni o'rganadi. Ta'sir ostida butun maktabgacha yoshda idrok faol shakllanadi turli tadbirlar bola: plastilin va boshqa materiallardan haykaltaroshlik, rasm chizish, dizayn, turli kitoblarni o'qish, film va multfilmlarni tomosha qilish, sport o'ynash, musiqa o'ynash, toza havoda sayr qilish. Qabul qilish jarayonining mohiyati shundaki, u tashqaridan ma'lumot olish va dastlabki qayta ishlashga hissa qo'shadi: obyektlar va narsalarning individual xususiyatlarini, obyektlar va narsalarning o'zlarini, ularning o'ziga xos xususiyatlari va maqsadlarini tan olish va farqlash. Maktabgacha yoshdagi yetakchi faoliyat – bu o'yin, bu bolaning shaxsiyatini shakllantirish uchun juda muhimdir. O'yin faoliyati doirasida asboblar faoliyatining asosiy texnikasi va ijtimoiy xulq normalari o'zlashtiriladi. Bu yoshdagi o'yin faoliyati bilan bir qatorda boshqa faoliyat turlari ham shakllanadi: qurilish, chizmachilik. Maktabgacha yoshdagi bolaning idroki o'yin bilan chambarchas bog'liq.

Mashhur pedagog va psixologlardan D.B.Elkonin, D.V. Mendjeritskiy, P.Y. Samorukova va boshqalarning fikricha, ijodiy-rolli o'yinlar kattalarning ijtimoiy hayotidagi rang-barang xatti-harakatlari, ko'rinishlari – bolalar o'yinlarining asosiy mazmuni bo'lib xizmat qilib, kattalar ijtimoiy hayotining namunasini oladigan faoliyat turidir. Ijodiy o'yin faoliyatida asosiy komponent bo'lib, u personajni, hayotiy vaziyatni, harakat va personajlar munosabatini o'z ichiga oladi. Ijodiy o'yinlar o'z mazmun va mohiyatiga ko'ra jamoa o'yini bo'lib hisoblanadigan, yakka holda o'ynalmaydi, degan fikrni keltirib chiqarmasligi kerak. Ijodiy o'yinlar bolaning aqliy, axloqiy, jismoniy, fiziologik va psixologik rivojlanishlarida muhim ahamiyat kasb etib, bunda bola ehtiyoji va malakasi tarbiyalanib, shakllanib boradi. Ijodiy o'yin turlaridan biri bu – sahnalashtirish o'yinlaridir.¹⁶¹

A.S. Makarenkoning fikricha, bolalarning o'yin faoliyatlari ularni jismoniy va psixik jihatdan garmonik ravishda rivojlanishlari

uchun birdan-bir vositadir. Katta odamlar uchun mehnat faoliyati qanchalik ahamiyatli bo'lsa, bolalar uchun o'yin shunchalik ahamiyatga ega. "Yaxshi o'yin faoliyati, – deydi A.S. Makarenko, – yaxshi bajarilayotgan mehnatga o'xshaydi. Mana shuning uchun bolalar o'yin faoliyatida o'zlarini qanday namoyon etsalar, katta bo'lganlaridan so'ng mehnat faoliyatlarida ham ko'p jihatdan o'zlarini shunday namoyon etadilar". A.S. Makarenkoning bu fikri bolalarning o'yin faoliyatlari orqali ularda yuksak insoniy sifatlarini tarbiyalash imkoniyati naqadar katta ekanligiga ahamiyat bilan qarashni taqozo etadi.¹⁶²

Chet el psixologlaridan J. Piaje va Koffkaning fikricha, bolalar go'yoki bir-biridan ajratilgan ikki xil dunyoda, ya'ni xayollar, afsonalar dunyosida va (real) voqeiy dunyoda yashaydilar. Bolalar o'zlarining faoliyatlarida qanchalik xayolga berilib ketmasinlar, har doim voqeiy dunyoga, undagi real narsalarga nazar tashlab turadilar. Buning haqiqatdan ham shunday ekanligini ularning o'yin jarayonida o'z xatti-harakatlariga "bunday bo'ladi", "bunday bo'lmaydi" deb baho berib turishlaridan ko'rish mumkin. Ular qanchalik o'yinga berilmasinlar, voqeiy dunyoni hech qachon unutmaydilar va unga go'yoki andaza tariqasida zimdan qarab turadilar.¹⁶³

Metodologiya: Maktabgacha yoshdagi bolalarda idrokni yanada takomillashtirish uchun turli xil zamonaviy psixologik o'yinlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchilari o'rtasida bir nechta metodik materiallardan va joriy holat haqida ma'lumot yig'ishga muvaffaq bo'ldik. Shuningdek, qiyosiy tahlil yordamida zamonaviy ta'lim-tarbiya jarayonidagi muhim ahamiyat kasb etgan maktabgacha tarbiya yoshdagi bolalarni bilish jarayonlarini rivojlantirishga qaratilgan metodlarning afzalliklari va kamchiliklari, imkoniyatlari hamda to'siqlarini tahlil qilishga erishdik. Ushbu metodlar yordamida maktabgacha yoshdagi bolalarda idrok xususiyatini rivojlantirish qanchalik muhimligi va ta'lim tizimida psixologik o'yinlarni to'g'ri qo'llash borasida ko'nikmalarga ega bo'ldik. Kuzatish usuli orqali esa pedagoglarning ushbu ta'lim tizimidagi salohiyatlarini baholashga muvaffaq bo'ldik.

Tadqiqot natijalari (result): Maktabgacha yoshdagi bolalarda hissiy tartibga solish kuchaygan sari, ularning xulq-atvori va hissiy holati mos ravishda oshadi. Maktabgacha yoshdagi davr hissiyotlarning rivojlanishi va tartibga solinishi uchun ham muhimdir. Bolalarning sog'lom bo'lib voyaga yetishida birinchi navbatda otanonalar, ikkinchidan, atrof-muhit muhim markaziy rol o'ynaydi. Otanonalarning munosabatlaridagi xatolar va salbiy atrof-muhit sharoitlari bolalarning rivojlanishiga salbiy ta'sir qiladi.

"BU KIMNING UYCHASI?" METODIKASI

Metodika diqqat, idrok va xotiraning rivojlanganlik darajasini aniqlashga yo'naltirilgan bo'lib, 4-6 yoshdagi bolalar uchun mo'ljallangan.

Ushbu tadqiqot metodini amalga oshirishda Namangan Viloyati Pop shahridagi 50-sonli MTT tarbiyalanuvchilari o'rtasida psixik bilish jarayonlari idrok, xotira hamda diqqatni takomillashtirish masala yuzasidan joriy holatni bilish maqsadida Psixologik o'yin tadqiqot metodlarini o'tkazishga muvaffaq bo'lindi.

Bolalarga 10 soniya vaqt davomida avval 1-rasm ko'rsatildi. Unda hayvonchalar o'zlarining uychalarida joylashtirilgani ko'rsatilgan. So'ng rasmni olib qo'yib, hayvonchalar uychalaridan tashqarida tasvirlangan 2-rasm ko'rsatildi. Bola hayvonchalarni qaysi uycha yashashini topib, uycha bilan hayvonchani qalam bilan birlashtirib qo'yishi lozim ta'kidlandi. Buning uchun bolaga 40 soniya vaqt berildi.

Metodika material: Hayvonchalar va ularning uychasi chizilgan rasm.

Ko'rsatma: Hozir sizga 1-rasm ko'rsatildi, siz qaysi hayvonchaga qaysi uychada joylashganligini yaxshilab ko'rib olishingiz lozim. So'ng rasm olib qo'yiladi va 2-rasm ko'rsatildi. 2-rasmda hayvonchalar uychalaridan tashqarida tasvirlangan. Siz har bir hayvonchaga uychasini topib bering va qalam bilan birlashtiring.

¹⁵⁹ Nargiza Kayumova "Maktabgacha pedagogika" o'quv qo'llanma. Toshkent-2013. T./ O'yin – bola faoliyatining asosiy turi. – B 116.

¹⁶⁰ <https://cyberleninka.ru/article/n/ta-lim-tarbiya-jarayonida-pedagogik-o-yinlar-va-ularning-shaxs-rivojlanishiga-psixologik-ta-siri/viewer>

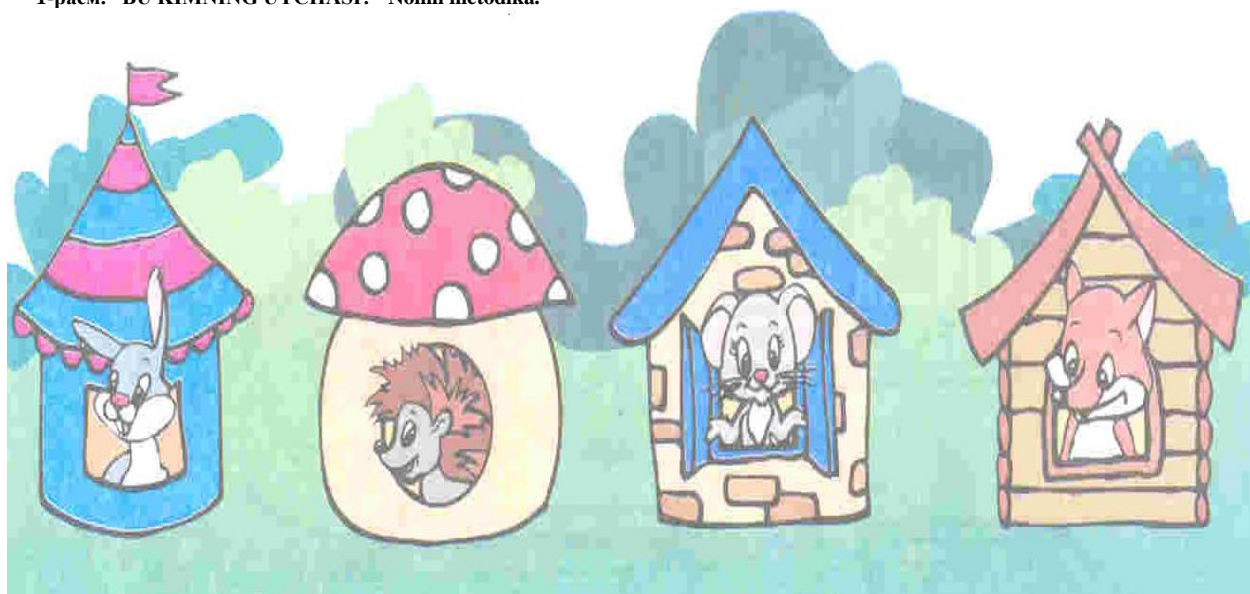
¹⁶¹ <https://cyberleninka.ru/article/n/maktabgacha-yoshdagi-bolalar-idrokini-ijodiy-o-yinlar-orqali-rivojlantirish/viewer>

¹⁶² Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi: kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma / S.X. Jalilova, S.M. Aripova; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi;

O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi markazi. – Toshkent: "Faylasuf" nashriyoti, 2017. – B. 299.

¹⁶³ Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi: kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma / S.X. Jalilova, S.M. Aripova; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi; O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi markazi. – Toshkent: "Faylasuf" nashriyoti, 2017. – B. 300.

1-pam. “BU KIMNING UYCHASI?” Nomli metodika.

164

No	Respondentlar	Topshiriq natijasi	Moda	Mediana	O'rtacha qiymat	Standart og'ish
1	1-respondent	8	8.5.3.2	3	4	1.8
2	2-respondent	8	8.5.3.2	3	4	1.8
3	3-respondent	5	8.5.3.2	3	4	1.8
4	4-respondent	5	8.5.3.2	3	4	1.8
5	5-respondent	5	8.5.3.2	3	4	1.8
6	6-respondent	5	8.5.3.2	3	4	1.8
7	7-respondent	5	8.5.3.2	3	4	1.8
8	8-respondent	3	8.5.3.2	3	4	1.8
9	9-respondent	3	8.5.3.2	3	4	1.8
10	10-respondent	3	8.5.3.2	3	4	1.8
11	11-respondent	3	8.5.3.2	3	4	1.8
12	12-respondent	3	8.5.3.2	3	4	1.8
13	13-respondent	3	8.5.3.2	3	4	1.8
14	14-respondent	3	8.5.3.2	3	4	1.8
15	15-respondent	2	8.5.3.2	3	4	1.8
16	16-respondent	2	8.5.3.2	3	4	1.8
17	17-respondent	2	8.5.3.2	3	4	1.8

165

¹⁶⁴ Muallif chizmasi

¹⁶⁵ Muallif chizmasi

Bolalarning diqqatini tekshirish metodi bo'yicha olingan natijalarga ko'ra 2 nafar bola to'la o'tgan lekin yeti nafar bola 3 balddan to'plagan ularni diqqatida bo'layotgan muammolarni ko'rish mumkin. Ular bilan bo'layotgan diqqatdagi muammolarni o'qish jarayonida o'rgatib borish kerak.

Natijalarga ko'ra bolalarni natijalarini o'rta qiymati 4 ga teng Standard og'ish 1.8

Moda 8,5,3,2. Mediana 3

Natijalarni baholash:

Tadqiqotimizda 17 nafar kichik respondentlarimiz ishtrok etib quyidagicha natijalar namoyon bo'ldi 17 nafar bolalardan 2 nafari topshiriqni 100%li natija bilan to'g'ri bajardi ,5 nafari esa topshiriq jarayonida 5 ball to'pladi, 7 nafar ishtirokchi topshiriqni bajarish jarayonida biroz qiyinchilikka duch keldi va 3 ball to'pladi .

Natijadan shuni ko'rishimiz mumkin

Bola belgilangan vaqt davomida barcha hayvonchalar uychalarini to'g'ri topsa va birlashtirsa – 8 ball beriladi;

Belgilangan vaqt mobaynida 3 ta hayvonchani uychasini to'g'ri topsa va birlashtirsa – 6–7 ball beriladi;

Belgilangan vaqt mobaynida 2 ta hayvonchani uychasini to'g'ri topsa va birlashtirsa – 4–5 ball beriladi;

Belgilangan vaqt mobaynida 1 ta hayvonchani uychasini to'g'ri topsa va birlashtirsa – 2–3 ball beriladi.

Rivojlanganlik darajasi:

8 ball – bolaning diqqat, idrok va xotirasi yuqori darajada rivojlangan;

6–7 ball – yaxshi rivojlangan;

4–5 ball – o'rtacha rivojlangan;

2–3 ball – past rivojlangan.

“Kunning qaysi vaqtligini aniqlash”

METODIKASI: Navbatdagi tadqiqot metodida 13 nafar respondent ishtrok etib natijalarimiz quyidagi ko'rinishda aks ettirildi :bulardan 4 nafari 80%li natija aniqlandi 5 nafari 68%li natija aniqlandi, 4 nafar respondentimizda 49%li natija aniqlandi.

Tadqiqot natijalaridan shu narsa ma'lumki maktabgacha yosh davridagi bolalarning idrokini rivojlantirishida asosan individual tarzda yondashish maqsadga muvofiq bo'lar edi !

Maqsad: Bolalarning diqqat, xotirasi, tafakkur va tasavvurini aniqlash va tahlil qilish.

Metodika materiali: Kunning turli vaziyatlari tasvirlangan rasm.

Metodikani o'tkazish tartibi: bu metodika 4–5 yosh bolalar uchun mo'ljallangan bo'lib, individual tarzda olib borgan maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ko'rsatma: Jadvaldagi rasmlarga diqqat bilan qarang. Bola harakatlariga mos bo'lgan yonidagi jadvaldan kunning qaysi vaqtligini toping va qalam bilan birlashtirib qo'ying.

No	Respondentlar	Natija	Moda	Mediana	O'rtacha qiymat
1	1-respondent	80%	80.68.49	68	68
2	2-respondent	80%	80.68.49	68	68
3	3-respondent	80%	80.68.49	68	68
4	4-respondent	80%	80.68.49	68	68
5	5-respondent	68%	80.68.49	68	68
6	6-respondent	68%	80.68.49	68	68
7	7-respondent	68%	80.68.49	68	68
8	8-respondent	68%	80.68.49	68	68
9	9-respondent	68%	80.68.49	68	68
10	10-respondent	49%	80.68.49	68	68
11	11-respondent	49%	80.68.49	68	68
12	12-respondent	49%	80.68.49	68	68
13	13-respondent	49%	80.68.49	68	68

166

167

Tadqiqotimizda 13 nafar respondent ishtrok etib natijalarimiz quyidagi ko'rinishda aks ettirildi: bulardan 4 nafari 80%li natija aniqlandi 5 nafari 68%li natija aniqlandi, 4 nafar respondentimizda 49%li natija aniqlandi. Bunga ko'ra kunning qaysi vaqti ekanligini aniqlash metodikasi bo'yicha bolalarni 4 nafari to'la holatda o'tdi lekin

ularni ham kerakli darslar va o'rgatishlar bilan diqqatini rivojlantirish kerak bo'ladi. Lekin besh nafar bola bilan alohida holatda ishlash kerak bo'ladi sabab ulardagi diqqatda bo'ladigan muammo kelajakda o'qishi va ishida salbiy muammolarga sabab bo'lishi mumkin.

¹⁶⁶ Muallif chizmasi

¹⁶⁷ Muallif chizmasi.

“Kunning qaysi vaqtligini aniqlash” nomli metodika uchun rasm.

XULOSA VA TAKLIFLAR: Xulosa qilib aytganda, o‘yin faoliyatining bola hayotida tutgan o‘rni beqiyos va u kichkintoyning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiruvchi bebaho vosita sifatida tan olinadi. O‘yin faoliyati bola hayotida, uning jismoniy, ruhiy, aqliy kamolotga yetishida muhim vositalardan biri hisoblanadi. O‘yin orqali bolalarda tafakkur, tasavvur, xotira, diqqat, idrok, sezgilar va nutq kabi barcha psixik jarayonlar rivojlanadi va atrof-muhit haqidagi bilimi yanada kengayib boradi. Ta‘limiy o‘yinlar yordamida bolalarda mustaqillik, faollik, ijodkorlik, masalaga ongli yondashish malakasi shakllantirib, o‘stirib boriladi. O‘yin ko‘rgazmalilik, oddiydan murakkabga o‘tish usullari orqali olib borilishi maqsadga muvofiq bo‘ladi. Maktabgacha ta‘lim muassasalarida ham mashg‘ulotlar o‘yin texnologiyalari amalga oshirib kelinmoqda. O‘yin texnologiyasi ham o‘yin metodidan o‘zining aniq maqsadi, amalga oshirish kerak bo‘lgan jarayonlarining mantiqiy ketma-ketligi va o‘zaro bog‘liqligi, oldindan belgilangan natijalarga erishish kafolati bilan farq qiladi. O‘yin texnologiyalarining ahamiyati borasida olib borilgan tadqiqotlarni ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq. Shu bois maktabgacha bolalarni turli projektiv jarayonlarga faol qiziqishini uyg‘otish ularda o‘z ishiga bo‘lgan qiziqish va sabrni

chiniqtirish lozim. Hozirgi kunda MTTlarda yangicha bolalar bilan ishlash metodiklari qo‘llanilmoqda. Bunda yanada yangilikni va sifat natijani oshirish uchun Yevropa jurnallaridan metodlar o‘rganib modifikatsiyalash va MTTlarga integratsiyalash lozimdir.

Takliflar: Yuqoridagi fikrlar va tadqiqot natijalariga asoslanib quyidagi takliflarni beramiz.

1. Bolani yoshiga xos bo‘lgan o‘yinlarni tanlay olish.
2. O‘yinlar orqali bolaning psixik rivojlanishini kuzatib borish.
3. O‘yin orqali bolalarda birgalikdagi faoliyatni shakllantirib borish.
4. O‘yinni oddiylikdan murakkablikka o‘tish usullari orqali olib borish.
5. O‘yin orqali har bir bolaning faolligini qo‘llab quvvatlash.
6. O‘yin orqali MTM tarbiyalanuvchilarini psixik rivojlanishi ya‘ni diqqat, xotira, nutq sezgisini rivojlantirishga yordam berish.
7. Ta‘limiy o‘yinlar yordamida bolalarda mustaqillik, faollik, ijodkorlik, masalaga ongli yondoshish malakasi shakllantirib, o‘stirib borish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida" 2017-yil 30-sentabrdagi PQ-3305-son qarorini bajarish yuzasidan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qaror.

2. Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi: kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma / S.X. Jalilova, S.M. Aripova; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi; O'rta maxsus, kasbhunar ta'limi markazi. – Toshkent: "Faylasuflar" nashriyoti, 2017. – 299 b.

3. Maktabgacha pedagogika: darslik/Sh. Sodiqova; o'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. – Toshkent: Tafakkur Bo'stoni, 2013. – 222 b.

4. Nargiza Kayumova "Maktabgacha pedagogika" o'quv qo'llanma. Toshkent-2013. T./ o'yin - bola faoliyatining asosiy turi. – 116 b.

Internet manbalar

1.<https://lex.uz/docs/-4646908>

2.<https://cyberleninka.ru/article/n/maktabgacha-yoshdagi-bolalar-faoliyatida-o-yinning-ahamiyati/viewer>

3.<https://cyberleninka.ru/article/n/ta-lim-tarbiya-jarayonida-pedagogik-o-yinlar-va-ularning-shaxs-rivojlanishiga-psixologik-tasiri/viewer>

4. <https://cyberleninka.ru/article/n/maktabgacha-yoshdagi-bolalar-idrokini-ijodiy-o-yinlar-orqali-rivojlantirish/viewer>

BO'LAJAK TARBİYACHI-PEDAGOGLARNING KASBIY MOBİLLIGINI SHAKLLANTIRISH

Tuychiyeva Saodat

psixologiya f.n., Toshkent Amaliy fanlar universiteti

Psixologiya kafedrasini mudiri, Toshkent, O'zbekiston

Salayeva Muborak

psixologiya f.n., Toshkent Amaliy fanlar universiteti dotsenti,

Toshkent, O'zbekiston, muborakxon71@mail.ru

MAQOLA HAQIDA

ANNOTATSIYA

Qabul qilindi: 24-iyun 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-iyun 2023-yil

Jurnal soni: 2

Maqola raqami:

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v7i7.787>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

: maktabgacha ta'lim, pedagog-tarbiyachi, kasbiy mobillik, maktabgacha ta'lim dasturi, bolalar ta'limi, kasbiy faoliyat, kasbiy rivojlanish trayektoriyasi, kasbiy bilim, ijtimoiy tajriba.

Maqolada maktabgacha ta'lim tashkiloti bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning kasbiy mobilligini shakllantirish masalalari yoritilgan.

KIRISH. Zamonaviy ta'limning vazifalaridan biri insonning tez o'zgaruvchan sharoitlarda – ham ijtimoiy, ham kasbiy faoliyatga tayyorligini ta'minlashdir. Maktabgacha ta'lim tashkilotlaridagi bilim va tajribalarning tez eskirib borayotgani bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning yangi kasbiy bilimlarni mustaqil o'zlashtirish va ularni o'z faoliyatida qo'llash ko'nikmasi orqali yangi mehnat sharoitlariga moslashtirishni taqozo etadi.

Ma'lumki, bugungi kunda mamlakatimizda turli shakldagi davlat va nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarmoqlari shakllangan. Masalan, oliy ta'lim muassasalari huzurida professor-o'qituvchilar farzandlari uchun tashkil etilgan maktabgacha ta'lim guruhlarini, umumiy o'rta ta'lim maktablari qoshidagi maktabgacha ta'lim guruhlarini, o'quv markazlaridagi qisqa muddatli maktabga tayyorlov guruhlarini va xususiy maktabgacha ta'lim tashkilotlari turlari mavjud. Shuningdek, maktabgacha yoshdagi bolalarning ota-onalari ehtiyojlariga yo'naltirilgan pullik ta'lim xizmatlari – o'qish, chet tillari, xoreografiya, musiqa asboblari o'rgatish kabi yo'nalishlar faollashtirilgan.

Demak, bundan maktabgacha ta'lim bugungi kunda aholiga katta hajmdagi ta'lim-tarbiya xizmatlarini ko'rsatishga yo'naltirilganligini ko'rishimiz mumkin. Ayniqsa, bolalarni rivojlantirish, ularni erta ijobiy ijtimoiylashtirish, maktabga tayyorligini ta'minlash va oilalarning turli ehtiyojlariga moslashish va h.k.

Shu munosabat bilan mamlakatimizda maktabgacha ta'lim tizimi oldiga yangi talablar qo'yilishi maktabgacha ta'lim tashkilotining bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarni kasbiy tayyorlash jarayonida ham yangicha o'zgarishlar kiritilishini taqozo qilmoqda [1, 2].

Bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarni kasbiy tayyorlash jarayonini tashkil etishda butun e'tibor maktabgacha yoshdagi bolalarning ehtiyoj, qiziqish va istaklarini hisobga olgan holda ta'lim muhitiga moslashuvchanligini ta'minlay oladigan mutaxassislarni yetkazib chiqarilishiga qaratilmoqda. Bunda, eng avvalo, bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning maktabgacha yoshdagi bolalar ijtimoiylashuvini muvaffaqiyatli ta'minlashlari uchun maktabgacha ta'lim dasturini to'laqonli o'zlashtirishlari va ularning oilalari bilan o'zaro munosabatlarni o'rnatishlari dardkor.

Maktabgacha ta'lim tizimini modernizatsiya qilish undagi ta'lim-tarbiya jarayonini bolalar faolligiga asoslangan holda ularni kattalar bilan birgalikdagi faoliyatini ta'minlashga yo'naltirilgan modelini o'zlashtirish zarurligini belgilaydi [3, 4]. Biroq, bugungi kunda bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning maktabgacha yoshdagi bolalar ta'limini tashkil etishda o'quv va intizomiy modeli doirasida ish tutishlari ustunligini ko'rishimiz mumkin. Ular ta'lim-tarbiya jarayonida bolalar bilan qadriyatli mazmunga ega bo'lgan tenglikni nazarda tutadigan faoliyat modelini qabul qilishda qiyinchiliklarga duch keladilar. Qadriyatli mazmunga ega ta'limda shaxsning xulq-atvori mo'ljalga olinib, ularning insonparvarlikka yo'nalganligi aniqlanadi.

Ayni paytda ham maktabgacha ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar davom etmoqda, chunki maktabgacha ta'lim dinamikasi doimiy ravishda o'sib borayotgan ijtimoiy jarayonlarga javob beradi [5, 6]. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarbiyachi-pedagoglarning kasbda o'zini namoyon qilishi va zamonaviy jamiyatda o'zini qulay his qilishi, mehnat bozorida talabga javob berishi uchun yangi mehnat sharoitlariga tezda moslashishi va ijtimoiy-kasbiy faoliyatning navbatdagi o'zgarishlariga tayyorgarligini taqozo qiladi. Demak, pedagog-tarbiyachining kasbiy mobilligi unga kasbiy faoliyat mazmunidagi o'zgarishlarga tez moslashish qobiliyatini ta'minlovchi zaruriy shartga aylanadi [7, 8]. Bu esa, o'z navbatida, maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyachi-pedagoglarning kasbiy mobilligini shakllantirish bugungi kunda eng muhim dolzarb muammolardan biri ekanligini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Ilmiy manbalar va olib borilgan tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, pedagogika va psixologiya sohasidagi ushbu muammoni nazariy tushunishga imkon beradigan bir qancha asos-dalillar mavjud.

“Mobillik” tushunchasiga dastavval psixologik tadqiqotlar negizida aniqlik kiritilgan. Jumladan, rus psixologlari – Y.Y. Dvoretzskaya, G.E. Zborovskiy, E.A. Nikitina, I.V. Nikulina va M.N. Rutkevichlar mobillikni kognitiv va kasbiy sohalarda harakat qilish qobiliyati sifatida o'rganilgan bo'lsa, G.E. Zborovskiy, M.N. Rutkevich va E.A. Nikitinalar tomonidan esa insonni doimiy ravishda o'zgarib turadigan atrof-muhit sharoitlariga, shaxsga subyektivlik va kasbiy xulq-atvor resurslarini boshqarishga imkon beradigan moslashish mexanizmi sifatida tadqiq qilingan [9, 10].

Shuningdek, rus pedagog olimlari L.V. Vershinina, L.V. Goryunova, S.G. Jeltova, B.M. Igoshev, Y.I. Kalinovskiy, I.V. Nikulina, va S.V. Nujnovalar kasbiy mobillik shaxsning muhim sifati yoki qobiliyati ekanligini o'rganishgan bo'lsa, L.A. Amirova, T.V. Kanaeva, G.N. Sokolova va I.V. Shcherbakovlar kasbiy mobillik shakllanish jarayonini tadqiq qilishgan. Ayniqsa, L.V. Vershinina, L.V. Goryunova, T.V. Kanaeva, D.S. Murashov va L.A. Sorokinalar kasbiy mobillikni vertikal va gorizontal yo'nalishlar bo'yicha tadqiq qilishga musharraf bo'lganlar. Ya'ni kasbiy mobillikning vertikal yo'nalishida – mutaxassisning martaba zinapoyasi bo'yab ko'tarilishi, gorizontal yo'nalishida, odamning bir lavozimdan ikkinchisiga yoki bir muassasadani boshqasiga o'tishi aniqlangan [11, 12].

L.A. Amirova, L.V. Goryunova, B.M. Igoshev, Y.I. Kalinovskiy, I.V. Nikulina, va S.V. Nujnovalarning tadqiqotlarida kasbiy mobil shaxsning zarur shaxsiy fazilatlar orasida yuqori ijtimoiy faollik, moslashuvchanlik, ijodkorlik, egiluvchanlik kabi sifatlarga to'g'risida fikr bildirilgan [13, 14].

Yuqorida keltirilgan tadqiqotlari samaradorligini ta'kidlab, shuni ham e'tirof etish kerakki, bo'lajak maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachi-pedagoglarning kasbiy mobilligini shakllantirish muammosi hali hanuz pedagogika va psixologiya sohalari doirasida

maxsus tadqiqot obyektini sifatida to'liq tadqiq qilinmagan. Ilmiy bilimlardagi bu bo'shliqni to'ldirish uchun dastlab maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyachi-pedagoglarning kasbiy mobilligini o'rganish jarayonida yuzaga keladigan muammolar aniqlash, maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyachi-pedagoglarning kasbiy faoliyatini ilmiy jihatdan tadqiq qilish zarur. Bunda, asosan, bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarni tayyorlash jarayonida kasbiy mobilligini shakllantirishga ta'sir ko'rsatadigan pedagogik shart-sharoitlarni o'rganish, kasbiy mobillikni shakllantirish modelini ishlab chiqish va uning komponentlari rivojlanishini ta'minlaydigan mazmun, shakl va usullarini aniqlash zarur.

Pedagogika va psixologiya sohalari amaliyotidagi ushbu muammolarning manbasi mamlakatimiz maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kasbiy mobil tarbiyachi-pedagoglarga bo'lgan ehtiyojning kundan kunga ortib borayotganligi va bunday mobillikni shakllantirish modelini ishlab chiqish uchun esa nazariy asoslarning yetarli darajada taqdim etilmayotganligi o'rtasida ziddiyatlar mavjud [15, 16]. Mazkur qarama-qarshilikni hal qilish yo'llarini topish istagi bizni mana shu tadqiqot mavzumi bilan tanlash imkonini berdi. Tadqiqotimiz muammosi nazariy jihatdan – maktabgacha ta'lim muassasasi bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarni oliy ta'lim muassasalarida tayyorlash jarayonida kasbiy mobilligini shakllantirish modelini ishlab chiqish bo'lsa, amaliy jihatdan – ularning kasbiy mobilligini rivojlantirishni ta'minlaydigan pedagogik shart-sharoitlarni aniqlash bilan belgilanadi.

Biroq, hozirgi jamiyatni modernizatsiyalash sharoitida maktabgacha ta'lim tizimida bir mutaxassislik doirasida ham, turdosh mutaxassisliklarni o'zlashtirishda ham o'z kasbiy professionalizmini oshirishga qodir bo'lgan pedagog kadrlarga bo'lgan ehtiyoj bilan ularning keyingi faoliyat davomida kasbiy kompetensiyalarni mustaqil to'ldirib borish zarurligini anglamasligi o'rtasida ham ziddiyatlar mavjud. Bu ziddiyatlar asosan kasbiy bilim va kasbiy fazilatlar, jumladan, faollik, ijodkorlik, moslashuvchanlik, egiluvchanlikni rivojlantirish hamda kasbiy rivojlanish trayektoriyasini mustaqil loyihalashda yaqqol ko'rinadi. Agar mazkur qarama-qarshilikni bartaraf etish uchun maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyachi-pedagoglarning kasbiy mobilligini oliy ta'lim muassasalarida tayyorlash jarayonida shakllantirib borilsa, bu jarayon ularning bir kasbiy darajadan boshqasiga oson o'tishini ta'minlaydi. Bunda albatta bo'lajak maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachi-pedagoglarning kasbiy mobilligining qadriyatli-motivatsion, shaxsiy, faollik va kognitiv komponentlarini hisobga olish maqsadga muvofiq [17, 18]. Chunki har bir tarkibiy qism o'z mazmuniga egadir.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarni oliy ta'lim muassasalarida tayyorlash jarayonida kasbiy mobilligini shakllantirish modelini ishlab chiqish vertikal yo'nalish bo'yicha – bir malaka toifasidan ikkinchisiga, yuqori yoki o'tish davrida ifodalangan kasbiy darajani oshirish g'oyasiga asoslanishi kerak. Gorizontal vertikal yo'nalish bo'yicha esa – bo'lajak tarbiyachi-pedagogni bosqichma-bosqich lavozim-maqomi ko'tarilishini ta'minlaydigan maktabgacha ta'lim tizimiga pedagogik kompetensiyalarni o'zlashtirishi masalasi ko'riladi. Agar maktabgacha ta'lim tashkilotlari bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning oliy ta'lim muassasalarida tayyorlash jarayonida kasbiy mobilligini shakllantirishda maktabgacha ta'lim tashkilotlari bilan birga uzviylikda ularning kasbiy professionalizmini shakllantirishning real hayotiy imkoniyatlarini izlab topilsa, bu masalaga osonlikcha erishish mumkin. Chunki kasbiy tayyorlash jarayoni bilan maktabgacha ta'lim tashkilotlarining amaliy faoliyatida bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning kasbiy mobilligini shakllantirishni ta'minlaydigan juda keng pedagogik shart-sharoitlar mavjud.

METODLAR: tarixiy, retrospektiv va nazariy-uslubiy manbalarni tahlil qilish, olingan ma'lumotlarni umumlashtirish va sharhlash, kuzatish, suhbat, anketa, kontent tahlil, kvalimetriya va ekspert baholash.

MUHOKAMA. Ma'lumki, maktabgacha ta'lim tashkilotlari bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning oliy ta'lim muassasalarida tayyorlash jarayonida kasbiy mobilligini pedagogik-psixologik jihatdan maqsadga muvofiq shakllantirish *tizimli-faollik, kompetensiyaga asoslangan, andragogik va akmeologik* yondashuvlarni amalga oshirish orqali ta'minlanadi.

Tizimli-faollik yondashuvi bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarni kasbiy tayyorlash jarayonining yangi sharoitlariga moslashtirishga yo'naltirilgan "Maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyachi-pedagoglarning kasbiy mobilligi" dasturiga muvofiq amalga oshirishni ta'minlaydi.

Kompetensiyaga asoslangan yondashuv bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning oliy ta'lim muassasalarida egallayotgan bilimlarini

ijtimoiy va kasbiy tayyorlash jarayonining yangi vaziyatlariga yo'naltirilganligini ta'minlaydi.

Akmeologik yondashuv bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning oliy ta'lim muassasalarida kasbiy tayyorlash jarayonida faol usul va metodlar – davra subhatlari, ijodiy guruhlarda ishlash, ishbilarmonlik o'yinlari, muammoli pedagogik o'yinlardan foydalanish orqali kasbiy professionalizmi va kasbiy faoliyatga ijodiy munosabatini shakllantirishga yordam beradi.

Andragogik yondashuv ta'lim-tarbiya jarayonida muammoni yaratish va uni bartaraf etish bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishni ta'minlaydi. Ya'ni, bunda jamoaviy aqliy faoliyatni tashkil qiluvchi texnologiyalardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning oliy ta'lim muassasalarida kasbiy tayyorlash jarayonida kasbiy mobilligini shakllantirishda uning shaxsiy integral xususiyatlarini hisobga olish lozim. Ya'ni pedagogik faoliyatning mavjud ijtimoiy-kasbiy tajribasi bilan shaxsiy munosabatlarni yangilash, moslashuvchanlik va dinamizm asosida amalga oshirish orqali samarali kechishi mumkin [19, 20].

Nazariy tahlil asosida ishlab chiqilgan maktabgacha ta'lim tashkilotlari bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning oliy ta'lim muassasalarida kasbiy tayyorlash jarayonida kasbiy mobilligini shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari maqsadli tajriba-sinov ishlarini amalga oshirishni talab qildi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning oliy ta'lim muassasalarida kasbiy tayyorlash jarayonida kasbiy mobilligini tarkibiy qismlarining mavjudligi quyidagi psixologik-pedagogik metodlar yordamida aniqlandi:

✓ V.F. Sopova va L.V. Karpushkinalarning kasbiy faoliyat va ta'lim sohasidagi hayotiy qadriyatlarining moslashtirilgan morfologik testi;

✓ K.Rojers va R.Diamondlar tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy-psixologik moslashuv diagnostikasi;

✓ ijodiy salohiyatni aniqlash testi;

✓ "Siz faol odammisiz?" testlari orqali maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyachi-pedagoglarning faoliyati tahlil qilindi.

Shuningdek, maktabgacha ta'lim tashkilotlari bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning oliy ta'lim muassasalarida kasbiy tayyorlash jarayonida kasbiy mobilligini aniqlash bo'yicha test sinovi va so'rov natijalarining ishonchligini ta'minlovchi ekspert baholash anketasi shakli ishlab chiqildi. Mazkur metodlarni tanlash mantig'i maktabgacha ta'lim tashkilotlari bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning kasbiy mobilligini qamrab oluvchi tarkibiy qismlarni aniqlash va ularni shakllanish darajalarini zarur miqdoriy va sifat jihatidan tahlil qilish vazifasi bilan belgilanadi.

Shu asosda tanlagan tadqiqot metodlarimiz maktabgacha ta'lim tashkilotlari bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning kasbiy mobilligining u yoki bu komponenti mavjudligini har tomonlama aniqlash imkonini berdi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning kasbiy mobillik darajasini aniqlash testi barcha belgilangan ko'rsatkichlar bo'yicha kasbiy mobillik darajasini aniqlashni o'z ichiga oldi. Biz kognitiv, qadriyatli-motivatsion, shaxsiy rivojlanish va kasbiy tayyorlash jarayoni komponentlari ko'rsatkichlariga mos keladigan bayonotlarni tuzdik. Bo'lajak tarbiyachi-pedagoglardan 5 balli tizimda rozilik darajasini bildirish so'ralib, ular tomonidan taqdim etilgan ballar asosida kasbiy mobillik darajasining shakllanishini aniqlab oldik.

NATIJALAR. *Kasbiy mobilligi past* bo'lgan bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarga maktabgacha pedagogika, bolalar va pedagogik psixologiya, ta'lim texnologiyalari va qonunchilik me'yorlari sohasidagi bilimlar bolalar bilan ishlash jarayonini malakali tashkil etish uchun yetarli bo'lmasligi o'z isbotini topdi. Chunki ularning bu jarayondagi harakatlari asosan intuitiv va tizimsizdir. Bo'lajak tarbiyachi-pedagoglar bilan o'quv mashg'ulotlarini o'tkazishda bir faoliyat turidan boshqasiga o'tish va uzoq vaqt davomida kasbiy shakllanish jarayonining yangi sharoitlariga moslashishlari juda qiyin kechadi. Shu sababdan ular uchun yangi ma'lumotlarni izlash, ularni qayta ishlash va o'z faoliyatida qo'llash murakkab bo'ladi. Ular bunda o'z harakatlari va mavjud kasbiy bilimlarini obyektiv baholay olmaydilar. Natijada bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning kamdan-kam hollarda turli ommaviy tadbirlarda qatnashadilar va kasbiy muammolarini o'zlariga mustaqil bemaol hal qilolmaydilar. Bu holat ko'pincha maktabgacha yoshdagi bolalar, ot-onalar va hamkasblar guruhlarida nizolarga olib kelishi mumkin. Ularning yangi kasbiy kompetensiyalarni egallashi, maktabgacha ta'limning yangi texnologiyalarini o'zlashtirishi, o'zini kasbiy aks ettirishga qiziqishlarining yetarli darajada shakllanmaganligi va

kasbiy rivojlanish trayektoriyasini loyihalash qobiliyatining sustligi bilan belgilanadi.

Kasbiy mobillikning o'rtacha darajasiga ega bo'lgan bo'lajak tarbiyachi-pedagoglar maktabgacha ta'limning yangi paradigmasiga mos keladigan maktabgacha pedagogika, bolalar va pedagogik psixologiya, maktabgacha ta'lim texnologiyalari sohasidagi zaruriy bilimlarga egaliklari, ammo ularda bu bilimlar tizimlashtirilmagan holda bo'lishi mumkin. Shuningdek, ular huquqiy normalarni yetarli darajada bilmasligi, bu esa ularga ishonib topshirilgan bolalarning ehtiyojlari va yosh xususiyatlariga yo'naltirilgan ta'lim jarayonini tashkil etishda qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin. Ularda tegishli mutaxassisliklar doirasida ham, yangi kasbiy kompetensiyalarni egallashga qiziqishlari ham beqarordir. Biroq maktabgacha ta'limning yangi texnologiyalarini o'zlashtirishga bo'lgan intilishlari barqarorligi bilan ajralib turadilar. Ushbu bo'lajak tarbiyachi-pedagoglar vaqti-vaqti bilan maktabgacha yoshdagi bolalarning shaxsini rivojlantirish va ijtimoiy tajribasini boyitishni ta'minlaydigan turli ijtimoiy tadbir va loyihalarda ishtirok etishga moyilliklari yuqoridir. Ularning oliy ta'lim muassasalarida kasbiy tayyorlash jarayonida kasbiy muammolar va muammoli vaziyatlarga o'ziga xos va ijodiy yechim topish, shuningdek, ular bir faoliyat turidan ikkinchisiga tez o'tishlari mumkin, biroq bu ko'pincha harakatlar stereotipiga aylanadi. Kasbiy faoliyatning yangi sharoitlariga moslashishda ichki xotirjamlik yuqori bo'lib, o'z faoliyatlarini haddan tashqari hissiy zo'riqshisiz amalga

oshiradilar. Ushbu toifadagi bo'lajak tarbiyachi-pedagoglar o'z harakatlari va mavjud kasbiy bilimlarini obyektiv baholashga qodirdirlar. Ular o'z faoliyatida muvaffaqiyatli qo'llashlari mumkin bo'lgan ma'lumotlar bilan ishlash ko'nikmalarini tezda egallaydilar, ammo ularda o'zlarining kasbiy rivojlanish trayektoriyasini loyihalash qobiliyati yetarli darajada shakllanmagan.

XULOSA. Xulosa o'rinda ta'kidlash joizki, mamlakatimizda maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirish bo'yicha davlat va jamiyat talablariga muvofiq bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarining manfaatlariga mos keladigan maktabgacha ta'lim mazmunining ishlab chiqilishi bilan birga ularning oliy ta'lim muassasalarida kasbiy tayyorlash jarayonida kasbiy mobilligini shakllantirishni ta'minlaydigan boshlang'ich imkoniyat va yutuqlarini baholash imkonini beruvchi nazorat o'rnatilgan. Shuningdek, bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning o'z-o'zini tarbiyalashga bo'lgan qiziqishini rivojlantirishga yordam beradigan motivatsion maydon yaratilgan bo'lib, u bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning o'z trayektoriyasiga ega kasbiy rivojlanish dinamikasiga ijobiy ta'sir qiladi.

Umuman olganda, bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatida o'zini kasbiy namoyon qilishi hamda zamonaviy jamiyatda o'zini qulay his qilishi, mehnat bozorida talabga javob berishi uchun yangi mehnat sharoitlariga tezda moslasha olishi ularning kasbiy mobilligini ta'minlovchi zaruriy shart bo'lib hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 9-sentabrdagi PQ-3261-sonli "Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. <https://lex.uz/docs/-3334234>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-maydagi PQ-4312-sonli "O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Qarori. <https://lex.uz/ru/docs/-4327235>
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 21-noyabrdagi 929-sonli "O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi to'g'risidagi nizomni hamda Maktabgacha ta'lim muassasalari rahbar va mutaxassislarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti ustavini tasdiqlash haqida"gi Qarori. <https://lex.uz/docs/-3422069>
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 13-maydagi 391-sonli "Maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. <https://lex.uz/ru/docs/-4333062>
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 22-dekabrda 802-sonli "Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standartini tasdiqlash to'g'risida"gi Qarori. <https://lex.uz/ru/docs/-5179335>
6. Salayeva M.S., Shayunosova F.S., Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar kognitiv mobilligini xalqaro dasturlar asosida baholanishning o'ziga xos jihatlari / "Xalq ta'limi sohasi boshqaruv tizimini takomillashtirishning dolzarb masalalari" mavzusida Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari. 14-dekabr 2022 yil. - B.64-71
7. Salaeva M.S., Luxmanovna N.M. Kichik maktab yoshdagi o'quvchilarni ijtimoiy faolligini rivojlantirish // SCIENTIFIC PROGRESS VOLUME 3 | ISSUE 3 | March, 2022. ISSN: 2181-1601. Uzbekistan www.scientificprogress.uz Pages 380-383. <http://www.scientificprogress.uz/storage/app/media/3-3.%20064.%20380-383.pdf>
8. Salaeva M.S., Beknazarova X.X. Формирование мобильности личности как педагогическая проблема // SCIENTIFIC PROGRESS VOLUME 3 | ISSUE 3 | 2022 ISSN: 2181-1601. Uzbekistan www.scientificprogress.uz Pages 384-390. <http://www.scientificprogress.uz/storage/app/media/3-3.%20065.%20384-390.pdf>
9. Salaeva M.S., Мамадалиева У.С. Развитие когнитивной мобильности учащихся в начальном образовании // "Xorijiy tillarni o'qitishda yangicha yondashuvlar" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy onlayn anjumani. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti - T.: "Firdavs-Shoh" nashriyoti, 2022 - B. 276-281.
10. Salaeva M.S., G'ulamova S.R. Ta'limni axborotlashtirish sharoitida bo'lajak pedagoglarning virtual akademik mobilligini shakllantirish / "Xorijiy tillarni o'qitishda yangicha yondashuvlar" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy onlayn anjumani. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti - T.: "Firdavs-Shoh" nashriyoti, 2022 - B. 209-213.

11. Салаева М.С., Бекназарова Х.Х. Бошланғич таълим ўқувчиларини ижтимоий мобиллигини ривожлантириш // *Eurasian journal of social sciences, Philosophy and culture Innovative*. Academy Research Support Center UIF = 8.2 | SJIF = 6.051. Volume 2 Issue 4, April 2022. Pages 136-139. <https://zenodo.org/record/6511330#.Y1G0jnZByUK>

12. Salaeva M.S., Urazova K.V. Boshlang'ich ta'limda o'quv faoliyatning kichik maktab yoshidagi o'quvchilar psixik rivojlanishiga ta'siri / «Білім беру қызметі: инновациялық әдістер, құралдар және тәсілдер» тақырыбындағы халықаралық форум материалдары – Шымкент: «Қызмет» баспаханасы, 2022. - B.432-441. ISBN 978-601-06-8694-6

13. Salaeva M.S., Джумабаева М.Б. Педагогнинг кичик мактаб ёшидаги болаларни ижтимоий мобиллигини оширишга таъсири // *Ijtimoiy fanlarda innovasiya onlayn ilmiy jurnali*, ISSN - 2181-2608. With Impact Factor: 8.2 SJIF: 5.426 - B. 59-62. <http://www.sciencebox.uz/index.php/jis/article/view/1552>

14. Salaeva M.S. Professional darajaga erishish maqsadida pedagogning virtual mobilligini rivojlantirish / "Xorijiy tillarni o'qitishning dolzarb masalalari: muammolar va yechimlar xalqaro ilmiy-amaliy onlayn anjuman materiallari. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti. Elektron to'plam. 2021-yil 5-may. - B.230-234.

15. Salaeva M.S., G'ulamova S.R. Ta'limni axborotlashtirish sharoitida bo'lajak pedagoglarning virtual akademik mobilligini shakllantirish / "Xorijiy tillarni o'qitishda yangicha yondashuvlar" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy onlayn anjumani. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti - T.: "Firdavs-Shoh" nashriyoti, 2022. - B. 209-213.

16. Salaeva M.S. Psychological conditions for personal and professional development of future teachers. // Washington DC, USA International Journal of Engineering and Information Systems (IJEAIS). ISSN: 2643-640X. With Impact Factor: 3.2. Vol.5 Issue 3, March - 2021.- P.231-233. <http://ijeais.org/wp-content/uploads/2021/3/IJEAIS210342.pdf>

17. Salaeva M.S. Personal and professional self-development of a teacher to achieve a professional level. // Washington DC, USA International Journal of Engineering and Information Systems (IJEAIS) ISSN: 2643-640X. With Impact Factor: 3.2. Vol.5 Issue 3, March - 2021. - P.234-237. <http://ijeais.org/wp-content/uploads/2021/3/IJEAIS210343.pdf>

18. Salaeva M.S. Formation of teacher professionalism as an integration psychological event in the context of globalization of education // Hindiston. International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD) eISSN: 2456-6470 Impakt faktor: 6.005. Special Issue – IDMR2021. April 2021. - P.109-111. <https://www.slideshare.net/vogeshijtsrd/formation-of-teacher-professionalism-as-an-integration-psychological-event-in-the-context-of-globalization-of-education>

19. Salaeva M.S., Djumabayeva M. Formation of virtual academic mobility of future teachers in the context of education information // International Multidisciplinary Scientific Journal (IMSJ)

ISSN: 2091-573X. With Impact Factor: 3.2. Volume 1. Issue 1, June 2021.- P. 36-37. Google scholarship <https://www.sciencepublish.org/>
20. Salaeva M.S., Koshnazarova M.A., Abdukodirov G., Radjabova D.A. Professionalism of the Teacher as a Pedagogical

Credo in the Age of Innovation // *Specialis ugdymas / Special education* 2022 1(43). Pp. 10571 – 10576.
<https://www.sumc.lt/index.php/se/article/view/1637>

**QO'QON UNIVERSITETI
XABARNOMASI**

**KOKAND UNIVERSITY
HERALD**

**ВЕСТНИК КОКАНДСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

7 / 2023

ISBN: 2181-1695

Bosishga ruxsat etildi 2022-yil 28-dekabr.
Qog'oz bichimi 60x84 1/8 «Libre Franklin, Montserrat»
garniturasida. Shartli bosma tabog'i 8. Adadi 20 nusxa.
Buyurtma rakami № . Baxosi shartnoma asosida.
"Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi"

bosmaxonasida
chop etildi.

